



VITA PUBLICA

TANULMÁNYOK RÉNYI ÁGNES TISZTELETÉRE

ELTE T&TK, 2015

Szerkesztők:
Szabari Vera – Takács Erzsébet – Pál Eszter

Olvasószerkesztő:
Balikáné Bognár Mária

Szerzők:
Berkovits Balázs , Berger Viktor , Csákó Mihály, Erőss Gábor,
Fáber Ágoston, Géring Zsuzsanna, Gyáni Gábor, Hack-Handa József,
Huszár Ákos, Németh Krisztina, Pál Eszter, Schleicher Nóra, Sik Domonkos,
Somlai Péter, Szabari Vera, Takács Erzsébet, Wessely Anna

A borító Hartmann Attila fotójának felhasználásával készült

A kötetet kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kara
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

ISBN 978-963-284-685-9



Tartalom

SZABARI VERA – TAKÁCS ERZSÉBET: Előszó	4
BERGER VIKTOR: Morfológia és kollektív emlékezet. A tér kategóriája Maurice Halbwachs szociológiájában	10
BERKOVITS, BALAZS: Reading Foucault in Hungary	33
CSÁKÓ MIHÁLY: Egy kutatási kérdés megközelítései: serdülők és a média	41
ERŐSS GÁBOR: A televízió hatalma, avagy a kulturális mezők autonómiájának felszámolása	62
FABER, AGOSTON: L'usage idéologique de la reconnaissance en tant que source du sentiment de solitude	71
GÉRING ZSUZSANNA – KIRÁLY GÁBOR: A szervezeti működés diszkurzív aspektusai	83
GYÁNI GÁBOR: Zsidó-magyar, magyar-zsidó polgár. Akkulturáció mint polgárosodás	97
HACK-HANDA JÓZSEF – VASS DOROTTYA: Birtokolni vagy élvezni – közösségi gazdaság 2.0	109
HUSZÁR ÁKOS: Szociológiai viták a rendszerváltás után	120
NÉMETH KRISZTINA: A maradványos szóbeliség és a pusztai emlékezet	130
PÁL ESZTER: Tudomány és nyilvánosság a viktoriánus Angliában	148
SCHLEICHER NÓRA: Narratív identitáskonstrukciók	169
SIK DOMONKOS: Az autonómia szociológiai – szociológiatörténeti vázlat	192
SOMLAI PÉTER: Öt fejezet nemzedékekről	200
SZABARI VERA: Egy tanszék létrehozása az 1970-es évek Magyarországon	209
TAKÁCS ERZSÉBET: Az integráció és a szolidaritás régi és új lehetőségei az individualizálódott társadalmakban	223
WESSELY ANNA: A források színháza	231

Előszó

Rényi Ági 60. születésnapja közeledtével többünkben felmerült egy ünnepi kötet összeállításának a gondolata. Kissé kapkodva láttunk a szervezésnek – Ági már 60 éves?! –, ezért is volt örömteli meglepetés, hogy Ági kollégái és tanítványai közül milyen szép számban vállalkoztak cikkírássra a kötet számára.

A végül összeálló sokszínű kötet egyszerre tükrözi a szociológia és határterületeinek heterogenitását és az ünnepelt széles érdeklődési körét. Jóllehet e sokszínűség és a szerkesztői szándék eredményeként a kötet nem tagolódik tematikus fejezetekre – a tanulmányok is szerzőik neve alapján alfabetikus sorrendben követik egymást –, az írások mégsem széttagoltak. Az összefonódás néhány elemét – a jelenkor aktuális társadalmi problémáinak diszciplináris, interdiszciplináris vagy akár diszciplinán túli megközelítéseinek egymásra fűzésével – talán a tanulmányokat röviden bemutató bevezető néhány gondolatával is sikerül érzékeltetnünk.

A tér szociológiai elmélete iránt érdeklődő *Berger Viktor* munkája a morfológia és a kollektív emlékezet kapcsolatát mutatja be Maurice Halbwachs szociológiájában. A szöveg érdekessége nem is annyira a durkheimianus szociológia mondanivalója a morfológia és a kollektív reprezentáció viszonyáról, hanem annak bemutatása, ahogyan Halbwachs kísérletezik a kollektív reprezentáció kikristályosodásának, a lelki, vallási, politikai morfológia stabilizálódási folyamatainak megragadásával. Először úgy tűnik, Halbwachs kísérlete – hogy új jelenségeket, a nagyvárosi élet sajátosságait régi fogalmak kereteiben magyarázzon – kudarcra van ítélve, ugyanakkor Berger Viktor arra is felhívja a figyelmet, hogy Halbwachs központi gondolata, miszerint „a társadalmi csoportoknak (...) szükségük van az anyagi világ sajátos konfigurációira, sajátosan elrendezett terekre annak érdekében, hogy saját identitásukat fenn tudják tartani”, a társadalmi integrációnak éppolyan aktuális megközelítése ma – például Latour koncepcióiban –, mint a saját idejében. Berger Viktor írását a tér és a kollektív emlékezet összefonódását bemutató tanulmányok talán legszebbikének – a Szentföld vallási topográfiáját leíró halbwachsi koncepciónak – a bemutatása zárja. Annak elemzése, miként járul hozzá a Szentföld topográfiája a kereszténység kollektív emlékezetének fenntartásához, helyhez kötött eseményeken keresztül téve kézzelfoghatóvá az elvont dogmákon nyugvó keresztény hit alaptételeit.

A Szentföld topográfiáját a tudomány szent mezejét bemutató tanulmányok követik. *Szabari Vera* írása a hazai szociológia intézményesülésének egy viszonylag rövid, mégis meghatározó folyamatába enged bepillantást. A szerző az ELTE

szociológia tanszékének formálódását mutatja be az 1960-as évek politikai előzményeinek felvázolásával. Látható, hogy olyan politikai elhatározások soráról van szó, melyek célja egy meghatározott intézményi keret kialakítása volt egy többé-kevésbé tudatosan formált tudományos mezőn belül egy többé-kevésbé tudatosan összeválogatott szereplőgárdával. A szerző egyszerre mutatja be a hazai szociológia intézményesülését a diszciplína professzionalizálódásaként, ugyanakkor érzékelteti, hogy a szakma kiépülésével párhuzamosan ható politikai represszió nyomán hogyan változott meg az értelmi-ségi magatartás, hogyan váltak például kollektíven elhallgatottakká a nemkívánatos személyek és eredmények.

Huszár Ákos már a rendszerváltást követő hazai szociológiai viták kapcsán fogalmaz meg néhány észrevételt. Kiindulópontja, hogy elemzését lehetetlenség „tudományimmanens” keretek között tartani. A társadalmi és politikai kontextus már magukban az elemzendő konkrét vitaanyagokban is megjelenik, amikor a szociológia aktuális helyzetéről, teljesítményéről, kilátásairól és feladatairól értekeznek a hozzászólók. Persze kérdés lehet, hogy a szociológia önreflexiója hogyan járul(t) hozzá a diszciplína alakulásához. Az mindenestre biztos, hogy a rendszerváltozást követően a közép-európai tudósok általában véve nem tudtak innovatív módon bekapcsolódni a nemzetközi szociológia termelésébe: csupán adat-szolgáltatói tevékenységükre tartottak igényt, sajátos történelmi tapasztalataikra és metaforikus tudásukra nem. A szociológusok szerep- és pozícióvesztése azonban nemcsak a nemzetközi térben, hanem a hazai közéletben is jellemzővé vált, ami a szerző megfogalmazása szerint „relevanciavesztéssel” is járt. Ennek egyik szimptómája lehet, hogy számos fontos nevesített kutatás ellenére „a rendszerváltás utáni magyar társadalomra vonatkozóan nem rendelkezünk még olyan átfogó struktúramodellel, amely Ferge, Szelényi és Kolosi korai munkáihoz hasonló orientációs erővel bírna a társadalomtudományok területén”. A szerző elismeri, hogy ennek fő oka a jelenkori magyar társadalom képlékenysége is lehet, azonban – úgy tűnik – ez mit sem javít az emberek hiányérzetén.

Csákö Mihály egy kivételes szöveget adott a kezünkbe. Ritkán olvashat az ember arról, hogyan alakul 20 év alatt egy hazai kutatás története. A szerző és kutatócsapata a serdülők politikai szocializációjának mikéntjét kísérte meg feltárni a rendszerváltozást követően egészen a közelmúltig (amikor is a KLIK gátat vetett a kutatás további folytatásának). Az 1994-ben, 1998-ban, 2002-ben, 2006-ban felvett kérdéssorokból kapott eredmények több előzetes feltevésnek is ellentmondtak: kiderült, hogy a sok tévénzés nem jár együtt rossz tanulási eredményekkel (1994), illetve hogy a politikai hírek iránti érdeklődés nem áll összefüggésben sem az iskolák típusaival, sem a szülők iskolai végzettségével (2010-ig, amikor is váratlan fordulatnak lehettünk tanúi). A konkrét eredmények bemutatása mellett a cikk kuriózumát azonban az adja, hogy bepillantást nyerhetünk abba, hogyan alakulnak át a kutatás kérdései, módszertana a fiatalok mediatizáltságának változásai következtében, hogyan próbálják a kutatók megragadni a politikai szocializáció jelenségét egy mind a fiatalok, mind a politikai miliő vonatkozásában átalakuló kontextusban.

Csákö Mihály kutatásaiból az is kirajzolódik, hogy a média háttérbe szorul a család és a kortárscsoporthatás befolyása mögött a politikai szocializáció terén.

Somlai Péter írásában pedig éppen azt járja körül, vajon ma mit, kiket is érthetünk kortárscsoporton? Sőt lehet-e ma a mannheimi értelemben vett generációkról beszélni? A fiatalabb és idősebb nemzedékek nyilvánvalóan elkülönülnek egymástól, aminek egyik leglátványosabb példája a „digitális bennszülött” gyerekek és „digitális bevándorló” szüleik, nagyszüleik eltérő kultúrája. Ugyanakkor az a – francia családszociológiában retroszocializációnak nevezett – jelenség, amikor a gyerekek tanítják az idősebbeket, alapjaiban forgathatja fel a nemzedéki szerepeket, a szocializáció menetét. A nemzedékek közötti, de a nemzedékeken belüli viszonyokat is tovább bonyolítja az életutak heterogenitása, bizonytalansága. Sőt felmerül a kérdés: hogyan alakulnak a kötődések egy olyan korban, amikor az egyének egyre gyakrabban nyúlnak – akár mert igénylik, akár mert rákényszerülnek – a „lazább megoldásokhoz”? Mi alkothatja ma a nemzedéki „mi-tudat” forrását az azonos életkori csoporthoz tartozáson túl? Hogyan írható le a nemzedékek közötti kölcsönhatás egy olyan többé-kevésbé már nyugdíjas korú szendvicsgeneráció esetében, amelynek tagjai egyszerre kényszerülnek gondoskodni szüleikről és felnőtt korú, gyakran családós gyermekeikről? Mindezek miatt nyilvánvalóan át kell gondolnunk mindazt, amit korábban magától értetődőnek tekintettünk például a nemzedékek közötti komplementaritás vonatkozásában. Hiszen – akárhogyan is nézzük – „a nemzedékek összetartoznak”.

Németh Krisztina és *Schleicher Nóra* különböző kontextusokban elbeszélt élettörténeteket elemeznek. *Németh Krisztina* „pusztai” élettörténeteket vizsgálva azt kutatja, miért nem követik „a lineáris, okságon alapuló struktúrát” ezek a narratívák, mi az, ami „hiányzik” a történetekből. A tanulmány által betekintést kapunk egy szóbeliségen alapuló közösség emlékeibe, ahol a megszólalás egyben versengés is, ahol a visszaemlékezéseket sajátos gondolatritmus működteti. A lineáris történetek hiányának okát a szóbeliség „makacs továbbélésével”, illetve a cselédlét kiszolgáltatottságával magyarázza, ugyanakkor azt is jól láttatja a szerző, hogy „hiányukkal” együtt ezek az elbeszélések mennyire tartalmasak, s egy szinte mindig rejtett és rejtőzködő világot idéznek fel.

*Schleicher Nóra*t az identitás narratív konstrukciójának folyamata foglalkoztatja, egészen pontosan az, hogy „mi alakítja egy adott kontextusban elmondott önéletrajzi történet tartalmát és formáját”. *Schleicher* kutatási terepe azonban nem egy számára ismeretlen világ, hanem saját középiskolai osztályának húszéves érettségi találkozója. Kiindulópontja, hogy mind a siker, mind a kudarc társadalmi konstrukció, amit a narratívák elemzésével bizonyít. Sőt arra is rávilágít, hogy társadalmunkban „a siker alapvetően gyanús”, így miközben a beszélők sikeresként szeretnék magukat láttatni, egyben eltávolítják magukat attól.

Mielőtt tovább folytatnánk a napjaink változásaira koncentrálo kordiagnózisok bemutatását, kicsit kanyarodjunk vissza a szociológia diszciplínájának történetéhez, hogy láthassuk, mi az, amit látunk! Figyeljünk arra, hogy a kialakuló diszciplína mely tematikák, problematikák, perspektívák kereteit rajzolta/rajzolja elő, illetve a kísérletekre, ezek meghaladására akár más diszciplínák eszközeinek bevonásával, akár a szociológiai mezőn belüli téték újradefiniálásával.

Pál Eszter a XIX. századi angol tudományos szféra kialakulását a nyilvánosság funkcióváltásának perspektívájából mutatja be. A nyilvánosság akkor vált a tudományos mező részévé, amikor az a jómódúak hobbitevékenységéből saját szabályokkal bíró diszciplinává kezdte kinőni magát. A XIX. század második harmadától ugyanis az egyházi befolyás alól kiszabaduló tudományos diskurzusok és viták célközönségévé (laikus) nyilvánosság vált, sőt számukra a közönség biztosította az elismertséget, legitimációt. Az új típusú, aktív és véleményformáló közönség igénye a század végéig jellemezte a tudományos miliőt, ekkor autonómiája kiépítését követően a „hivatásos” tudósok az egyházi véleményformálók után az „amatőröket” is kizárták a tudományos diskurzus lehetőségeiből. Így egy rövidebb, néhány évtizedes periódust követően – amikor is az egyre terebélyesedő középosztály számára a tudomány egyszerre jelentett lehetőséget művelődésre, edukációra, szórakozásra, sőt befolyásolni tudta ezek alakulását is – a nyilvánosság közönsége ismét a tudomány kívülálló, passzív közegévé vált.

Sik Domonkos írása éppen azt szemlélteti, hogy a tudományos diskurzus ereje – bizonyos értelemben: kényszere – hogyan határozza meg látásmódunkat. Az autonómia problematikáját a szociológiai szakirodalom kezdetben a társadalomilag determinált cselekvő perspektívája felől tárgyalta, mely örökség ma is meghatározó. Az individualizáció és a szocializáció kérdéskörét középpontba állító elméletek a társadalom konstruktív szerepét hangsúlyozzák az autonóm cselekvő kialakulásának folyamatában. A szerző úgy véli, hogy a társadalmi folyamatokkal összhangban az autonómia megközelítési módja is változik, ennél fogva nem meglepő, hogy az autonómia korlátaira, majd lehetőségeire fókuszáló elméletek ma az autonómia kényszerre válásának patológiáit feltáró és értelmező teóriáknak adják át helyüket. Sik Domonkos úgy látja, hogy a szociológia története során az autonómia vonatkozásában felhalmozott tudás minden megközelítését egyszerre kell alkalmazni az autonómia szociológiája átfogó modelljének kidolgozása érdekében, így jutva komplex tudáshoz adott témakörben.

Egyik kérdés, hogyan kumulálód(hat)nak szociológiai diskurzusok, egy másik: vajon miként adaptálhatóak a nyugati társadalomtudományok eredményei a hazai gyakorlatba? *Berkovits Balázs* Foucault hazai recepcióját járja körül, írásában azonban Foucault nem egyszerűen a vizsgálat tárgya, hanem a vizsgálat eszköztárának forrása is. Ennél fogva megközelítése nem a szerzőséghez kapcsolódó szövegmagyarázatok és -értelmezések mentén halad, hanem Foucault gondolati koncepcióinak alkalmazását vizsgálja. A szerző meglátása szerint Foucault ilyen értelemben vett recepciója Magyarországon meglehetősen szegényes, aminek egyik szimptomája lehet a sokszínű és ezért inkonzekvens fordítási gyakorlat is.

Géring Zsuzsa és *Király Gábor* célkitűzése éppen fordított. A szerzőpáros elsősorban orientációt kíván nyújtani a szervezeti diskurzusok kutatóinak a lehetséges elemzési szintek pontosabb meghatározásához. Géring és Király nemcsak bemutatják a szervezeti diskurzusok különböző típusait, hanem a szervezeti működés diszkurzív aspektusát érintő vitapontokra, illetve azokra az elméleti keretekre és irányzatokra is felhívják a figyelmet, melyek között a diskurzusok értelmezhetőek.

Gyáni Gábor írásában a nyugati társadalomtudományi diskurzusok segítségével láttatja új perspektívából a – korábban már általa is tárgyalt – zsidó polgárosodás problematikáját. Gyáni a német társadalomtörténeti eredményeket alkalmazva a zsidó értelmiségi identitáskonstrukciók alapján azt kísérli meg igazolni, hogy a magyar nyelv és műveltség elsajátítása elsősorban belső azonosulást kifejező öncélként munkálkodott, illetve, hogy a hazai polgárosodás nem értelmezhető „zsidó teljesítményként”. A szerző mindezzel erőteljesen vitatja azt a megállapítást, mely szerint az ún. zsidó túliskolázás problémája az asszimilációs norma túlteljesítéseként értelmezhető.

Az elismerés kérdéskörét gondolja át *Fáber Ágoston* is Honneth és Boltanski koncepciói segítségével. A szerző Honneth elismerésméletét kibontva az elismerés patológikus formáira, például az ideológiai elismerés mechanizmusára hívja fel a figyelmet, mely egyszerre működik a konformizálás és az (önkéntes) alávetés eszközeként. Honneth az ideológikus elismerés példaként említi az új, rugalmas foglalkoztatási módok kiterjesztését. Ezek a munkavállalók számára önállóságot és autonómiát kínálnak (Boltanskiék projekt-cité megközelítésében már követelnek), ami egyszerre jelenthet társadalmi megbecsülést, illetve alkalmasak arra, hogy az egyének zokszó nélkül tagozódjanak be a kapitalizmus új rendjébe az autonómia illúziójának segítségével. Fáber Ágoston írása végül az identitás pszichológiai és filozófiai megközelítéseit is érintő, nyugtalanító kérdések felvetésével zárul: vajon hol a határ az ideológikus és nem ideológikus elismerés között; vagy mennyire aktív és passzív résztvevője az ideológiai elismerés következményeinek a cselekvő maga?

Az egyének cselekvéseinek szándékolt és nem szándékolt következményeivel foglalkozik *Takács Erzsébet* írása is, aki az egyenlőtlenségek egyre növekvő mértékű elfogadását, a szolidaritás csökkenését, az igazságossági koncepciók átalakulását problematizálja a kortárs francia társadalomelméletekre támaszkodva. A fő momentum talán nem is ezek magyarázata, hanem a szolidaritás formáinak lehetséges kiterjesztése, hiszen a jelenlegi tendencia magát a társadalmi integrációt veszélyezteti. A szerző Pierre Rosanvallon nyomán az egyenlőség válságának korában keres olyan eszközöket, mechanizmusokat, melyek lehetőséget jelenthetnek újfajta egyenlőségi viszonyok megteremtéséhez – nem csak a társadalom egyben tartása érdekében.

A szolidaritás megerősítésének vagy kiterjesztésének egyik lehetséges eszközét mutatja be *Hack-Handa József* és *Vass Dorottya*. Tanulmányukban a megosztáson alapuló gazdaság új szintjeit vázolják fel, illetve azt a folyamatot, ahogyan „az internet használatával a kölcsönös szívességnyújtás hatóköre mérhetetlenül kitágult”. A szerzők internetes kutatásuk alapján a hagyományos és a modern közösségi gazdálkodás jellemzőit vetik össze, illetve kitérnek a modernitás új – például a kínálat megteremtésének – kihívásaira is.

Wessely Anna írása igazi kuriózum, mely a színház világán keresztül kalauzol el bennünket Grotowski munkásságának viszonylag rövid, az ún. Források színháza korszakának egyik mozzanatához. Grotowski szerint az utánpótlás tesztje lehetővé, hogy „a mindennapi viselkedés sémáit áttörve és a források technikáját gyakorolva” eljussunk „a különböző kulturális kontextusok kialakulását megelőző közös emberi forráshoz és tapasztalathoz”.

Meglepő lehet, de a kint és bent élménye összekötésének, az aktív jelenvalóságnak és a különféle típusú tudás egyszerre alkalmazásának grotowskii elvárásait a habitusában és életútjában oly különböző Pierre Bourdieu tulajdonképpen a személyében testesítette meg. Bourdieu tudományos mezőt átlépő esszéjét kommentálja írásában *Erőss Gábor*, mely a késő kapitalizmus elnyomó mechanizmusainak egyikét, a Bourdieu által almezőként megjelenített televízió hatalmát, konkrét működési mechanizmusait járja körül. Erőss Bourdieu esszéjét felhasználva úgy mutatja be a szimbolikus erőszak e konkrét mechanizmusának világát, hogy – bármily hihetetlenül hangozzék is egyeseknek – közben otthonossá teszi a bourdieu-i terminológiát az olvasó számára. A láthatatlan cenzúra, a megmutatva elrejtés, az információ körkörös áramlása, a látszólag igaz és igazából hamis viták mind eszközei a televízió homogenizáló, banalizáló, moralizáló és depolitizáló működésének, melyek által nem csupán a televízió kultúráközvetítő szerepe sérül, hanem „a politikai mező autonómiáját is veszélyezteti, miközben a választókkal való közvetlen kapcsolat, a jól működő demokrácia illúzióját kelti bennük”. Erőss munkájának másik erénye, hogy Bourdieu írását egyszerre tudja a francia és a hazai társadalom(tudomány) kontextusába ágyazva láttatni. A szerző azzal a felhívásként is értelmezhető megállapítással zárja szövegét, miszerint noha Bourdieu írását számos szempontból lehet kritizálni, példaértékű abból a szempontból, hogy elkötelezett értelmiségi módjára nyíltan vállalta és hirdette szociológiai elmélete normatív következtetéseit.

E rövid bevezető remélhetőleg alátámasztja ama meggyőződésünket, miszerint a szövegek sokféleségük mellett érezhetően tartanak valamerre. Ágival a közös munka is ilyen volt. Lényeglátó észrevételei arra készítették az embert, hogy felülvizsgálja a szakmai rutinokból adódó, készpénznek vett megoldásokat, hozzásegítve saját gondolati kereteinek kitégítéséhez. Amikor a nyugati társadalomelméletekről vagy kutatásokról beszéltünk, Ági hazai kontextusba helyezte mind ezt, amikor pedig a hazai eredményekről esett szó, olyan külföldi tanulmányokra hívta fel a figyelmet, amelyek újabb szempontokat nyújtottak a kérdésfeltevéshez. Ez a kint és bent perspektívaváltás mégis akkor járt a legnagyobb revelációval számunkra, amikor a tudományos kutató és a laikus szemlélődő nézőpontját egyszerre tudta alkalmazni. A közös munkát mindig nagymértékben előrelendítette Ági különböző álláspontok megértésére való képessége, mely sokszor jelentette biztos kiindulópontját a szerteágazóbb kutatásoknak is. A beszélgetések, elemzések gyakran jártak a probléma leg-
elemibb lecsupaszításával vagy akár a kiinduló kérdések újrafogalmazásával, melyek azonban soha nem váltak öncélúvá. Vizsgálódásainknak mindig volt azonosítható tétje, a szétszedett gondolati elemekből mindig valami új épült, új út rajzolódott ki. Áginak ezt a sokszólamúságát a kötet is visszatükrözi, így reményeink szerint mindenki megtalálja az őt megszólító írásokat és viszontlátja bennük Ági személyiségét.

Morfológia és kollektív emlékezet

A tér kategóriája Maurice Halbwachs szociológiájában

A Durkheim-iskola képviselői közül minden bizonnyal Maurice Halbwachs foglalkozott a leginkább részletekbe menően a térbeliség kérdéseivel. Halbwachs munkássága szerteágazó: manapság leginkább a kollektív emlékezet témaköre kapcsán idézik, emellett foglalkozott azonban statisztikai-módszertani kérdésekkel, gazdaságsszociológiával, az osztálykérdéssel, Durkheim nyomán az öngyilkossággal és – szintén Durkheimet továbbgondolva – a társadalmi morfológiával is. Széles intellektuális spektrumából adódóan sem lehetett központi témája a tér kategóriája – ugyanakkor számos érdekes belátással szolgált, valamint bizonyos pontokon meg is haladta mesterét.

E néhol bizonytalan meghaladási törekvés tetten érhető az általános társadalomelmélet szintjén, de specifikusan a térbeliség kérdései kapcsán is. Ahogyan arra Némédi Dénes felhívta rá a figyelmet, Halbwachs elméletében kevésbé élesen állítja szembe egymással az egyént és a társadalmat, mint Durkheim. A kollektív emlékezetről készült munkái alapján kiderül, hogy számára az egyéni társadalmi, és fordítva, a társadalmiság sem választható el az egyének közti interakcióktól, kapcsolatoktól.² Ez Durkheim számára, aki viszonylag élesen elhatárolta egymástól a pszichológiát és a szociológiát, elfogadhatatlan lett volna – még akkor is, ha Halbwachs bizonytalanul fogalmazta meg továbbvezető gondolatait és nem vont le minden elméleti konzekvenciát (vö. Némédi 2005: 123). Hogy a tér speciális kérdéséről illetően mely tekintetben lépett túl Durkheimen és mely szempontból maradt az adója, az az alábbi írás egyik fontos témája.

A Durkheim-iskola képviselőire igen nagy hatással volt az, hogy mesterük mit gondolt a szociológia releváns kérdéseiről. Ez tükröződik abban is, hogy a szóban forgó szerzők a térbeliség vizsgálata kapcsán többnyire a durkheimi kérdésfeltevéseket vették alapul. A tér kategóriája Durkheim életművében két szempont kapcsán került terítékre: egyfelől a társadalmi morfológiával, másrészt a társadalmi osztályozással összefüggésben. Morfológia alatt

1 PTE BTK Társadalom- és Médiatudományi Intézet.

2 Lásd Némédi megjegyzését: „Halbwachs úgy vélte, hogy a legszemélyesebb egyéni is voltaképpen társadalmi, kollektív. Ennek párja az a feltevés volt, hogy a tulajdonképpeni társadalmi is emlékezés, tehát nem különbözik radikálisan az egyénitől. Halbwachs elejtette Durkheim feltevését az ember kettős természetéről, nem választotta el mereven az egyénit és a társadalmat” (Némédi 2005: 122).

Durkheim a társadalmak „szubsztrátumát” értette, ami a földrajzi-térbeli és a demográfiai viszonyokban jelenik meg. A társadalmi morfológia az alábbi jellegzetesen térbeli-demográfiai jelenségeket öleli fel: a népesség száma (volumene), annak a módja, ahogy az emberek eloszlanak a térben, mindazon dolgoknak a természete és konfigurációja, amelyek hatással vannak a társadalmi életre, bizonyos földrajzi képződmények (pl. folyók, hegységek), az emberek társulási módjai, a lakások formái, a társadalom területének nagysága, a társadalom határainak alakja (Durkheim 1982 [1899]: 241–242; Némedi 1996: 90). A szociológia legitim tárgyaként a morfológia is önálló szekciót kapott a Durkheim koordinálta *L'Année sociologique*-ban, ahol Durkheim leginkább a Friedrich Ratzel-féle antropológiai és politikai geográfiával polemizálva fejtette ki álláspontját. A földrajzi viszonyok determinisztikus szemléletét elutasítva arra jutott, hogy a morfológiai struktúrák nem szigorúan determinálják a tényleges társadalmiságot (a kollektív reprezentációkat), inkább csak laza összefüggés fedezhető fel köztük, ahogyan biologizáló analógiája szerint az agy anatómiája és fiziológiája között is.

Az „elemi” osztályozási formák tanulmányozása arra a belátásra készítette Durkheimet, hogy a társadalmak osztályozási rendszere (legalábbis e „kezdetleges” fokokon) struktúrájukat tükrözi. A tér kategóriája kapcsán ez azt jelentette, hogy a törzsi társadalmakban oly módon tagolták régiókra a teret, különböztették meg irányait és ruházták fel az egyes térszegmenseket eltérő értékkel, ahogyan e társadalmak maguk is tagolódtak (vö. Durkheim–Mauss 1978 [1903]: 253–334; Durkheim 2003 [1912]). A Durkheim-iskola képviselői átvették ezt a kettős kérdésfeltevést, és maguk is leginkább morfológiai vagy osztályozási összefüggésekben tárgyalták a térbeliséget.³

Halbwachs több szempontból is foglalkozott a tér problémájával. Egyrészt továbbvitte a társadalmi morfológia témáját. E vállalkozásnak volt az összegzése a *Morphologie sociale* című 1938-ban megjelent műve. De a kollektív emlékezettel összefüggésben is felmerült a tér kérdése mind az anyagi terek, mind az ezekről alkotott képzetek tekintetében. Minthogy a térre vonatkozó képzetek vizsgálata is fontos Halbwachs számára, az osztályozás kérdése is továbbél műveiben (bár kétségtelenül anélkül, hogy az osztályozás címkéjét viselték volna). Kollektív emlékezet és térbeliség kapcsán további két művét, a *La topographie légendaire des évangiles en Terre sainte. Étude de mémoire collective* [Az evangéliumok legendaszerű topográfiája a Szentföldön. Tanulmány a kollektív emlékezetről] című 1941-es könyvét, valamint a tragikus halála miatt csonkán maradt, és csak 1950-ben posztumusz megjelent *La mémoire collective*-et érdemes szemügyre venni.

3 A morfológia kapcsán lásd például Mauss Durkheimre is nagy hatást gyakorló tanulmányát az „eszkimók” évszakonkénti morfológiájáról (Mauss [2000 1906]). Az osztályozással összefüggésben lásd Robert Hertz (1973 [1909]: 3–31) a jobb és bal oppozíciója, Marcel Granet-t pedig a régi kínaiak térbeli klasszifikációs rendszere kapcsán (Granet 1993 [1934]: 63–85, 259–292). (Köszönöm Rényi Ágnesnek, hogy felhívta Granet művére a figyelmem.)

Társadalmi morfológia

Halbwachs eredetileg filozófiát végzett, azonban érdeklődése fokozatosan a szociológia felé fordult, majd az 1905-ben megjelent lapszám munkálatai óta az *Année sociologique* munkatársává vált (vö. Némedi 2005: 112). A folyóirat tartalomjegyzékének tanulmányozása egyértelművé teszi, hogy intenzíven részt vett a folyóirat munkálataiban. Az évek során az alábbi szekciók szerkesztéséhez járult hozzá: gazdaságszociológia, a bűnözés szociológiája és a morális statisztika, a társadalmi szerveződés és természetesen a társadalmi morfológia (1. táblázat).

1. táblázat: *Maurice Halbwachs az Année sociologique-ban*

			A SZEKCIÓ SORSZÁMA ÉS NEVE			
Lap-szám	Megjelenés éve	Tárgyalt művek	III: Társadalmi szerveződés	IV: Bűnözés-szociológia és morális statisztika	V: Gazdaság-szociológia	VI: Társadalmi morfológia
VIII.	1905	1903–1904	–	✓	–	✓
IX.	1906	1904–1905	✓	✓	✓	✓
X.	1907	1905–1906	–	✓	✓	✓
XI.	1910	1906–1909	–	✓	✓	✓
XII.	1913	1909–1912	–	✓	✓	✓

Jelmagyarázat: (–) a szerkesztői hozzájárulás hiánya; (✓) szerkesztői hozzájárulás legalább a főszekció egy alszekciójában (akár egyedül, akár mással együttműködve).⁴

A táblázat Halbwachs tág intellektuális spektruma mellett arra is utal, hogy a társadalmi morfológia már korán érdeklődésének homlokterébe került.⁵ Az *Année*-ban leginkább az alszekciók szerkesztésével és recenziók írásával járult hozzá ahhoz, hogy a morfológia továbbra is fontos téma maradjon a Durkheim-iskola számára, miután veze-

⁴ A táblázatban külön nem tüntetem fel azokat a szekciókat, amelyek szerkesztésében Halbwachs egyszer sem vett részt.

⁵ A Durkheim halála után több évvel, 1925-ben újraélesztett folyóirat első számában is ő felelt Marcel Granet-val közösen a morfológiai blokkért.

tőjének érdeklődése csökkent a téma iránt.⁶ A morfológiai részleg egyes alszekcióit szemügyre véve kiderül, hogy Halbwachs kifejezetten fontosnak tartotta a demográfiai kérdéseket, viszont nem tanúsított oly mértékű érdeklődést a földrajztudomány iránt, mint például Durkheim vagy Mauss.⁷ Halbwachs később is behatóan foglalkozott a demográfiával és a szociológiához fűződő viszonyával, ám mindez korántsem jelentette azt, hogy ne érdeklődött volna a térbeliség kérdései iránt is.

Míg e recenziók elméletileg kevésbé érdekesek, a Halbwachs által 1938-ban publikált és morfológiai munkássága betetőzésének szánt *Morphologie sociale* már igen releváns teoretikus szempontból. A művet átfogóan szemlélve két dolog tűnik fel. Egyrészt Halbwachs esetében igen hangsúlyosan jelenik meg a demográfia a morfológia alkotóelemeként (szemben például Durkheimmel és Mauss-szal, akik számára az antropogeográfia volt a fontosabb, elsősorban a polemizálás tárgyaként), fejtegetéseinek igen nagy része a népesség területi eloszlására, sűrűségére és hasonlókra vonatkozik, a térbeliség kérdései kevésbé lényegesek. Másrészt Halbwachs érezhetően Durkheim morfológiakoncepciójához kíván kapcsolódni: hasonlóan jelöli ki például a szociológia ezen részterületének témakörét és feladatát. Ha felfedezhető is eltérés vagy hangsúlyeltolódás Durkheim elképzeléséhez képest, az feltételezhetően nem tudatos elhatárolódási stratégia részét képezte.

Egyértelműen durkheimi Halbwachs morfológiafelfogása, amennyiben a társadalmak és csoportok életének materiális alapját tekinti a morfológia tárgyának. Durkheimhez hasonlóan úgy gondolta, e materiális jelenségeket el kell választani a társadalmi élet egyéb aspektusaitól. E mögött az a durkheimi feltételezés húzódik meg, hogy a „tényleges” társadalmiság nem más, mint kollektív reprezentációk/képzetek. Miért van mégis szükség a morfológia vizsgálatára? Halbwachs szerint azért, mert a társadalmaknak testet kell ölteniük térben is annak érdekében, hogy létezhesse, szükségük van bizonyos kiterjedésre, nagyságra, formára, a népesség bizonyos elrendeződéseire (vö. Halbwachs 2002 [1938]: 72). És szintén Durkheimet idézi az az eljárás mód, hogy Halbwachs biológiai analógiákat használ. A társadalom Halbwachs szerint nem csupán kollektív képzetek összessége, hanem „testtel” is rendelkezik, azaz a fizikai valóság része is: rendelkezik nagysággal, sűrűséggel, formával, növekedhet, zsugorodhat csakúgy, mint

6 További hozzájárulása a morfológiai problémakomplexumhoz ebben az időben egy önálló „városszociológiai” kötet 1909-ből, *Les expropriations et le prix des terrains à Paris* (Ingatlankisajátítások és telekárak Párizsban) címmel, melyet az említett nyelvi korlátok miatt nem dolgoztam fel.

7 Az alszekciók címe és sorrendje változott. Ezeket figyelembe véve és az elnevezésükben csak minimálisan eltérő alrészlegeket egy csoportként kezelve a következő kép bontakozik ki Halbwachs morfológiai szerkesztői tevékenységéről: a migrációs jelenségek alszekcióját öt számban szerkesztette, ahogy a falvak és városokét is; a népességgel kapcsolatos általános alszekciót négy alkalommal szerkesztette, a népességeloszlás-alrészleget pedig kétszer. Minden más alszekciót csak egy-egy alkalommal. (A számolás során, a táblázattal szemben, az új folyam 1925-ös számát is figyelembe vettem.)

a valós testek (vö. Halbwachs 2002 [1938]: 13). A biológiai analógia használata azonban Halbwachs esetében is összekapcsolódik a társadalom naturalizálási kísérleteinek elutasításával.

A tágabb és szűkebb értelemben vett morfológia halbwachsi megkülönböztetése azonban új, nem durkheimi örökség. Mindenféle társadalmi kapcsolat, intézmény vagy szerveződés (állam, család, egyház, vállalkozás stb.) rendelkezik anyagi formával, azaz morfológiával. A tágabb értelemben vett morfológia – mint a szociológia egyik rész-tudománya – az egyes társadalmi részterületek materiális formáival foglalkozik: hogy hol és milyen sűrűséggel helyezkednek el az egyes társadalmi kapcsolatokban részt vevő emberek (például valamely vallási közösség tagjai), milyen fizikai „infrastruktúra” (házak, épületek, szobrok, közterek, úthálózatok, áruáramlások) kapcsolódik hozzájuk.

Bármely kötelék vagy kollektíva, akármilyen jellegű is legyen, rendelkezik ezek szerint morfológiai aspektussal. Más szóval, létezik tehát az általános társadalmi morfológia, melynek tárgya az, hogy az egyes különös csoportok és emberi tevékenységek, mint a kollektív élet egészének részei, milyen materiális formákkal írhatók le (Halbwachs 2002 [1938]: 23).

A szigorú értelemben vett morfológia ezzel szemben a nagy képre koncentrálna, tárgya maga a népesség egésze (vö. Halbwachs 2002 [1938]: 11–12). Vagyis míg a tágabb értelemben vett morfológia társadalmi részterületekkel foglalkozik, addig a szűkebben felfogott a társadalom egészét veszi szemügyre. Halbwachs felfogásában ez nem más, mint egy társadalom demográfiája, illetve demográfiai folyamatai, jellemzői (i. m. 77), mely minden részterület morfológiájából tevődik össze. A megfogalmazás alapján világos, hogy a morfológia koncepciója – bár nem zárja ki a térbeliség kérdéseit – e kötetben a demográfiai viszonyokra lett kihegyezve. A könyv célja – a morfológiai jelenségek leírása mellett –, hogy elméletileg is tisztázza a viszonyt egyfelől a szűkebb és tágabb értelemben vett demográfiai tényállások között, másfelől pedig morfológia és a nem morfológiai társadalmiság (kollektív reprezentációk) között. Az alábbi fejtegetésekből ki fog derülni, hogy e viszonyokat Halbwachsnak – igyekezete ellenére – nem sikerült minden esetben teljesen egyértelművé tennie, a kifejtésben helyenként ellentmondások jelennek meg.

A könyv e kettősség alapján két fő részre tagolódik, a tágabb és a szűkebb értelemben vett morfológiát tematizáló egységre (valamint az elméleti tanulságokat levonó konklúzióra). A térbeliség kérdései leginkább az általános morfológia fejezeteiben, valamint a szigorú értelemben vett morfológia nagyvárosokkal kapcsolatos fejezetében és a zárszóban kerülnek elő.⁸ Az általános morfológiai részben Halbwachs a vallás, a politika és a gazdaság területeit vizsgálja. Mindegyik társadalmi szféra leképeződik a térben, azaz anyagivá válik, ám e térbeli-demográfiai struktú-

8 A szigorú értelemben vett morfológiai fejezetek többsége olyan erősebben demográfiai kérdésekkel foglalkozik, mint a nemek és kor szerinti eloszlás, migráció, termékenység, halálozás, házassági szokások stb. Ezen fejezetekre külön nem térek ki.

rák és formák fontossága nem azonos: hol kisebb, hol nagyobb hatással vannak a kollektív életre és reprezentációkra (Halbwachs 2002 [1938]: 23). E szférákat a morfológiai tényezők fontossága alapján sorrendbe állítva tárgyalja Halbwachs.

A morfológiai tényállások jelentősége ugyan a vallási jelenségekkel összefüggésben a legkisebb, ám ezek kapcsán sem szabad e körülményektől eltekinteni. A vallási élet morfológiája többféle jelenséget vizsgálhat. Fel lehet például rajzolni valamely ország vallási térképét: mely régiókban mekkora a hívők és nem hívők, illetve a különböző vallások és felekezetek aránya (i. m. 23). Azt a kérdést is fel lehet tenni, hogy milyen összefüggésben áll a vallási sűrűség a demográfiai sűrűséggel (i. m. 24).⁹ Fontos téma a vallási csoportok vándorlása is, ami végbemehet ciklikusan ismétlődő mozgások révén (pl. zarándoklatok vagy utazás az istentiszteleti szertartásokra), illetve együtt járhat átfogóbb demográfiai mozgásokkal (pl. hódításokkal). A „vallási test” is hasonlóan növekedhet, zsugorodhat, mint egy valós test (i. m. 25–26). Tárnya a vallásos morfológiának az is, hogy egy formálisan megszervezett vallási csoportosulás milyen térbeli egységekre bomlik. Valamely vallás egyúttal sajátos helyekkel is leírható: templomokkal, szent helyekkel, zarándoklati célpontokkal, rituális helyszínekkel, kolostorokkal stb. E fizikai terek alapján kollektív reprezentációk is létrejönnek a vallásos térről.¹⁰

A vallási morfológia tényállásait kétféle szempontból lehet figyelembe venni. Egyrészt csak a vallást szemlélve, hiszen a vallásmorfológiai fejleményeknek korántsem biztos, hogy a vallási szférán túl is vannak hatásai. Így szemlélve megállapítható, hogy mind a vallási morfológiai tényezők befolyásolják a vallási reprezentációk alakulását, mind pedig a vallási képzetek transzformációi is leképződnek a vallási morfológiában (i. m. 27–28). Másfelől a vallási morfológia tényállásait a szélesebb társadalmi tényezőivel összefüggésben is lehet vizsgálni. Ezzel kapcsolatban is kétirányú kapcsolat figyelhető meg: a vallási morfológia átalakulásának széles társadalmi hatásai lehetnek, és fordítva, a demográfiai viselkedés általános trendjei is befolyásolják a vallási csoportok alakját, sűrűségét (i. m. 29–30). Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a szűkebb értelemben vett morfológia nagyobb mértékben befolyásolja a vallási morfológiát, mint fordítva:

E tekintetben a vallási morfológia tényállásai a demográfiai viselkedés egyszerű tényeinek részét képezik. És különösen a vallásos közösségek kiterjedése és szerkezetének átalakulása legtöbbször olyan mozgások eredménye, amelyek az egész lakosságot érintik (Halbwachs 2002 [1938]: 33).

9 Halbwachs szerint a középkorban együtt járt a kettő, míg a modernitásban nem (ezt könnyű belátni, hiszen a modern metropoliszok, melyek a legnagyobb népsűrűséggel rendelkeznek, egyben a leginkább szekularizált térségek is).

10 Erről a kérdéstről lásd a kollektív emlékezetéről szóló alfejezetet.

A politika esetében a morfológiának és a térbeli adottságoknak egy fokkal nagyobb jelentősége van, mint a vallás esetében. Szociológiai részterületként a politikai morfológia pedig nem más, mint „annak vizsgálata, hogy a különböző kormányzási rendek és igazgatási módok hogyan viszonyulnak azon csoportok külső formáihoz, amelyekre a kormányzati hatalom kiterjed” (Halbwachs 2002 [1938]: 34). E definíció alapján vizsgálta Halbwachs, hogy milyen szerkezettel írható le például a hadsereg és az igazságszolgáltatás, milyen területi egységekre bomlanak, milyen tereket hoznak létre (i. m. 38). De a politikai morfológia a következő kérdésekkel is foglalkozik: miként befolyásolja egy ország politikai berendezkedését korábbi korszakainak morfológiája vagy a különböző településtípusok (i. m. 35–37)? A modernitás politikai viszonyai szempontjából a városok kialakulása volt kiemelkedő jelentőségű mozzanat, mivel a város teremtette meg azokat a térbeli viszonyokat, amelyeket a modern értelemben vett politika előfeltételez, és amelyek ily módon a nemzetállamok létrejöttéhez is szükségesek voltak (i. m. 38). Miután az intézmények leképződtek térben, az így kialakult politikai morfológia ellenálló képességre tesz szert, ami nehezé teszi a radikális átalakulásokat a politikai berendezkedésben (i. m. 40).

Ahogy a vallásit, úgy a politikai morfológiát is kétféle szempontból lehet vizsgálni: önmagában, önálló politikai tényezőként, vagy szélesebb társadalmi folyamatokba ágyazva (a szigorúbb értelemben vett morfológiával összefüggésben). A politikum szférája az első perspektíva alapján rendelkezik egy önálló mozgással, nem csupán számára külső hatások eredménye. Másfelől azonban a politikai élet gyakran politikán túli tényezők befolyása alatt áll. A politikai rend átalakulását Halbwachs szerint *gyakran* a népesség méretének, sűrűségének, eloszlásának változása *okozza* – ez a Durkheim korai műveiben megjelent, majd gyorsan elvetett morfológiai determinizmusnak látszik. Ám Halbwachs nem azt írja: mindig a demográfiai tényezők okozzák a politikai rendszer átalakulásait, nem automatikus ez a fajta okság, hiszen korábban épp a politikum önálló dinamikájának létezését állította (i. m. 42–43).

A morfológiai, azaz a térbeli-anyagi tényezőknek a gazdaság területén van a legnagyobb jelentőségük. A gazdasági morfológia elsősorban az ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági vagy szolgáltatói gazdasági egységek, vállalkozások nagyságát, térbeli elhelyezkedését jelenti, és a hozzájuk kapcsolódó embertömegekkel, vagyis például a munkaerő vagy bizonyos vásárlói csoportok térbeli nagyságával, eloszlásával, sűrűsödésével foglalkozik, illetve azzal, hogy mindez miként hat a keresletre, kínálatra és az áruk áramlására (Halbwachs 2002 [1938]: 47, 49).¹¹ E terület tanulmányozása során is lényeges kérdés, hogy a gazdasági tényállások autonóm világot képeznek-e, avagy inkább átfogó demográfiai folyamatoktól függenek. Bár Halbwachs elismeri, hogy a gazdasági folyamatokat

11 A gazdaságban használt technika is témája lehet a gazdasági morfológia tanulmányozásának, hiszen a technika befolyással lehet csoportok kialakulására és elhelyezkedésére, sűrűségére, ám összességében a technikai tényezőknek Halbwachs nem tulajdonít túlzottan nagy jelentőséget (2002 [1938]: 47).

önmagukban is lehet szemlélni, e fejezetben inkább arra voksol, hogy a gazdasági élet alakulása erősebben függ az egész társadalma(ka)t átható demográfiai folyamatoktól, mintsem önmaga dinamikájától (i. m. 49–50), így viszont inkább a morfológiai determinizmus felé hajlik. Ez abban érhető tetten, hogy amikor a modern gazdasági rend eredetére kérdez rá, akkor nem azt hangsúlyozza, hogy a modern gazdálkodási formák kialakulása eredményezte a lakosság sajátos koncentrációját a városokban, a nagy népmozgásokat és a sajátos demográfiai viselkedési formákat, hanem épp ellenkezőleg, ez utóbbiakkal magyarázható a modern gazdaság kialakulása (i. m. 49).

A gazdasági morfológia tárgya emellett az osztályok életének térbeli-demográfiai aspektusai. Jól megfigyelhető Halbwachs szerint, hogy az osztályok szegregálódnak a városi térben. (Ez leolvasható pl. Párizs különböző kerületeinek adónyilvántartásáról, illetve lakásbérleti díjairól.) Az osztályok rányomják bélyegüket az általuk elfoglalt térre, ami által társadalmi jellege azonnal felismerhetővé válik az adott társadalmi univerzumban honos emberek számára (i. m. 50–51). Az osztályok emellett eltérő demográfiai mintázatokkal írhatók le: eltérő az összetételük és a termékenységük, aminek következtében eltérő mértékben képesek önmaguk újratermelésére. Ezen eltérő viselkedést Halbwachs szerint az magyarázza, hogy az osztályok nem csupán a gazdasági helyzet alapján elkülönített nominális csoportok, hanem (inkább) közös életformán alapuló csoportok, közös életvezetési mintával, szokásrendszerrel, hiedelmekkel (i. m. 55). Ugyanakkor az osztályokkal kapcsolatban is visszaesni látszik egy redukcionista pozícióba, mivel úgy gondolja, hogy az osztályok közti különbségek végső soron inkább demográfiai tényezőkből, folyamatokból következnek. E tételt nem sikerül meggyőzően alátámasztania, az egyetlen érv, amit fel tud hozni Halbwachs, hogy az alsó osztályok nem annyira a gazdaság világának mechanizmusai miatt vannak „alsó” helyzetben, hanem inkább azért, mert a szegény osztályok képviselői igen gyakran bevándorlók, akik eleve rosszabb életkörülményekkel jellemezhetők (i. m. 55). A kérdés komplexitását ezzel nem sikerült megragadnia.

Az előző három területtel szemben a nagyváros morfológiáját Halbwachs már a szűkebb értelemben vett morfológia keretében elemzi, ami ugyan nem teljesen plauzibilis (hiszen a nagyvárosi populáció nem teszi ki az egészet, legyen szó a nemzetállami társadalomról vagy globális léptékről), ám az alábbiakban nem ezen eljárás kritikája fog az előtérben állni. A szigorú értelemben felfogott morfológia számára fontosak az olyan számok és mutatók, mint a lakosságszám, átlagos népsűrűség valamely országban, régióban, illetve ezek hatása a demográfiai viselkedésre; azonban ezek nem adnak teljes képet: fontos figyelembe venni a településtípusok (leginkább a nagyváros és a falu) közti különbségeket is. A modern metropoliszok egészen új morfológiát és életformákat hoznak létre, aminek hatására a többi terület morfológiája is megváltozik. Ezzel Halbwachs a „szűkebb” morfológiai folyamatok kauzális elsőbbségét, és így a redukcionista álláspontot látszik vallani. A korábbi korszakokban vagy a vallás, vagy a politika formálta a városok képét és struktúráját. Az újkortól kezdve fokozatosan visszaszorul mindkettő jelentősége (először a vallásé, majd a politikáé), minek eredményeként a modern nagyvárosban a politikai vagy vallási terek (kormányzati, igazgatási,

igazságszolgáltatási, istentiszteleti stb. helyek) csupán szigetekcskék a nagyváros tengerében. A nagyváros szövetét már nem e két szféra morfológiája strukturálja (Halbwachs 2002 [1938]: 60–63). A modernitásban a gazdaság lesz az az erő, amely legnagyobb mértékben formálja a városi morfológiát: a városok utcaképét, út- és utcahálózatát, épületeit, térbeli elrendeződéseit, az emberek mozgásait, sőt az egyes városok gazdaságilag is sokkal erősebben profilírozzák magukat, mint korábban, aminek szintén hatása van a morfológiára (i. m. 64–65). Feltűnő, hogy ez a megfontolás ellentétben áll korábbi tézisszerű redukcionista álláspontjával, minthogy egy másik, gazdasági redukcionizmust jelentene. Halbwachs azonban kijelenti (i. m. 66), hogy a nagyvárosi népesedési folyamatok és a gazdaság egymást erősítik, ami egyfajta kölcsönhatás képét kelti – ezzel ugyan elmozdult az egyoldalú gazdasági redukcionizmustól, ám ez az álláspont sem vág egybe az egyoldalúan determinista demográfiai tétellel.

Halbwachs szerint ugyanakkor a metropoliszok önálló morfológiával is rendelkeznek, ami nem csupán a három korábban említett szféra morfológiájának következménye. Vagyis a várost magát a demográfiai viselkedés „tisztá” (azaz nem a három részterületre vonatkozó) tényeinek tekintetében is vizsgálni kell. Tekintetbe kell venni a városi populáció nagyságát, eloszlását, sűrűségét, a város kiterjedését, e tényezők lehetséges viszonyait.¹² A városi élet materiális alapja természetesen befolyásolja magát a városi életformát is. Halbwachs ezzel összefüggésben Simmel szellemiségében ír a nagyvárosi életérzés sajátosságáról. Az ember csupán apró része annak a hatalmas tömegnek, mely napról napra hömpölyögve megszokott útvonalakat jár be; a város morfológiai sajátosságai így a benyomások, ingerek, képzetek sokaságát eredményezik. A nagyvárosi ember sajátos mentalitása: magának valósága, hajlama saját terének védelmezésére, a másokkal szembeni gyanakvása e morfológiai tényezőkkel összefüggésben érthető meg (i. m. 67). Az ilyen körülmények közepette létrejövő csoportok lényegesen illékonyabbak a tradicionális közösségek-nél. Ugyanakkor Halbwachs – és e tekintetben szintén Simmelhez áll közel – nem vallja a nagyvárosi élet tönniesi veretű kritikáját, mely mindezen jelenségekben csupán az elidegenedést, a hideg racionalitás uralomra jutását, a közösségek elvesztését látja: a nagyváros épp a nagy sűrűsége és ingergazdagsága miatt az eddig látott legintenzívebb társadalmi élet (vagyis a durkheimi értelemben vett kollektív forrongás modern változatának) terepe is egyben (i. m. 67–68). A *Morphologie sociale* szigorú értelemben vett morfológiai egysége e fejtegetéseken túl főleg a demográfiai folyamatok és jelenségek tárgyalásában merül ki, melyekben a térbeliség kérdései kevésbé relevánsak.

A kötet zárófejezete megpróbálja a konklúziókat levonni és ezáltal a morfológia elméletét felvázolni. Halbwachs némileg csapongó érveléséből két témát emelek ki: általános és szűkebb értelemben vett morfológia viszonyát egyfelől, valamint társadalmi élet és morfológia/anyagiség összefüggését másfelől. A könyv egyik fő célkitűzése

12 E viszonyok korántsem automatikusak, hiszen például a város kiterjedésének mértéke nem feltétlenül egyenesen (vagy fordítottan) arányos a sűrűségével (Halbwachs 2002 [1938]: 67).

a szociológia részeként felfogott demográfia elméleti megalapozása volt, ezért törekedett Halbwachs mindenáron arra, hogy kimutassa: a demográfiai jelenségek és folyamatok önálló törvényszerűségekkel rendelkeznek. Ennek fényében értelmezte az általános (azaz részterületeken megjelenő) és a szigorú értelemben vett (azaz a népesség egészét jellemző) morfológia viszonyát.¹³ Amennyiben az egyes társadalmi területeket egymástól elkülönítve szemléljük, azok morfológiai tényállásai segítenek jobban megérteni e szférákat (i. m. 73–74).¹⁴ A korábbi kétértelmű megfogalmazásokkal szemben a konklúzióban Halbwachs arra az álláspontra helyezkedik, hogy az adott társadalmi részterületek (gazdaság, vallás, politika) és morfológiájuk közti viszony kölcsönös: egymást határozzák meg.

A különféle társadalmi cselekvés-összefüggéseknek tehát mind sajátos [morfológiai – B. V.] struktúrák felelnek meg, melyek egyrészt azok következményei, másrészt azonban vissza is hatnak rájuk (Halbwachs 2002 [1938]: 75).

Az ilyen „általános” morfológiai tényállások önmagukban nem elégségesek a társadalmi élet megértéséhez. Halbwachs szerint mindenféle társadalmi terület leírható bizonyos térbeli-demográfiai-materiális viszonyokkal, ezek pedig végső soron „összetalálkoznak”, „egyesülnek” (*rejoindre*) a szűkebb értelemben vett, vagyis az egész lakosságot jellemző morfológiává (Halbwachs 2002 [1938]: 77). Természetesen el kell ismerni, hogy a gazdasági viszonyok (pl. árak, jóléti színvonal), a politikai intézkedések vagy a vallási képzetek befolyásolhatják az egész lakosság számának, szóródásának, sűrűségének alakulását. Ám úgy véli, hogy a szigorú értelemben vett morfológiai jellemzők és folyamatok (születési, halálozási, házasodási gyakoriság, nemek aránya, térbeli szegregáció, népsűrűség, illetve mindezek időbeli alakulása) is erőteljesen befolyásolják a társadalmi részterületeket. A kétirányú kapcsolat elismerése mellett azonban elsősorban az volt számára fontos, hogy e szigorú értelemben vett morfológiát önálló törvényszerűségekkel rendelkezőként írhasse le. Erre azért volt szüksége, hogy elhatárolhassa magát a társadalmat különféle biológiai vagy fizikai törvényekre redukáló naturalista megközelítésektől, ezért jelenti ki, hogy „[a] népesség, mint olyan, specifikus autonóm valóság abban az értelemben, hogy a népesedés tényállásait más népesedési tényállásokkal kell magyarázni” (Halbwachs 2002 [1938]: 78).

De lehet-e egyáltalán a népesedési tényeket önállóként kezelni, ha a politika, vallás, gazdaság területei is befolyásolják? Halbwachs a két állítást a következőképp próbálja megbékíteni egymással: a demográfiai törvények a külön-

13 A halbwachsi terminológia képzavaros momentuma, hogy az általános morfológia vonatkozik az egyes társadalmi részterületek morfológiájára, míg a szűkebb, szigorú értelemben vett morfológia a lakosság egészére.

14 Hogy például valamely vallási közösség mérete, kiterjedése, sűrűsége, szervezetének területi tagolódása, szent helyeinek elhelyezkedése és elrendeződése milyen módon befolyásolta a vallásos reprezentációk alakulását.

bőző társadalmi területeken különböző „körülmenyekkel” találkoznak, melyek megszabják azon kereteket, melyek között ki tudnak bontakozni. Vagyis az egyes területek hatékony működésük érdekében „igényelhetnek” bizonyos demográfiai struktúrát, az emberek és csoportok sajátos térbeli elrendeződését. A tisztán demográfiai törvények ezekkel párosulva fejtik ki hatásukat (vö. Halbwachs 2002 [1938]: 87). Az érvelés azért nem túl meggyőző, mert szembemegy Halbwachs azon elvével, hogy a népesedés tényállásait más népesedési tényállással magyarázzák.

A naturalizáló megközelítésekkel szembeni távolságteremtési stratégia részeként azt is kijelenti, hogy a morfológiai folyamatok nem fizikai erőknél engedelmeskednek, hanem társadalmiaknak. Így például a demográfiai magatartást (a társadalom vagy a világ népességének növekedését, csökkenését, kiterjedését a különféle régiókban) nem természeti (fizikai, fiziológiai, biológiai stb.) törvények vezérlik, hanem életmódokból, kollektív beállítódásokból – szokásokból, tradíciókból, morális elképzelésekből – *következnek* (i. m. 81).¹⁵ Ez az állásfoglalás ugyan az elhatárolódási stratégia részeként érthető, ugyanakkor tartalmilag kiüresíti azt az állítást, miszerint a morfológia önálló törvényszerűségekkel rendelkezik. (Érdemes megjegyezni, hogy az idézet egyoldalú okságot sugallna, azonban Halbwachs – mint az az alábbiakban ki fog derülni – kétoldalúságot feltételezett morfológiai és nem morfológiai társadalmiság között; azonban e kétoldalúság is az ellen szól, hogy a szigorú értelemben vett morfológia, illetve demográfia „önálló valóság”).

Morfológia és nem morfológiai társadalmiság (kollektív reprezentációk és tevékenységek) viszonyát már Durkheim is tematizálta, aki az anatómia és a fiziológia homályos analógiájával próbálta megvilágítani a problémát. A kérdést Halbwachs némileg más szemszögből ragadja meg, amivel túlmutat Durkheimen. A társadalom anyagi struktúrái és a kollektív élet vagy reprezentációk viszonyát Halbwachs kölcsönösen konstitutívnak írta le. Egyrészt a morfológia a társadalmi élet és a kollektív reprezentációk lenyomatai. Azonban fordítva, a (nem morfológiai) társadalmiság is csak azért lehetséges, mert a társadalom és csoportjai megtapasztalják „testüket” (az őket alkotó elemek számát, elhelyezkedését, sűrűségét) a morfológiai tényállások észlelése, feldolgozása által (i. m. 83).¹⁶ A materiális struktúrák (is) konstitutívak tehát, nem csupán kifejezői a társadalmiságnak. Például a használatba vett terek egy idő után „intézményesülnek”: beépülnek az emberek szokásaiba, rutinjaiba és képzeleteibe, ennél fogva pedig önmozgásra, ellenálló képességre tesznek szert – így a materiális alap eme aspektusa hozzájárul az életmódok, koordinált cselekvések és kollektív reprezentációk felépüléséhez (i. m. 56). Halbwachs Durkheimen túlmutató gondolata – mellyel

15 Lásd még kifejezetten a biológiai tényezőkkel összefüggésben: „a demográfiai viselkedés mindezen tényállásai mögött egy kollektív erőfeszítés hatását vehetjük észre, mely megformálja a biológiai adottságokat és irányt ad nekik” (Halbwachs 2002 [1938]: 83).

16 Ismert, hogy a Durkheim-iskolában „a” társadalom (illetve Halbwachsnál bizonyos csoportjai is) makroszjektumok. Ezt e helyen nem problematizálok.

lecseréli az anatómia és fiziológia analógiáját – szerint a morfológiai-materiális viszonyok nem mechanikusan hatnak (vissza) a társadalomra, hanem a róluk kialakított, azaz a társadalmi testre vonatkozó reprezentációk és tudat révén.¹⁷

Kérdésként merülhet fel, hogy miként tudja a társadalom (vagy annak valamely csoportja) megtapasztalni a „testét”. E tekintetben Halbwachs nem túl meggyőző. Egyrészt kifejti, hogy az egyének különféle szituációkban képesek megtapasztalni a társadalmi testet. Ilyen például, amikor az ember egy tömeg része (pl. egy nagyváros közterén), érzi annak mozgását, kiterjedését, kényszerítő erejét, vagyis egészként tudatosul benne. A vidéki lakosság tagjai is megtapasztalják a falvak és emberek elrendeződésének észlelése révén azt a társadalmi csoportot, melyet alkotnak. A kollektív mozgások (mindennapi ingázás, migrációs tevékenység) is hasonló tapasztalattal járnak. A társadalmi test megtapasztalásának szintén egy útja az, hogy az emberek észlelik a lakosság növekedésének vagy csökkenésének trendjeit a környezetükből és/vagy médiából nyert információk alapján. Mindezen folyamatok eredményeként a társadalom tagjai nagy vonalakban tisztában vannak a társadalmi test nagyságával, alakjával, anyagi szerkezetével, sűrűségével, mozgásával (i. m. 83–85).

Bár az előző fejtegetések az ellenkezőjét sugallnák, a társadalmi testről szerzett egyéni tapasztalatok nem pusztán összeadódnak: a társadalom tudata a morfológiai tényezőkről több, mint az egyéni morfológiai képzetek összege (i. m. 90). Ez a kijelentés összhangban van a durkheimi szociológia alap gondolatával, miszerint a kollektív reprezentációk önálló léttel rendelkeznek, nem pusztán az egyéni képzetektől tevődnek össze. Azonban Halbwachs ezen véleményét nem tudja megfelelően alátámasztani. Azt a megállapítást teszi, hogy a morfológia kollektív reprezentációi minőségileg azért mások, mint az egyéniek, mert az egyéni képzetek kölcsönös csiszolódása és tökéletesedése által jönnek létre. Erre egy probléma intellektuális vizsgálatát hozza példaként: az első megoldási kísérletek mindig pontatlanok, lépésenként jönnek létre az egyre jobb válaszok, míg rá nem lelnek a jó megoldásra. Az így keletkező válasz – hasonlóan a kollektív morfológiai reprezentációkhoz – kollektív erőfeszítés eredménye, ugyanakkor több, mint az összes korábbi válaszkísérlet felsorolása (i. m. 90). A hasonlat azonban sántít, ugyanis az intellektuális problémakezelés, illetve a tudományos vizsgálódás az egyik leginkább reflektált tevékenység, mely a tudatos véleménycserét és cselekvéskoordinációt előfeltételezi. Ezzel szemben az egyéni morfológiai képzetek cseréje vagy „csiszolódása” meglehetősen kevésbé reflektált és spontán, így nehéz elképzelni, miként kristályosodhatnának ki belőle a kollektív morfológiai reprezentációk.

17 Emiatt értelmezésem szemben áll Lewis A. Coseréval, aki szerint Halbwachs morfológiaelmélete a korai Durkheim morfológiai determinista álláspontjához kapcsolódik (Coser 1992: 15 sk.). Bár a kötetben vannak olyan passzusok, amelyek egy ilyen felfogás szellemében születtek, a fő gondolat nem ez volt.

Morfológiai kötetében Halbwachs számos érdekes kérdést és szempontot villantott fel, összességében azonban a mű sok problémával küszködik. A morfológia Halbwachs számára ugyan elvileg mindenféle materiális struktúrát jelöl (a demográfiai, térbeli-anyagi tényezőket), ám a kifejtésben leginkább a demográfiai viszonyokat tünteti ki, elhanyagolva a materiális terek aspektusát. Így a morfológia a gyakorlatban (saját definíciója ellenére) a demográfiai viszonyokat és az emberek térbeli eloszlását jelenti. Halbwachs térfogalma e művében jellemzően abszolutista: a tartályteret veszi alapul. A nemzetállam (vagy egyes kisebb régiói) területét alapul véve lehet kiszámítani a népsűrűséget (mennyi ember jut az adott felületre). Az osztályok is a tartálytérként felfogott város különböző szegmenseit foglalják el. Hasonlóan, a vallási sűrűség fogalma is az abszolutista tér fogalmából indul ki.

A mű elméleti szinten is bizonytalan: a kifejtés során tett sok engedmény (hasonló stílusban: „ez a tényező is befolyásol, de az is, és mind egymást”) kétségessé teszi, hogy egyáltalán léteznek-e önálló törvényei a szűkebb értelemben vett morfológiának. A halbwachsi érvelés konklúzióit levonva inkább arra lehet következtetni, hogy nem. Összességében a morfológia halbwachsi kidolgozása nem tudta meggyőzően összekötni a számára releváns sokféle tárgyterületet: a demográfiai viselkedést, a térbeli struktúrákat, a társadalom kézzelfogható anyagságát. Ehhez egy olyan (relacionális) elméleti keretre lett volna szükség, amellyel Halbwachs nem rendelkezett. Ugyanakkor előremutató módon hozta kapcsolatba egymással a társadalmi morfológiát és a kollektív reprezentációkat, rámutatva arra, hogy a materiális struktúrák és a velük kapcsolatos kollektív reprezentációk egyrészt feltételezik egymást, hiszen mindegyik szükséges a társadalom fennmaradásához, másrészt mindkét pólus önálló erővel rendelkezik.¹⁸ A könyv ezen sajnos nem kellő figyelemben részesített aspektusát részletesebben kidolgozta a kollektív emlékezetéről és a Szentföld legendás topográfiájáról szóló két művében.

Tér a kollektív emlékezet kontextusában

Halbwachs 1941-ben jelentette meg a Szentföld topográfiájáról szóló könyvét, mely tulajdonképpen esettanulmány a kollektív emlékezetéről, valamint élete utolsó éveiben a kollektív emlékezetéről írt egy újabb átfogó művet, melyet nem tudott befejezni, és csak posztumusz jelent meg 1950-ben. E két könyv gondolatilag szerves egységet képez, előbbi az utóbbi elméleti keretét felhasználó „empirikus” demonstráció. Bár a jelenbeli térszociológiai diskurzusban alig hivatkoznak rájuk, és szinte elfeledettnek számítanak, mégis kiemelkedő fontosságúak a térproblematika szempontjából. E jelentőség két egymással összefüggő szinten érhető tetten: egyrészt a morfológia, másrészt

18 Stephan Egger ennek kapcsán dialektikus viszonyról ír: egyrészt a materiális világ a kollektív élet lenyomata, másrészt azonban formálja is ez utóbbit (Egger 2002: 105).

pedig a térről alkotott képzetek, azaz a térbeli osztályozás szintjén. A „morfológiai” szinttel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Halbwachs a szóban forgó két kötetben nem használja e fogalmat, hanem csupán anyagiságra, terekre utal (a demográfiai perspektíva hiányzik belőlük). Ez azonban korántsem válik a koncepció kárára. Mindkét mű olyan gondolatokat bont ki, melyek már a *Morphologie sociale*-ban is megjelentek, ám ott nem kaptak nagy szerepet. Azonban nem néhány gondolat pusztán részletesebb kifejtéséről van szó bennük, hanem valódi elméleti újdonságról. A térrel összefüggésben ez azt jelenti, hogy minőségi különbség is megfigyelhető az 1938-as könyv és a kései művek között, mivel ez utóbbiak elmozdultak a relacionalizmus irányába.

A kollektív emlékezet elmélete viszonylagosan ismert a hazai közönség számára is,¹⁹ részletes ismertetésére e helyen nincs lehetőség. Annyit érdemes leszögezni, hogy Halbwachs számára az emlékezés nem egyéni, hanem társadalmi folyamat. Az emlékezés során nem arról van szó, hogy egy már eleve létezőt idéznek fel, hanem az emlékezés során rekonstruálják, azaz aktívan újraépítik a múltat. E folyamat pedig szükségszerűen társadalmi-kollektív, mert szempontjai, eszközei nem az egyénből, hanem csoportdinamikai folyamatokból erednek. Emlékezni csak valamely közösség tagjaként lehet, mely az emberek közötti kapcsolatok és interakciók kontextusában bizonyos típusú értelmezési segédleteket (pl. fogalmakat, érveket, eszméket, nyelvi formulákat) bocsát tagjai rendelkezésére, és sugall bizonyos fajta interpretációkat. Ezen éltető társadalmi összefüggés nélkül a múlt rekonstruálása nem lehetséges (illetve más közegbe kerülve másként történik). Az emlékezés nem egyéni folyamat, hanem az egyéni interakciók, képzetek kapcsolódásának eredménye. A kollektív emlékezet azonban nem csupán terméke valamely csoportnak (az egész társadalom, család, vallási közösség, osztály), hanem hozzá is járul e csoportok létrehozásához, felépüléséhez (Halbwachs 1971 [1925]; vö. Némédi 2005: 119–123). Ezt tartja Lewis A. Coser Halbwachs egyik nagy teljesítményeként számon, ugyanis míg Durkheim nem tudta megmagyarázni, hogy a kollektív forrongást követő szétszóródást miért követi újra az intenzív társas lét (hogy miért rekonstruálódik a társadalom),²⁰ addig Halbwachs a kollektív emlékezet koncepciója révén betemeti a kollektív forrongás és a szétszóródás közti szakadékot (Coser 1973: 25).

Halbwachs posztumusz könyvének zárófejezete a tér és a kollektív emlékezet viszonyát taglalja. A kiinduló gondolat szerint a társadalmi csoportoknak (legyen szó egész társadalmakról vagy azok bizonyos részeiről) szükségük van az anyagi világ sajátos konfigurációira, sajátosan elrendezett terekre annak érdekében, hogy saját identitásukat fenn tudják tartani akár tagjaik fizikai távolléte esetében is (Halbwachs 1991 [1950]: 127–129). Például a lakótér nagyon

19 Lásd többek között a magyarul megjelent fordításokat: Halbwachs (1971 [1925]: 124–131, 2000 [1949]).

20 Bár Durkheim is kísérletet tett erre, és a kollektív élet bizonyos fizikai „támasztékairól” beszélt (pl. totemisztikus figurákról), melyek elősegítik a kontinuitást a két fázis között (vö. Coser 1973: 25). E gondolat bizonyára fontos lehetett Halbwachs számára, aki szintén nagy szerepet szán a materiális valóságnak a társadalmiság fenntartásában (azonban Durkheimnél hiányzik a kollektív emlékezet perspektívája, mely nélkül kevésbé képes elszámolni a társadalmi folytonossággal).

is összefügg a társadalmi osztályokkal, mindegyikre sajátos tárgyi világ, tételrendezés jellemző.²¹ Olyannyira, hogy az osztály-hovatartozás nagymértékben leolvasható a lakásokról. A lakás az ottlakók számára az összetartozás és identitás érzését biztosítja. A tárgyi világ és a tárgyak elrendezése révén létrejövő terek egyfajta „néma társadalmat” alkotnak dekódolható értelemmel, mely akkor is a kontinuitás érzését biztosítja az embereknek, ha időközben jelentős változások történtek (i. m. 128–129). Matriális terek és társadalmi csoportok viszonyára a kölcsönösség, egyfajta oda-vissza hatás jellemző: a társadalmi csoportok a maguk képére formálják a tereket, ám ezek után már nekik is igazodniuk kell az anyagi világhoz, mely a változtatási kísérletekkel szemben bizonyos ellenálló képességre tesz szert (i. m. 129). E viszonylatban Halbwachs elmélete Simmelével mutat rokonságot, mivel a német szociológus is a társadalom térformáló tevékenységét tette meg kiindulópontul, szerinte is elsősorban a társadalmilag megformált térbeliség van hatással az emberi társadalmakra (vö. Simmel 1908: 9. fejezet).

A városi terek anyagi struktúrái – ahogy Halbwachs megfogalmazta, a „város kövei” – is hasonló hatással vannak az ott zajló kollektív életre. A városlakók számára az anyagi világ folytonossága – épületek, terek, utak fizikai megjelenésének *viszonylagos* hasonlósága – biztosítja a kontinuitás érzését. A fizikai „infrastruktúra” megváltozása emiatt gyakran érzékenyebben érinti az embereket, mint a tisztán társadalmi változások, válságok vagy konfliktusok.²² Mély kapcsolat alakul ki az egyes emberek, csoportok térbeli gyakorlatai, gondolatvilága és másfelől az általuk elsajátított matriális terek között, hiszen:

még ha a köveket át is lehet helyezni, az ugyanezen kövek és az emberek között kialakult viszonyokat már jóval nehezebb megváltoztatni. Ha valamely emberi csoport sokáig egy a szokásaihoz illesztett helyen él, akkor már nemcsak tagjainak mozgásai igazodnak a lakóhely anyagi körülményeihez, hanem az emberek gondolkodása is a külső tárgyak által nyújtott képek sorozatához fog igazodni (Halbwachs 1991 [1950]: 134).

21 Ez Halbwachs egy korábbi írásának is tárgya volt. A *munkásosztály fogyasztói tendenciái*ban (Halbwachs 1971 [1913]: 57–123) egyebek mellett érzéketlenül leírja a polgári és a munkáslakások közti különbségeket. A „mikromorfológiai” leírás szerint a munkások lakásai – szemben a polgáriakkal – túlszűfoltak, gyakori az olyan személyek egy légtérben alvása, akiké a polgári lakásokban nem bevett. A lakás annál inkább „társadalmi”, minél inkább léteznek mindegyik szükséglet számára elkülönített helyiségek, terek, tárgyak, időpontok, minél kevesebb a tevékenységek térbeli-időbeli differenciálatlan „összefolyása”. (Halbwachs a differenciálatlanságot a társadalmiság ellentétéként, egyfajta társadalomelőttiséggént tartja számon – ezzel ismét Durkheimhez kapcsolódik.) A munkások lakásaiban ez jóval kisebb mértékben jelenik meg, mint a polgárokéban: különböző szobákat és tárgyakat használnak a legkülönbébb célokra és alkalmakkor, míg az előkelőbb státuszú lakásokban mindennek megvan „a maga helye” és célja (Halbwachs 1971 [1913]: 94–100).

22 Utóbbiak az esetek többségében azért sem töltik el végtelen aggodalommal az embereket, mert az anyagi világ megszokott és biztonságot sugalló háttere előtt zajlanak, általában anélkül, hogy súlyosan veszélyeztetnék azt (Halbwachs 1991 [1950]: 131).

Az anyagi világ jelentette térbeliség oly mértékben járul hozzá a társadalmiság fenntartásához, hogy az Bruno Latour jóval később megfogalmazott elméletét látszik megelőlegezni, melyben a „nem emberek” jelentik azt a fontos tényezőt, amely tulajdonképpen a társadalmi integrációt biztosítja (vö. Latour 1992, 2005).²³ Fizikai világ és társadalmiság eme szoros kapcsolata alapján nem meglepő, hogy a terek számos esetben konfliktusok forrásává válhatnak. Ilyen az az eset, amikor valamely csoport az általa elsajátított teret fenyegetve érzi (pl. más csoportok betelepülése, a városkép átalakítása stb. miatt). Az ilyen esetek érzékenyen érinthetik az embereket, ugyanakkor az egyéni bánkódás sohasem elég, az „otthonos” terek képeiből, reprezentációiból kiinduló kollektív érzelem, azaz a kollektív emlékezeti folyamatok beindulása szükséges az ellenálláshoz (Halbwachs 1991 [1950]: 134–135). Halbwachs merész és egyben intellektuálisan érdekes tétele szerint

nincs olyan kollektív emlékezet, amely ne egy térbeli keretben mozogna. A tér olyan valóság, amely folytonos: a benyomásaink folyton változnak, semmi sem marad meg tartósan a szellemünkben, és nem tudnánk a múltat újra megérteni, ha nem őrződne meg a minket körülvevő anyagi környezetben (1991 [1950]: 142).

Ezt különféle területekkel: a jogi, gazdasági és vallásos térrel összefüggésben is kifejti. Nincs olyan társadalmi csoport vagy tevékenység, amelynek ne volna valamilyen térbeli vonzata, melynek gondolati felidézése segít koordinálni és újratermelni a cselekvéseket, hiszen hely és cselekvés gondolatilag összekapcsolódik. A tereket jellemzően nem csupán fizikai valójukban érzékeljük vagy idézzük fel, hanem kollektív emlékekkel, viszonyokkal, szemléletmódokkal összefüggésben (Halbwachs 1991 [1950]: 142–143). A jogi tér esetében ez például azt jelenti, hogy az egyes tereket nem pusztán egy darabka földnek tekintik, hanem a fizikai teret összekapcsolják a róla alkotott képpel, rá vonatkozó szerződéssel, a különféle ügyletekkel, a tulajdonossal és jogaival. A jogi tér eme képe és képzele bármikor lehetővé teszi a kollektív emlékezet számára, hogy felidézzék a jogok és viszonyok sajátos szövedékét (i. m. 144–145). A heterogén elemek ilyen összekapcsolása ismételten a cselekvőhálózat-elméletet juttathatja az olvasó eszébe (vö. Latour 2005).

A jogi tér azonban nem csupán a földekre vonatkozik, hanem minden olyan helyre, amelyhez az emberek bizonyos jogokat, kötelezettségeket, eseményeket, cselekvéseket kötnek, és amelyek jogi szempontból relevánsak. Két másik példát említ még Halbwachs. Az egyik a rabszolga és tulajdonosa közti jogi különbség, mely térben is megjelent, minthogy az antik házban elkülönültek egymástól rabszolgák és urak terei. A szolga, ha véletlenül az

23 Azzal a különbséggel, természetesen, hogy Halbwachs a latouri értelemben vett nem embereket nem tartja számon cselekvőkként.

úr felségterületére ért, rögtön erősebben érezte rabszolgai státuszát, mint saját részlegében, hiszen az úr tereihez kapcsolódó képzetek, emlékek rákényszerítették erre. Hasonlóan, a modern ipari munkás főnöke irodájában vagy az adós a bankban egy egész (számára nyomasztó) jogi szövedéket idéz fel az adott tér nyomán (i. m. 147–149).

A gazdasági terekkel kapcsolatban – főleg az árakra koncentrálva – is hasonló az érvelés (materiális terek, képzetek, emlékek, elképzelések, események, személyek, áruk viszonyoszerű összekapcsolódásairól van szó). A kérdés Halbwachs számára az, miként tudnak az árak viszonylag stabilak maradni, miért nem fluktuálnak. Ez semmiképp sem az áruk valamilyen „belső” tulajdonságából következik. Arra van szükség, hogy a vásárlók csoportjainak emlékezetébe vésődjenek. Az ár képzete tehát egyfajta kollektív gazdasági emlékezet része. Az árképzet megszilárdulásához arra van szükség, hogy a vásárlók bizonyos helyeket felkeresve, ahol az eladó rájuk vár, folyamatosan azt tapasztalják meg, hogy bizonyos térbeli elrendezések között ugyanazt az árut huzamosabb ideig hozzátvetőlegesen azonos áron kínálják. Az eladók így próbálják meg tudatosítani és „természetesként” elfogadtatni az árat. Az árképzet tehát az eladási hely köré szőtt kollektív emlékezet szövedékében tud tartósságra szert tenni (i. m. 149–155).

Halbwachs számára azonban érezhetően kitüntetett jelentőséggel bír a vallási tér. A vallásos személyek számára a világ fundamentálisan kettéválik szent és profán terekre. Minél nagyobb a társadalmi szerepe egy vallásnak, annál több helyre tudja rányomni bélyegét, annál több térnek van valamilyen vallási jelentősége (Halbwachs példája az ókori Kína), és fordítva: a szekularizáció előrehaladtával megcsappan a szent helyek száma. A vallásos csoport fennmaradása szempontjából központi jelentőségűek az anyagi struktúrák, a bizonyos módon elrendezett terek, a sajátos tárgyi világ, mert ezek segítik felidézni-rekonstruálni a csoport kollektív emlékeit. Ez a kollektív emlékezet nem is annyira konkrét eseményekre vonatkozik, hanem inkább a gondolkodás és érzésvilág közösségére. Amikor a vallásos ember például egy templomba érkezik, megtapasztalja a vallásos áhítatot. Terek és érzések összekapcsolásával Halbwachs egy az ezredforduló után kibontakozó diskurzust előlegezett meg (lásd pl. Lehnert 2011).

Az anyagi világ nagy előnye, hogy a vallási csoport szétszóródása során is azonos marad, a tagok pedig ismét be tudnak kapcsolódni a vallási közösség életébe az anyagi struktúrák megtapasztalása és a reprezentációk, emlékek felidézése során. Ez azért annyira fontos, mert a vallási csoport „minden másiknál jobban igényli, hogy tárgyakra támaszkodhasson, a valóság valamely folytonos részére, mivel azt tartja magáról, hogy semmilyen tekintetben nem változik, miközben körülötte szinte minden intézmény, szokás, eszme és tapasztalat megújul” (Halbwachs 1991 [1950]: 157). Az elmondottak már csak azért is érdekesek, mert ellentétben állnak a *Morphologie sociale* egyik gondolatával: míg Halbwachs korábbi kötetében épp a vallás esetében tulajdonított a morfológiai struktúráknak viszonylag kicsi jelentőséget, itt érezhetően nem erről van szó. Az eltérés oka lehet az eltérő fókusz: míg az expliciten morfológiai műben inkább a népesség tartálytérben való eloszlása volt a középpontban, addig itt az anyagi-térbeli viszonyok állnak az előtérben. Az idézet arra is rávilágít, hogy Halbwachs szerint – mivel a gondolatok és érzelmek

nem tartósak – az anyagi-térbeli világnak kell a vallási csoport egyensúlyát fenntartania. E csoportintegráló funkció a sajátos térelrendezések révén valósul meg. Ezek leírása során Halbwachs közel kerül a relationalista térfogalomhoz. A vallási gyülekezőhelyekről ezt írja:

[...] [r]észeinek el- és berendezése a kultusz szükségleteinek felel meg, és a vallási csoport gondolkodásához és hagyományaihoz igazodik. Ez megnyilvánul például abban, hogy a vallásos személyek különböző kategóriái számára különböző helyeket tartanak fenn, de abban is, hogy a fő szentségeknek és az áhítatnak megvan a megfelelő helye, ahol el vannak helyezve, illetve ahol végzik e tevékenységet. A templom rákényszerít a csoport tagjaira egy bizonyos elrendeződést és bizonyos viselkedési formákat, ily módon pedig beléjük vési a képek összességét (...) (Halbwachs 1991 [1950]: 158).

Az elemek elrendeződési módja, viszonyai határozzák meg tehát a vallási teret. Érdekes módon a felszentelt helyek anyagi és térbeli elrendeződései nagy hatással vannak a vallásos képzetekre is. A keresztény templom példájánál maradva, a fények, az ornamentika, a szobrok és festmények, a szent személyekről, lényekről, helyekről létrehozott vizuális reprezentációk összjátéka azzal jár, hogy a hívők ezek nyomán képzelik el az absztrakt vallási fogalmakat (szentháromság), személyeket (pl. Jézus vagy az apostolok), valós vagy nem evilági helyeket (Jeruzsálem vagy a paradicsom stb.). A vallás kifejezte magát térben, az anyagi világ pedig segíti újratermelni (i. m. 158). Bármely vallási csoport rendelkezik egy az identitását meghatározó történelemmel. A különféle események és sorozatok azonban csak akkor tud megszilárdulni a csoport kollektív emlékezetében, ha konkrét helyekhez tudják kötni őket. Ez a vallásos topográfia létrejöttének forrása (i. m. 159). E képzeletbeli topográfia (a kereszténység esetében a Szentföld) a materiális terekhez hasonlóan a folytonosság érzését képes nyújtani a csoport számára, így pedig integrációjukhoz járul hozzá (i. m. 161–162).

Halbwachs e gondolatot a Szentföld evangéliumokban megjelenő legendás topográfiájáról szóló lenyűgöző és információban gazdag kötetében fejtette ki bővebben. Az alábbi kérdések állnak a középpontjában: a kereszténység milyen vallási topográfiája rajzolódik ki az evangéliumokból? Miként, milyen hatások által és miért a ma ismert formában jött létre e topográfia? Hogyan fonódott össze ez a topográfia a kereszténység kollektív emlékezetével? Milyen kapcsolatban volt valós eseményekkel és helyekkel, mennyiben konstrukció? Mi volt a jelentősége a kereszténység szempontjából? Milyen hatást gyakorolt valós térbeli gyakorlatokra?

A kereszténység lényegéhez tartozik a Szentföld vallási topográfiája, mely Jézus életének konkrét eseményei és helyszínei alapján épül fel. A galileai és még inkább a jeruzsálemi események helyei, a jeruzsálemi passió stációi nem csupán egy jól felépített történet alapját képezik a hívők számára, hanem minden egyes eseménynek és helyszínnek önmagán túlmutató szimbolikus, vallásos jelentősége van, hiszen valamilyen csodás esemény kapcsolódik hozzájuk

(Halbwachs 1992 [1941]: 199, 223–224). A Szentföld topográfiája épp azáltal járul hozzá a kereszténység kollektív emlékezetének fenntartásához és ezáltal a csoport fennmaradásához, hogy kézzelfoghatóvá teszi a keresztény hit alaptételeit, mivel azokat konkrét, helyhez köthető eseményeken keresztül szemlélteti. A vallási igazság konkrét eseményeket és helyeket igényel, hiszen az önmagát az emberiség bűneiért feláldozó istenfia önmagában túlzottan absztrakt koncepció, dogmaként csak szemléletessé téve tudott hatékonnyá válni (i. m. 199–200).²⁴ A Szentföld ma is ismert topográfiája azonban történelmi fejlődés, embercsoportok sokéves munkájának az ebben a specifikus formában egyáltalán nem szükségszerű eredménye: Jézus alakja és Jeruzsálem képe is jelentősen változott az idők folyamán.

A Jézus halálát követő néhány év(tized) kereszténysége Halbwachs feltételezése szerint más lehetett, mint az első század vége felé: a tanítványok tradíciójában Jézus valós személyként szerepelhetett, akinek élete sok részletére emlékezhetek hívei. Ahogy növekedett az időbeli távolság az eseményektől, úgy alakult át a konkrét személy a dogma szerinti Jézussá, úgy szelektálta a keresztény kollektív emlékezet azokat a helyszíneket és eseményeket, melyeket jelentősnek tartott (így nem is tudhatjuk, hogy milyen információk veszttek el) (Halbwachs 1992 [1941]: 201–202). Az időbeli távolság növekedésével, a kereszténység univerzálissá válásával a közösség is egyre jobban igényelhetette a szent helyek topográfiáját, mely kollektív emlékezete támaszává vált (i. m. 203). A Szentföldet elhagyó híveknek egyáltalán nem kellett ténylegesen is ismerniük például Jeruzsálemet. A Szentföld helyeinek topográfiája, mint szimbolikus reprezentáció, a stabilitás érzetével járult hozzá a kollektív emlékezet rekonstruálásához (i. m. 205–206).

A váltást, amelynek során létrejött a dogma szerinti Jézus és a Szentföld topográfiájának kezdete, nyomaiban megőrizhette az Újtestamentum is. Azok a szövegek, amelyeket Halbwachs a legkorábbiként tart számon²⁵ (Pál levelei és a Jelenések könyve), szinte egyáltalán nem tartalmaznak lokalizációkat, a később született evangéliumok viszont igen, ezek már határozottan kijelölték a szent helyek topográfiáját: Jézus életét és különösen utolsó néhány napját helyszínekhez kötve cselekményesítették. Ezt a váltást egy másik körülmény is motiválhatta Halbwachs szerint. Az, hogy a korabeli zsidó közösségek (többsége) nem hitte, hogy eljött volna a messiás, így a keresztények ezt kívánták bebizonyítani számukra. A cselekményesítés-lokalizálás során minden bizonnyal nem csupán a valós eseményekből szelektáltak, hanem elképzelt tényeket is visszavetítettek (i. m. 209–210). Ezen hipotézis szerint a hitelesség és az elfogadottság növelése érdekében az eseményeket a (rég) zsidó tradíció szent helyeihez kötötték. A kereszténység

24 Jóval későbbi, a középkori időkkel kapcsolatban jegyzi meg Aron Gurevics (1987 [1981]: 296 skk.), hogy az akkori egyszerű hívek túlnyomó többsége írástudatlan és műveletlen volt, nem absztrakt fogalmakban és koncepciókban gondolkodott. Ezért a vallási tantételeket csakis „kézzelfogható” történetek köntösébe burkolva lehetett átadni nekik. Ezen az általános szinten feltehetőleg nem különböztek a Krisztus és halálát követő időszak egyszerű embereitől. (Bár Gurevics a groteszk kapcsán fejt ki mindezt, ezt azonban már nem érdemes megpróbálni visszavetíteni.)

25 A történeti egzaktuság nem lehet ezen írás témája, így az ilyen feltételezéseket nem látom el erre vonatkozó kommentárokkal.

a zsidó hagyomány bizonyos²⁶ elemeinek asszimilálásával kívánta alátámasztani a messiás eljövételéről szóló állítását. Feltételezhető, hogy számos esemény, személy és lokalizáció kitalált. Ezek alapján az sem meglepő, hogy az Ószövetség – minthogy párba állíthatók események, személyek – szinte megelőlegezni látszik az Újat (i. m. 210–218).

A történelmi kontextus természetesen jóval bonyolultabb volt. Krisztus passiója (és vallási jelentősége) a keresztény hívők között is vitatott volt: így például az agnosztikusok vagy a különféle zsidó-keresztény szekták (pl. az ebioniták) számára nem bírtak az evangéliumok szerinti vallási jelentőséggel. Csak ezen irányzatok visszaszorítása árán, Nagy Konstantin császár alatt válhatott Jézus kálváriája a kötelező vallási tantételek kiemelten fontos szemléltetőjévé. Jeruzsálem szerepe még inkább felértékelődött (i. m. 228–229). A Szentföld keresztény topográfiája világot formáló erővé vált az évszázadok során. A IV–V. században, a kereszténység megszilárdulása után például számos kápolnát és templomot építettek Jeruzsálemben ezen elképzelt topográfia alapján, hogy a jámbor zarándokok igényeit kielégítsék (i. m. 212). Vagyis a topográfiai reprezentáció formálta a fizikai tereket. Az ezt követő évszázadokban a város muzulmán uralom alá került, ami nagymértékben átalakította a városképet.

Az európai keresztények körében azonban tovább élt a szent város képe, az ő számukra Jeruzsálem mit sem változott, továbbra is – az evangéliumok és különféle iratok alapján – a jézusi történet keretként szolgáló szent helyek összességéként képzeltek el. E vallási-topográfiai reprezentáció valódi hajtóerőként járult hozzá a keresztes hadjáratokhoz. Mikor visszafoglalták Jeruzsálemet, természetesen nem a reprezentációjuknak megfelelő városra leltek. A hódítást az ősi tulajdon legitim visszavételeként fogták fel – így az sem meglepő, hogy a város fizikai terét is a fejükben élő kép alapján akarták átalakítani, „helyreállítani” a szent helyeket. A XI. században ismét nagy építkezések indultak meg: számos templomot, szent helyet húztak fel; ezek során a keresztesek az evangéliumokból, legendákból, néhány apokrif iratból és saját képzelőerejükből merítettek (i. m. 230–232). Vagyis a keresztények kortárs mentális reprezentációi, kollektív emlékezete írta rá magát a városi térre. A rekonstrukció mellett aktív konstruáló tevékenység is zajlott. Mindezek eredményeképpen szinte alig lehet szétválasztani, hogy mely helyszín „autentikus”, s mely csupán a Krisztus utáni idők terméke.²⁷ Ez azonban a keresztény vallás számára kevésbé fontos, hiszen a lényeg a Szentföld topográfiája.

26 Ám nem a „kortárs” zsidó (pl. a farizeus) tradíció elemeihez nyúltak, hanem a régi nagy alakokhoz és rítusokhoz, így benne maradtak a zsidó hagyományban, ám elutasíthatták a korabeli formáját (Halbwachs 1992 [1941]: 216).

27 Ez a cselekvéssor tökéletesen összhangban van a középkori ember mentalitásával. Mivel nem absztrakt fogalmakban gondolkodtak, számukra nem különült el az, ami ténylegesen létezik és amit helyesnek gondoltak (aminek léteznie kell). Ezért olyan gyakoriak a középkorban az oklevél-hamisítások is. Az elkövetők nem vélték hazugoknak magukat, tettükkel úgy gondolták, ősi joguknak, az igazságnak szereznek érvényt, így „helyrebillentik” a tévútra került valóságot (Gurevics 1974 [1972]: 154–155). Logikailag hasonló jelenséggel van dolgunk Jeruzsálem átépítése kapcsán.

Zárszó

Halbwachs e két kései műve a mai napig nem veszett bájából. Az érzéketes leírások a kollektív emlékezetéről, a materiális térelrendeződések és a vallási topográfia dialektikájáról ma is érdekfeszítővé és korszerűvé teszik őket – a tér szociológiája számára is. Annál inkább korszerűnek tűnnek, mivel több mai diskurzust látszottak megelőlegezni. A kollektív emlékezettel kapcsolatos kutatások és elméletek igen fontossá váltak az utóbbi évtizedekben; ez az irányzat szinte természetesen fedezte fel Halbwachsot. Emellett Halbwachs az anyagiség társadalmi jelentőségét jóval korábban hangsúlyozta, mint a cselekvőhálózat-elmélet vagy az új anyagikultúra-kutatás (utóbbihoz vö. Berta 2008: 29–60). A képzelt geográfiák/topográfiák és a „topográfiai fordulat” kurrens diskurzusaiban is hasonló szellemiségben beszélnek a földrajzi vagy topográfiai képzetek konstruálási folyamatairól, illetve arról, hogy ezek a reprezentációk miként válnak a fizikai tereket és az emberi sorsokat formáló erőkké (vö. Said 2000 [1978]; Wagner 2010: 100–109). Persze az újabb, terekkel vagy az anyagiséggel foglalkozó diskurzusok nem feltétlenül Halbwachs műveinek hatására alakultak ki, ám ez mit sem változtat azok korszerűségén. Egyet lehet tehát érteni Coser ama értékelésével, miszerint Halbwachs épp akkor nyújtotta a legnagyobb intellektuális teljesítményt, amikor Franciaországban már csökkent a durkheimista szociológia befolyása, és gondolatilag ő maga is némileg eltávolodott attól (Coser 1992: 13).

Maurice Halbwachs térrel kapcsolatos fejtegetései nem keltik az egységes térelmélet benyomását. A tér a *Morphologie sociale*-ban a demográfiai kérdésekkel és jelenségekkel összekapcsolódva, nem önálló témaként jelenik meg. Annak ellenére, hogy ez egy relacionális térfogalom kialakítását is lehetővé tette volna – Martina Löw (2001) szerint a tér a dolgok (tárgyak, élőlények és emberek) relacionális elrendez(őd)ése –, Halbwachs javarészt megmaradt a teret semleges tartályként felfogó abszolutista térfogalomnál. Kései műveiben sokkal nagyobb figyelmet szentelt nemcsak a fizikai terek viszonszerű elrendeződéseinek, hanem a róluk alkotott képzeteknek és a kettő dialektikus viszonyának is. A váltást, vagy inkább elmozdulást térelméletileg nem tematizálta, mégis az a benyomás alakul ki, hogy ezen fejtegetései már a relacionális térfelfogás irányába mutatnak.

Hivatkozások

- Berta P. (2008) Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak alkotta szubjektumok. Interakció, kölcsönhatás, egymásra utaltság: az „új” anyagikultúra-kutatásról. Replika, 63.
- Coser, L. (1992) Introduction: Maurice Halbwachs 1877–1945. In: Halbwachs, M.: On Collectiv Memory. Chicago–London: University of Chicago Press. 1–34.

- Durkheim, É. (1982 [1899]) Social Morphology. In: Lukes, S. (ed.) The Rules of Sociological Method. New York–London–Toronto–Sydney: Free Press.
- Durkheim, É. (2003 [1912]) A vallási élet elemi formái. Budapest: L'Harmattan. Interneten: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/vallasi-élet-elemi/vallasi-élet-elemi.pdf>.
- Durkheim, É. – Mauss, M. (1978 [1903]) Az osztályozás néhány elemi formája. In: Durkheim, É.: A társadalmi tények magyarázatához. Budapest: KJK.
- Egger, St. (2002) Soziale Formen und praktischer sinn. Zu einer Morphologie des kollektiven Menschen bei Maurice Halbwachs. In: Halbwachs, M.: Soziale Morphologie. Ausgewählte Schriften. Konstanz: UVK. 92–127. Interneten: http://www.uvk.de/uploads/tx_gbuvkbooks/PDF_L/9783896698926_L.pdf.
- Granet, M. (1993 [1934]) Das chinesische Denken. Inhalt, Form, Charakter. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Gurevics, A. (1974 [1972]) A középkori ember vilásképe. Budapest: Kossuth.
- Halbwachs, M. (1971 [1913]) A munkásosztály fogyasztói tendenciái. In: Ferge Zs. (szerk.) A francia szociológia. Budapest: KJK.
- Halbwachs, M. (1971 [1925]) Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zs. (szerk.) A francia szociológia. Budapest: KJK.
- Halbwachs, M. (1991 [1950]) Das kollektive Gedächtnis. Frankfurt am Main: Fischer.
- Halbwachs, M. (1992 [1941]) The Legendary Topography of the Gospels. In: uő. On Collective Memory. London–Chicago: Chicago University Press. 193–235.
- Halbwachs, M. (2000 [1949]) Kollektív emlékezet. III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő. In: Felkai G. – Némédi D. – Somlai P. (szerk.) Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Budapest: Új Mandátum. 403–432.
- Halbwachs, M. (2002 [1938]) Soziale Morphologie. Ausgewählte Schriften. Konstanz: UVK.
- Hertz, R. (1973 [1909]) The Pre-eminence of the Right Hand. A Study in Religious Polarity. In: Needham, R. (ed.) Right and Left. Essays on Dual Symbolic Classification. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Latour, B. (1992) Where are the Missing Masses? In: Bijker, W. E. – Law, J. (eds.) Shaping Technology/Building Society. Studies in Sociotechnical Change. Cambridge, Mass: MIT Press. 225–258. Újabb kiadása az interneten: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/50-MISSING-MASSSES-GB.pdf>.
- Latour, B. (2005) Reassembling the Social. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Lehnert, G. (ed.) (2011) Raum und Gefühl. Der Spatial Turn und die neue Emotionsforschung. Bielefeld: Transcript.
- Löw, M. (2001) Raumsoziologie. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Mauss, M. (H. Beuchat közreműködésével) (2000 [1906]) Tanulmány az eszkimó társadalmak évszakonkénti változásairól. Társadalommorfológiai tanulmány. In: uő. Szociológia és antropológia. Budapest: Osiris. 449–535.
- Némedi D. (2005) Klasszikus szociológia, 1890–1945. Budapest: Napvilág.
- Said, E. W. (2000 [1978]) Orientalizmus. Budapest: Európa.
- Simmel, G. (1908) Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Berlin: Duncker & Humblot.
- Interneten: <http://socio.ch/sim/soziologie/index.htm>.
- Wagner, K. (2010) Topographical Turn. In: Günzel, St. (ed.) Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler.

Reading Foucault in Hungary

Foucault visited Hungary just once, by which time structuralism was among the most prestigious intellectual currents in Europe. Quite a few years later, in one of his most important interviews about his life and work, a conversation with the Italian journalist Duccio Trombadori, Foucault made the following highly interesting remark on the link between structuralism and Eastern Europe:

In 1967 it was proposed that I give a series of lectures in Hungary. I had proposed, among other things, to deal with the subjects of the debate in progress on structuralism. All the arguments were assembled, and I began my series of lectures in university auditoriums and theaters. When the moment came when I was supposed to speak about structuralism, however, I was advised that on that occasion the lecture would be delivered in the office of the president of the university: it is so specialist a subject, they told me, that there isn't much interest. I didn't think things were like that. I talked about it with my young interpreter, and he replied: 'There are three things we cannot discuss at the university: Nazism, the Hort[h]y regime, and structuralism.' I was disconcerted. But in thinking back over this episode, I too began to understand that essentially the problem of structuralism was a problem of Eastern Europe, and that the heated arguments and confused fate to which the topic was subjected in France were only the consequence, certainly poorly understood by everyone, of a much more serious and difficult struggle taking place in the countries of Eastern Europe (Foucault 1991: 92–93).

Foucault clearly thought that structuralism, as an alternative to Marxism, was of utmost importance to East-European thinking. According to Foucault, the challenge was to determine

[the extent to which it is] possible to constitute forms of thought and analysis that are not irrationalistic, that are not coming from the right, and that moreover are not reducible to Marxist dogmatism? (Foucault 1991: 94).

1 MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet.

Of course, Michel Foucault had a certain personal interest in Eastern Europe, having spent some time in Poland while writing his doctoral dissertation, *The History of Madness*. He was very keen on supporting East-European dissidence, especially the Polish Solidarity movement, which is why, in 1981, he quarreled with the leaders of the French Socialist Party who refused to follow suit.

Now if what Foucault says here is true, and I would say that it is at least in part certainly so, he surely would have excused his fellow philosophers in Hungary for having treated him as a structuralist well into the eighties and perhaps even the nineties, even though he always rejected this qualification whenever anyone tried to categorize him as such.

After 1990, as interest in structuralism was fading away in Hungary too, Foucault became perceived much more as a theoretician and a critic of power – although university courses still lagged behind. Hence, it is not surprising that the works he wrote in the seventies were just then gaining momentum, for these were the first books translated in the immediate aftermath of the regime change. The translation of *Discipline and Punish* sparked a debate in the freshly founded *Budapest Review of Books* (BUKSZ), wherein the medievalist Gábor Klaniczay, a professor at CEU and one of the founders of the Review, wrote a very sharp and fully justifiable critique of it (Klaniczay 1991). Undoubtedly, the Hungarian of this version of *Discipline and Punish* is barely readable, and not only for terminological reasons, but also because it is full of misunderstandings and oversimplifications. Many of Foucault's other books, even if they are somewhat better translated, are clearly off the mark as well. Some, on the other hand, are pretty good, though it remains completely accidental and arbitrary who translates what and under what kind of supervision. Unfortunately, ever since the first critique mentioned above, the process of finding equivalents for Foucault's terms seems to have been one of the biggest issues for his reception in Hungary. If an excerpt is published in a philosophical or socialscience journal, one can be sure that the whole book will end up being translated by someone else, using slightly or completely different Hungarian terminology. In this battle between translators and their critics, the translators sometimes feel compelled to explain their word choices in lengthy postscripts. This conflict revolves around Foucauldian concepts such as "the dispositive", "enunciation", "discursive formation", "discourse", but even "madness" and "unreason", the equivalents for which might seem more obvious at first glance. And though the translators claim at least tacitly to be experts on Foucault, most of them have never written anything about his works. This peculiar and haphazard policy of translation and publication has produced a wide array of "Foucauldian" vocabularies, not only in the translated books, but also in articles on Foucault, which either opt for a given set of existing Hungarian terms, or create yet another of their own.

All of Foucault's books are translated now, but, of course, not all of his work. Very few of his interviews and short writings, and no Collège de France lectures have been published, except for one series, the title of which is

Les anormaux, issued as *Abnormal* in English.² (It is therefore not surprising that the Foucault's reception in Hungary, and even simple interpretations of his work, lag behind contemporary Western approaches, which nowadays concentrate on topics like governmentality, the hermeneutics of the subject, and truth-telling.

However, the real question is whether there has ever been a genuine reception of Foucault in Hungary? For the purposes of this discussion, I do not consider mere references, descriptions or commentaries to be reception proper. I also exclude descriptive or synthetic works on "Power" or "Sexuality", which provide summaries of Foucault's supposedly relevant works. This rejection is all the more justified given that Foucault questioned authorship as such, most explicitly in his article "What is an author?", while in his archaeology and genealogy he tried to provide an a subjective method for addressing problematic understandings of causality in the human sciences. Constructing and defining discursive formations were the means by which Foucault attempted to awaken us from our anthropological slumber.

The coming into being of the notion of 'author' constitutes the privileged moment of individualization in the history of ideas, knowledge, literature, philosophy, and the sciences (Foucault 1998: 205).

He then goes on to analyze what he calls the author function:

[...] these aspects of an individual which we designate as making him an author are only a projection, in more or less psychologizing terms, of the operations we force texts to undergo, the connections we make, the traits we establish as pertinent, the continuities we recognize, or the exclusions we practice. All these operations vary according to periods and types of discourse (Foucault 1998: 214).

Furthermore, as one of the most important Hungarian interpreters of Foucault put it, "[i]f I take as given the unity of the works designated by the name Foucault, then [...] I disregard one of the most notable characteristics of this corpus of texts, namely its fragmentary nature" (Sutyák 2007: 29). However, these works also furnish good theoretical arguments about the significance of this fragmentariness. In the interest of conjuring away authorship and the critical notion that authorial coherence should unify a body of work, Foucault advocates using his methods and findings as *toolboxes*; he often expresses his disapproval of merely commenting on authors and texts. Therefore, taking these Foucauldian criteria into account, I will exclude mere commentary and exegesis from the study of the

2 My Hungarian translation, *A rendellenesek*, was published last year (Foucault 2014).

Hungarian reception of Foucault, and will consider only cases where there is proper theoretical or empirical usage of thoughts, findings or methods of the author named Foucault.

In fact, there are not very many researchers or research groups in Hungary who effectively use Foucault or who are inspired by his findings. I will cite four different disciplinary approaches, the first of which is a joint reflection in history and philosophy, the second in philosophy, the third in political sociology and the fourth in the history and philosophy of the psychological sciences. I believe that the scarcity of genuine reception of Foucault is partly due to the very strict disciplinary boundaries in Hungarian academia. The status of an author, even of a world-famous one, who cannot be placed under a simple disciplinary heading is often cast into doubt.

With regard to philosophical reception, it has to be noted that after the regime change, phenomenology and analytical philosophy became dominant in Hungarian philosophy departments. Post-metaphysical philosophies like Foucault's did not seem to fit approaches that seek evidence and secure foundations. There was also a parallel process: not surprisingly, philosophy became apolitical. Political philosophy and especially critical and contextualizing approaches lost significance, which also influenced the reception of thinkers outside of the Marxist domain, like Foucault. Courses on political philosophy and ethics started to deal with rather decontextualized and abstract approaches in the Anglo-Saxon style. Nothing could be more alien to a Foucauldian type of reflection.

Sociology departments, perhaps because they were relatively new and still struggling for legitimacy, created a curriculum based on the history of the discipline. Due to the dominance of this historical approach, mostly well-established classics were included like Marx, Durkheim, Weber, Habermas, and Bourdieu. Foucault, who is certainly not a sociologist, could not really figure in such a narrow interpretation of social science, whereas he should have a place in a broadly understood category. Unlike philosophy, Hungarian sociology had preserved its critical approach, for it had been institutionalized as a dissident discipline in the seventies and maintained a certain measure of freedom, after a long period of having been banned. However, departments opted for a critical approach that was more obvious and more easily applicable than Foucauldian genealogy--that is, they opted for critical theory and its most recent representatives, as well as critical sociology, especially the work of Pierre Bourdieu.

Most history departments continued to work in their customary positivistic style, into which the incorporation of a thinker like Foucault was almost completely unimaginable. However, there was one notable exception, a social history department called Atelier, an interdisciplinary program which tried to uphold the tradition of the French Annales school in a fairly positivist-minded context dominated by traditional history departments.

The first approach to Foucault mentioned above is reflected in the works of Ádám Takács, a philosopher working in the Atelier history department. He regards Foucault as an interdisciplinary thinker who does history and philosophy at the same time, the Foucauldian program of philosophy and history being correlative. For Foucault,

says Takács, historical research is not interesting in itself, but only as a philosophical critique of the present--in the words of Foucault, the “historical ontology of ourselves”. Foucault’s philosophical practice seems somewhat strange, says Takács, because we encounter historical research on madness, prisons, psychiatry, etc. – topics heavily loaded with philosophical issues, and with great significance to the present. How, then, is it possible to harmonize these philosophical questions with an empirical research program and with historical analyses that are always concrete? Foucault, by rendering philosophy and history compatible, achieves a real interdisciplinarity not based on doubtful analogies between different disciplines, but on this problematic itself (Takács 2006: 12–13). This means that a diagnosis of the present can be achieved only on the basis of its own historical conditions.

Takács also initiated a research program on drugs and drug use based on Foucault’s insights and methods. Foucault never analyzed illegal drug use as such. However, says Takács, Foucauldian methods could be fruitfully exploited for its analysis if we understand how our notions about the usage of drugs are regulated by historically conditioned practices of knowledge, if we realize what kind of power mechanisms generate the social situations of consumption and law enforcement and if we recognize what kind of subjective and moral factors are involved in drug usage as part of the formation of the self (Takács 2006: 9). Furthermore, not only is Foucault’s method important in this respect, but some of his findings are as well. In his lectures on *Psychiatric Power*, Foucault demonstrates that the effects of drugs have been appropriated by psychiatry and interpreted within a framework of mental illness. In 1845, the French psychiatrist Moreau de Tours used hash to provoke effects that were supposedly induced by insanity, thus making the experience of drugs an artificial reproduction of madness. By such means, he forged a direct relationship between madness and intoxication by drugs, thereby creating similar conditions for the treatment of the two, and by the same type of disciplinary mechanisms. (24)

In the same volume, the philosopher Tibor Sutyák argues that the problematic of drugs is also very important in a Foucauldian perspective, for it is the place of a potentially radically different experience (or one that is perceived as such) of transgression. Foucault maintains that it is a genuine ethical possibility for humans to experiment with their self-affect, to elaborate their *askesis*, that is, their intellectual, mental, and sensual life by way of taking drugs (Sutyák 2006: 33). Sometimes this is interpreted as the emergence of the experience of madness outside of the normal/pathological opposition (Sutyák 2006: 32).

Sutyák also has to be mentioned in his own right--as the representative of the second, philosophical approach I will talk about--because he is the only author in Hungary to have written a monograph on Foucault (Sutyák 2007). This philosophically oriented piece of work is partly introductory, but at the same time, it conveys a particular interpretation. The author strives to read Foucault’s work from the perspective of an early short essay, “The Preface to Transgression”, an interpretation of Georges Bataille written in 1963. The transgression of limits as a philosophical

program is something that fragments subjectivity, and is thereby the principal means for the subject to become another.

The third Foucauldian research project is a very interesting and very early attempt to use Foucault for empirical research: the works of Ágnes Horváth and Árpád Szakolczai. They co-authored a series of articles and a book on the collapse of the socialist system in 1989 from a Foucauldian perspective (Horváth–Szakolczai 1989). The authors emphasize in the introduction to the (largely modified) English version of their book that Foucault is often cited, but seldom used, not only in Hungary but internationally as well. Commentary abounds, but little is done to exploit his works for empirical research (Horváth–Szakolczai 1992: 20), whereas their goal is precisely to introduce Foucault to Eastern-European studies and to empirical political sociology.

They borrow Foucault's method of analyzing power, his notion of the "microphysics of power": Horváth and Szakolczai interpret it as power being exercised on micro-levels, in everyday forms, as opposed to what they call traditional theories of power, which link it to large-scale social and political structures. Their book deals with the activity of local party functionaries at the district level in Budapest. They do not intend to study the decision makers, but focus instead on the so-called "political instructors" who are responsible for the everyday exercise of power. What were local party functionaries doing on a daily basis? (15) How was it possible for the party to extend itself throughout the entire sphere of the individual's private life? (24) To get an answer, they conducted qualitative research in all 22 of Budapest's districts, interviewing local party functionaries. This research took place in 1988–1989, while the communist party and the whole political system were collapsing.

They also used the notion of "police" as elaborated by Foucault, and as understood in the sense of the 17th and 18th century *Polizeiwissenschaft*, meaning the regulation of spheres outside of the legal: order and security, but also habits, health and cleanliness, food and economic activities, etc. (Szakolczai 1991: 24). According to the authors, there is an analogy between the disciplinary mechanisms of the police in the absolutist period and the communist single party-state. The everyday work of party functionaries cannot be described as oppression; therefore the researchers are in need of a notion of positive power promoting social development, public interest, individual gain – in accordance with the understanding of the actors in question. So, in Foucault's footsteps, the two authors ask: what made control over more and more domains of everyday life in modern society and later on in the communist state possible? How did it happen that these mechanisms of power became more and more effective? These authors assert that state authorities used the consent and collaboration of individuals themselves (51). These mechanisms of power did not depend solely on recourse to violence, but rather, on certain techniques and methods capable of influencing the whole range of possible actions of others (54).

Finally, the fourth research project is a genealogy and critique of Hungarian psychiatric and psychological sciences and special education. This is an approach that combines the sociology of education, pragmatic sociology, and the philosophy of social sciences with Foucauldian insights (Berkovits–Oblath 2008; Berkovits 2011). The task is to deal with questions of scientific classification as applied by the psychological sciences operating in schools. The hypothesis is that there is an inner logic of scientific classification, coming from the history of these sciences, which precedes any sociological causes of segregative practices or the reproduction of inequalities by social mechanisms. The aim is to establish a diagnosis through anthropologically-minded research on the intrusion of psychology, ability grouping, IQ testing etc. into the educational practices of school selection and categorization. This diagnosis can function as an immanent critique of psychology/psychiatry and normalization, and emerges through this genealogy of the psychological and psychiatric sciences and their functioning. But it is also an implicit critique of traditional critical sociology, for the latter pretends to arrive at a better definition of psychological categories than do the psychological sciences by having recourse to “ontological gerrymandering”³. This illegitimate move can be grasped but also corrected by turning to Foucault’s genealogical method.

Nowadays, because there is an urgent need of reestablishing critical discourse in the academic but also and especially in the non-academic realm (politics and journalism), Marxist as well as traditional leftist critiques emerge again and seem to be gaining a leading role. If Foucault was better read and understood in Hungary, the critical force of his works could be better grasped, which would certainly mean a big step forward for Hungarian social science and political discourse.

Bibliography

- Berkovits B. – Oblath M. (2008) A gyógypedagógiától a szociológiáig és tovább. A „fogyatékoság” és a „szociális hátrány” kapcsolatának diskurzusai és politikája. In: Erőss G. – Kende A. (szerk.) Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban. Budapest: L’Harmattan.
- Berkovits B. (2011) Kritika és embertudományok: látszat és valóság. Aspecto, 1.
- Foucault, M. (1991) Remarks on Marx. Conversations with Duccio Trombadori. New York: Columbia University, Semiotext(e).

3 The concept is from Woolgar–Pawluch (1985), but see also Latour (2005).

- Foucault, M. (1998) *Essential Works Vol. 2.: Aesthetics, Method and Epistemology*. Faubion, J. D. (ed.). New York: The New Press.
- Foucault, M. (2014) *A rendellenesek*. Budapest: L'Harmattan.
- Horváth Á. – Szokolczai Á. (1989) *Senkiföldjén: a politikai instruktorok tevékenységéről az állampártban*. Budapest: Akadémiai.
- Horváth Á. – Szokolczai Á. (1992) *The dissolution of communist power: the case of Hungary*. London, New York: Routledge and Kegan Paul.
- Klaniczay G. (1991) *Foucault és büntetése*. BUKSZ, 2.
- Latour B. (2005) *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, 2005
- Rácz J. – Takács Á. (2006) *Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elemzések foucault-i perspektívából*. Budapest: L'Harmattan–ELTE TáTK.
- Szokolczai Á. (1991) *A polícia mint a boldogság tudománya. Adalékok a liberalizmus genealógiájához*. Századvég, 1.
- Sutyák T. (2006) *A „kábitószer” genealógiája. Egy foucault-i perspektíva*. In: Rácz J. – Takács Á. (szerk.) *Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elemzések foucault-i perspektívából*. Budapest: L'Harmattan–ELTE TáTK.
- Sutyák T. (2007) *Michel Foucault gondolkodása*. Budapest: Attraktor.
- Takács Á. (2006) *Foucault problematikája és a drogkérdés*. In: Rácz J. – Takács Á. (szerk.) *Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elemzések foucault-i perspektívából*. Budapest: L'Harmattan – ELTE TáTK.
- Woolgar, S. – Pawluch, D. (1985) *Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanations*. *Social Problems*, 32(3).

Egy kutatási kérdés megközelítései: serdülők és a média

Valójában nem a serdülők és a média viszonyáról szól ez az írás, hanem a kutatók és a média viszonyáról, vagy még pontosabban: a kutatók és a serdülők médiafogyasztása mint kutatási tárgy közötti viszonyról. E viszony története számomra húszévnnyi viaskodás története.²

A média hatásának irodalma tengernyi, és a serdülőkre gyakorolt hatásának irodalmában hajózva sem látszana ma már a part. Külön öble van az egészségkárosító hatás irodalmának, külön öble a deviáns magatartásokra – erőszakra, korai szexuális kapcsolatokra – indító hatásokénak. A hetvenes évek óta Magyarországon is külön intézet – a „téká”³ – tanulmányozta a tömegkommunikációt, rendszeres adatfelvételeket végezve. A médiakutatás egyik legrégebben, már a XX. század húszas-harmincas éveiben megnyitott kutatási terepe a politikai befolyásolás.⁴ Amikor a kilencvenes évek legelején a politikai szocializációt kezdtük kutatni az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében,⁵ nyilvánvaló volt, hogy a szocializáció fő ágensei között a médiával is számolni kell. Nem azért, mintha a még nem is választó korú serdülők feltétlenül célközönsége lettek volna a politikai propagandának, hanem azért, mert a szocializáció akkor is folyik, amikor senki sem törődik vele.⁶

1 ELTE TáTK Oktatás- és Ifjúságkutató Központ.

2 Köszönöm barátaimnak és kutatótársaimnak – Szabó Ildikónak, Nagy Péter Tibornak, Sik Domonkosnak –, hogy segítettek e viaskodásban, és e tanulmány megírását is támogatták kritikái észrevételeikkel és kiegészítéseikkel.

3 A Tömegkommunikációs Kutatóintézet, amelyet Szecskő Tamás igazgatott. A TK elemzéseinek és adatállományának megőrzését és hozzáférhetővé tételét ma az Open Society Archívum biztosítja.

4 A fiatalokat célzó korai magyarországi hatásokról lásd: Ráczkevi (2004).

5 Ebben az írásban azokra az adatokra támaszkodunk, amelyeket 1990 óta négyévenként gyűjtöttem hallgatóimmal hetedikesek körében, első sorban Budapesten. A médiára vonatkozó kérdések 1994-ben szerepeltek első ízben a kérdőívben. A kutatássorozat a szociológushallgatók kutatási gyakorlatának formájában valósult meg. 2014-ben az illetékes központi hatóság (KLIK) nem adott engedélyt az iskolai adatfelvételre.

6 A médiának a politikai szocializáció összefüggésében feltételezett helyét kutatásaink első publikációjában diagramon ábrázoltuk (Csákó et al. 2000).

Első nekifutás

Azt hihetnénk, hogy 1994-re már annyi ismeret halmozódott fel, hogy egyszerű rutinfeladat lehetett a média hatásának feltárására szolgáló kérdések átvétele, adaptálása. Nem volt az. Nem lehetett megtakarítani alapkérdések saját megválaszolását: mit értünk itt médián?; és: mit értünk hatáson?

Bár akkor már tíz éve folyt Magyarországon az iskolák informatikai eszközökkel való ellátása, és számos kis teljesítményű, mai szemmel csak játékszernek minősíthető – és gyakorlatilag úgy is használt – ún. mikroszámítógép érte el a tizenévesek középosztályi rétegét, a számítógépeket akkor még nem sorolhattuk a média kategóriájába saját kutatásunk szempontjából: játékok voltak, nem információközvetítő eszközök. Megmaradtunk tehát a rádió és a televízió hagyományos világában. Ezek műsora kötött ugyan, de változatos. Éppen ezért a médiára és a hatására vonatkozó két alapkérdés nem független egymástól. Ha hatáson csak a direkt politikai műsorokból szerzett információkat és az általuk keltett érzelmeket értjük, akkor a média operacionális fogalma a hírműsorokra, társadalmi és politikai magazinműsorokra korlátozódik. Ha azonban úgy véljük, hogy a szocializáció ennél bonyolultabb, áttételes utakon is haladhat, akkor a hatás fogalma kitágul és vele a média fogalma is – ettől kezdve valamennyi műsorra kiterjed. Így a szocializáció szempontjából hiba lenne megfedkezni a filmek, sorozatok, egyéb műsorfajták által sugárzott ember- és társadalomképről, benne a barát- és ellenségképről, amelyet szeretni vagy utálni kell, és amelyet a média – „rejtett tantervként” – nyújt. Mivel olyan kutatást nem találtunk, amelyben szembenéztek volna az értelmezés e dilemmájával,⁷ és kísérletet tettek volna egy ennek kezelését célzó kutatási eszköz kidolgozására, első nekifutásra a tágabb értelmezést választottuk: hét televíziós műsorkategóriával és hét rádiós műsorkategóriával kapcsolatban próbáltuk feltárni a hetedikesek attitűdjét. A túl merésznek ítéltető vállalkozást könnyű szívvel tettük, mert úgy gondoltuk: egyetemi kutatási gyakorlat keretében nagyon is helyénvaló kísérletezni.

A hetedikesek médiafogyasztása a kilencvenes évek közepén

A két kérdés végül így hangzott: „A következő műsorok közül melyiket mennyire szereted a tévében/rádióban? (Oszdályozd így: 1 = egyáltalán nem szereted; ... 5 = nagyon szereted)”. A felsorolt tévéműsorok: tévésorozatok, természetfilmek,

7 A politikai szocializáció kutatói általában hajlamosak a direkt politikai természetű jelenségekre és hatásokra korlátozni figyelmüket. Én csak egy kutatót ismerek, aki az iskolai politikai szocializációt az iskolai élet teljességének hatásaként fogta fel és kutatta – a tornaórától az osztály díszítéséig: Maroussia Raveaud-t (Raveaud 2006), aki az angol és a francia iskolai életet hasonlította össze ebből a szempontból. Sajnos, ő csak az iskolára figyelt, a média hatásaival nem foglalkozott.

hírműsorok, vidám műsorok, rockzene, ifjúsági műsorok, sportműsorok. A felsorolt rádióműsorok két kivétellel azonosak: rádiójátékok, komolyzene, hírműsorok, vidám műsorok, rockzene, ifjúsági műsorok, sportműsorok. Azt reméltük, hogy ezek segítségével árnyalt képet kapunk a médiafogyasztásról és a médiafogyasztás változatainak szocializációs hatásairól.

1. táblázat: Rádió- és tévéműsorok kedveltsége (1994; 1–5 skálán)

Rádió-műsorok	Szereti, vidám műsorok	Szereti, rockzene	Szereti, sport-műsorok	Szereti, ifjúsági műsorok	Szereti, rádiójátékok	Szereti, komolyzene	Szereti, hírműsorok
Átlag	3,81	3,44	3,31	3,18	2,93	2,54	2,49
Szórás	1,21	1,46	1,52	1,39	1,45	1,50	1,25
N	140	137	140	136	137	138	139
Rangsor	1	2	3	4	5	6	7

Tévé-műsorok	Szereti, vidám műsorok	Szereti, természet-filmek	Szereti, sport-műsorok	Szereti, tévé-sorozatok	Szereti, ifjúsági műsorok	Szereti, rockzene	Szereti, hírműsorok
Átlag	4,33	4,01	3,77	3,63	3,59	3,15	2,56
Szórás	0,97	1,04	1,24	1,25	1,22	1,44	1,23
N	143	144	145	139	139	138	140
Rangsor	1	2	3	4	5	6	7

A rádió- és tévéműsorok kedveltségi rangsora nagyon hasonló volt. Mindegyiket a vidám műsorok vezették, és mindkét médiumban a hírműsorokat kedvelték a legkevésbé. A két eszköz használatának különbözősége is világos: 1. a tévéműsorok kedveltségi osztályzatai egyértelműen magasabbak, mint a rádió osztályzatai; 2. a rádió elsősorban zenei (rockzenei) háttérrel nyújtott, a tévétől viszont nem ezt az élményt várták, a természetfilmek majdnem olyan kedveltek voltak, mint a vidám műsorok (1. táblázat). A fiúk és a lányok preferenciái között kevés különbség mutatkozott. A tévében a lányok a rockzenét és az ifjúsági műsorokat jobban kedvelték a fiúknál, akik viszont a sportközvetítéseket szerették jobban. A rádióval hasonló volt a helyzet, csak ott az ifjúsági műsorokhoz sem viszonyultak

eltérően. Feltűnő, hogy a mintavétel fő szempontja, az iskola társadalmi-kulturális környezete szerint képzett három csoport – az elit, a szlamosodó körzet és a lakótelep iskolái⁸ – között egyáltalán nem tapasztaltunk különbséget a vizsgált műsorfajták kedvelésében.

Érdemes azonban ellenőrizni, nincs-e latens struktúrája annak, hogy mennyire kedvelték a különböző műsorokat.⁹ Mind a rádió, mind a tévé esetében három, részben átfedő komponenst tudunk megkülönböztetni (2a és 2b táblázat).

2a táblázat: Structure Matrix: rádióműsorok kedvelése

Rádióműsorok	Komponens		
	1	2	3
vidám műsorok	,801	,151	,052
ifjúsági műsorok	,687	–,103	–,097
hírműsorok	,634	–,270	–,224
rádiójátékok	,593	–,126	–,544
rockzene	,102	,797	,183
sportműsorok	,327	–,700	,236
komolyzene	,129	–,029	–,886

Összes magyarázott szórás: 62,39%

30,03

17,03

15,33

Extraction Method: Principal Component Analysis

Rotation Method: Oblimin with Kaiser Normalization

8 A kilencvenes évek során végzett adatfelvételekben kevés osztályt kérdeztünk meg, és nem vettünk hozzá reprezentatív mintát. A mintavétel alapja az volt, hogy háromféle „legendően különböző” iskolából vegyünk ki egy-egy hetedik osztályt. Az „elitiskolákat”, a szlamosodó belső kerületek iskoláit és a lakótelepek iskoláit akkor elegendően különbözőnek tekintettük. Azóta ezek a kategóriák átalakultak, ma nem lennének alkalmasak e kutatáshoz. 1994-ben ezzel az eljárással hat iskolában választottunk osztályokat. A későbbi mintavételek reprezentálják a budapesti hetedik osztályokat.

9 Ezt akkor nem tettük meg: a latens struktúraelemzés itt jelenik meg először.

2b táblázat: *Structure Matrix: tévéműsorok kedvelése*

Tévéműsorok	Komponens		
	1	2	3
vidám műsorok	,689	,058	-,282
rockzene	,619	-,361	,085
hírműsorok	,617	,508	,158
természetfilmek	-,061	,765	-,176
sportműsorok	-,013	,549	,053
tévésorozatok	-,106	,140	-,834
ifjúsági műsorok	,408	-,136	-,653

Összes magyarázott szórás : 56,98%

21,77%

18,70%

16,52%

Extraction Method: Principal Component Analysis

Rotation Method: Oblimin with Kaiser Normalization

Mindkét médiummal kapcsolatban létezett egy általános negatív attitűd (3. komponens). A rádiózásban erősen azonosítható egy rockzenerajongó és sportkerülő magatartás (2. komponens), ami a már ismert adatok fényében valószínűleg inkább a lányokra volt jellemző. A legnagyobb magyarázó erejű 1. komponens lényegében a kifejezetten rádiózó fiatalokat jellemezte.

A tévékedvelés komponensei szintén a nemekre utaló különbségeket mutattak. A vidám műsorokat, rockot és híreket fogyasztó magatartás inkább a lányokat, a természet, a sport és a hírek fogyasztása feltehetően a fiúkat jellemzi. Ez azt jelenti, hogy a hírfogyasztásban nem mutatkozik különbség közöttük, csak a már jelzett műsorok fogyasztásában.

Ha klaszterelemzéssel személyek jellemzőivé alakítjuk ezt a képet, az attitűdök háromdimenziós terében mindkét médium esetében három értelmes klasztert lehet megkülönböztetni (3a és 3b táblázat), amelyek jól elkülönülnek egymástól.

A kétféle klaszterképzés között közepesen erős összefüggés van (Cramer's $V=0,455$; $p=0,000$), és ez nemenként is hasonló erősségű. A fiúk és a lányok eloszlása azonban nem ugyanolyan. Míg a fiúk 30%-nyi modális csoportja mind a tévé, mind a rádió műsorait tekintve mindenevő, addig a lányok hasonló arányú modális csoportja a tévéműsorokkal szemben inkább érdektelen, csak a rockzenét hallgatja a rádióból. A második legnagyobb csoport mindkét nemből

20% körüli, de míg a fiúk esetében ők teljesen elfordulnak a rocktól, és csak a természetfilmek érdeklik őket, addig a lányok között ez a mindenevő csoport. Valószínűnek tűnik, hogy a különbségeket – legalább részben – a serdülés nemenként eltérő üteme hozza létre. Természetesen ezek a megállapítások nem tekinthetők egyszerűen érvényesnek a fővárosi hetedikesekre, mivel 1994-es mintánk nem alkalmas ilyen következtetések levonására. Figyelembe vehetők azonban további vizsgálatok hipotéziseinek megfogalmazásában.

**3a táblázat: Tévéműsor-fogyasztás –
Klaszterközpontok**

	Klaszterek		
	1: természetfilm	2: semmi	3: minden
TV: VIDÁM+ ROCK+HÍR	–1,276	,179	,634
TV: TERMÉSZET+ SPORT+HÍR	,325	–1,064	,668
TV NEGATÍV: IFJÚ SOROZAT	,160	–,324	,166
N	33	44	54
Átlagos távolság	1,20	1,22	1,16
Távolság szórása	0,58	0,62	0,55

**3b táblázat: Rádióműsor-fogyasztás –
Klaszterközpontok**

	Klaszterek		
	1: minden	2: rock	3: semmi
RÁDIÓ: VIDÁM+IFJ+ HÍR+RJÁTÉK	,824	–,295	–1,216
RÁDIÓ: CSAK ROCK–NEM SPORT	–,364	,667	–,769
RÁDIÓ: SEMMI+ PICI SPORT	–,472	,643	–,457
N	54	56	23
Átlagos távolság	1,22	1,18	1,39
Távolság szórása	0,50	0,46	0,58

w

A médiafogyasztás meghatározói és hatásai

A demográfiai tényezők közül 1994-ben nemcsak a nem befolyásolta kissé a tévé- és rádiófogyasztást, hanem az is, hogy van-e testvére valakinek. A testvérek számával – talán a kis elemszám miatt – nem találtunk összefüggést, de az egyiké egyértelműen több műsort kedveltek – és bizonyára néztek-hallgattak is – mind a tévében, mind a rádióban, mint azok, akiknek van testvérük. A nem szignifikáns különbségeket is figyelembe véve egy következő kutatásban érdemes feltenni azt a hipotézist, hogy minél több testvér van egy családban, annál kevésbé törődnek a rádióval és

valószínűleg a tévével is. De nemcsak a mennyiségre nézve sejtünk különbséget, hanem az érdeklődés irányára nézve is: az egykék ritkábban „rockerek”, és gyakrabban vonzódnak a természetfilmekhez, mint a többiek.¹⁰

A család kulturális háttérének hatása nem mutatható ki, de „nyomokban” azért sejthető. Az értelmiségi szülők gyerekeinek nagyjából a fele mindkét médiumban mindenevő – talán kevesebb rockkal. A többiekénél ez az arány nem megy följobb egyharmadnál. A teljes skáláról azonban nem tudunk megállapításokat tenni.

A média iránti érdeklődés láthatóan kevésbé függ össze a kutatásokban használt kemény változókkal – nem, család, iskolakörzet, szülők kulturális tőkéje –, semhoggy ilyen kis mintán, ilyen eszközökkel kimutatható lenne a kapcsolat. Mivel adatfelvételünk idején lendült fel újra a hitoktatás Magyarországon, ellenőriztem, hogy okoz-e eltérést a médiafogyasztásban a hittanra járás, de ilyen hatás sem volt tapasztalható.

Meglepett, hogy kutatásunk fő témája – a politikai szocializáció – szempontjából a médiafogyasztás semmilyen szignifikáns összefüggést nem mutatott. Nem volt kapcsolatban a másság iránti toleranciával, a politikai érdeklődéssel, sőt a politikai ismeretek mértékével sem.

De a tanulmányi eredményekkel sem találtunk semmilyen kapcsolatot, bár szülők és pedagógusok legfőbb aggodalma, hogy „a sok tévézés a tanulás rovására megy”. Az irodalom, a történelem, a matematika és a fizika előző év végi osztályzataival sem a médiafogyasztás intenzitása, sem sajátos összetétele nem függött össze. A tanulók magatartását és szorgalmát – legalábbis ezek iskolai érdemjeggyel történő elismeré-sét¹¹ – sem befolyásolta az, hogy mennyire kedvelik a médiát, és mit kedvelnek benne.

Markoljunk kevesebbet

Ha médiakutató lennék, továbbhaladhatnék ezen a nyomon, hátha finomítani lehetne az eszközöket. Mivel azonban csak azért jutottam ehhez a viszonylag árnyalt képhez a fiatal serdülők médiafogyasztásáról, mert nem találtam készen olyan eszközt, amely céljaimra alkalmas lett volna, nem nagy öröm szép, de a céloknak szintén nem megfelelő képet találni. 1998-ban ezért a szűkebb, erősen a politikai szocializációra koncentráló megközelítést alkalmaztuk: *csak a hírfogyasztásra* kérdeztünk rá, külön a tévére, külön a rádióra, két kérdéssel.¹²

10 Ebben szerepet játszhat az is, ha kiderülne, hogy az egykék gyakrabban fiúk.

11 Elismerem, meglepő is lenne, ha ilyen távoli áttételeken keresztül érzékelhető lenne olyan hatás, amely sokkal közelebbinek gondolt kapcsolatokban sem érvényesül.

12 A két kérdés ez volt: „Szoktál-e tévéhíradót nézni?”, és „Szoktál-e híreket hallgatni a rádióban?” A lehetséges válaszok mindkét esetben: „mindenap / hetente párszor / ritkábban / egyáltalán nem”. A kutatói lelkiismeret megnyugtatóására szolgált még két nyitott kérdés – amelyek lényegében feldolgozhatatlanok: „Melyik három műsort szereted a legjobban a tévében?”; „És a rádióban?”

A hírfogyasztás, ami négy évvel korábban a többi műsor között az utolsó helyre szorult, most sem jelent meg a kedvelt műsorok között, de nézettségének/hallgatásának gyakorisága magasnak bizonyult. A 4. táblázatból látható, hogy a kérdezettek több mint egyharmada (35,2%) hetente többször hallgatott híreket valamilyen médiából.

4. táblázat: Tévé- és rádióhír-fogyasztás hetedikeseknél (Budapest, 1998)

Milyen gyakran néz híradót a tévében?	Milyen gyakran hallgat a rádióban híreket?				Összesen
	Mindennap	Hetente párszor	Ritkábban	Soha	
Mindennap	11,6%	17,1%	18,4%	6,1%	53,2%
Hetente párszor	5,1%	1,4%	11,9%	6,1%	24,6%
Ritkábban	2,4%	3,4%	7,8%	6,5%	20,1%
Soha	0,0%	0,3%	1,0%	0,7%	2,0%
Összesen	19,1%	22,2%	39,2%	19,5%	100,0%

(N=293)

A tévé természetesen nagy előnyben van a rádióval szemben. A két médium használatának eloszlása azt mutatja, hogy a tévét *nézik*, a rádió pedig egyszerűen csak *van* – de el is maradhat. Ha a valahonnan mindennap tájékozódók adatait összegezzük, a 2/3-hoz közelítő arányt kapunk (60,7%), de ha csak azokat tekintjük tájékozódóknak, akik mindkét médiumot használják legalább hetente párszor, akkor 1/3-ra csökken az arány. Az egyáltalán nem tájékozódók nagyjából a minta 1/6 részét teszik ki.

Hiába voltunk kíváncsiak arra, hogy milyen szociológiai jellemzők határolták el a rendszeres hírfogyasztókat a hírektől elzárkózóktól. Sem a fiúk és a lányok hírfogyasztása között, sem az elit iskolák, a szlamos iskolák és a lakótelepiek között, de még a szülők iskolai végzettsége szerinti csoportok hírfogyasztási eloszlása között sem volt különbség.¹³ A hitoktatáson való részvétel és a szakköri tagság adatai sem függenek össze a médiafogyasztással.

Visszatekintve valószínűnek kell tartanunk, hogy ilyen kérdésekkel nem lehet megközelíteni a témát, mivel a tévét és a rádiót is mindennap bekapcsolják a családok, a hetedikes – tehát kb. 13 éves – fiatal pedig még elég sokat van otthon ahhoz, hogy jelen legyen a rádió hírei vagy egy tévéhíradó közvetítése alatt. Ezért válaszukban

13 Pedig a szülők eléggé megoszlanak iskolázottság szempontjából: a modális végzettség a középiskola (anyák: 44,3%; apák: 39,7%), a második apáknál a szakmunkásképző (28,4%), és csak a harmadik a felsőfokú oklevél (24,8%; anyáknál persze ez a második: 27,7%).

legtöbbször a „mindennap” lehetőséget fogják választani. A médiahasználat módja a családra jellemző, nem annak serdülő gyermekére. A családi médiafogyasztást pedig nem mutatják olyan durva mérőeszközök, amilyeneket mi használtunk.

Ehhez képest meglepő, hogy a két média hírfogyasztásának 3 fokú aggregált mutatója és a kutatás központi témája, a politikai szocializáció elemei között 1998-ban mégis gyenge pozitív kapcsolatot találtunk (5. táblázat).

5. táblázat: A hírfogyasztás és a politikai szocializáció kapcsolata (Budapest, 1998)

A politikai szocializáció elemei	Hírfogyasztás (3 fokú)	
	Cramer's V	p
Mennyire érdekli a politika?	0,198	0,002
Mennyire érdekelték a választások?	0,192	0,001
Drukkolt-e valamelyik pártnak?	0,137	0,056*
Tudott volna választani?	0,116	0,076

* Az index 4-fokú változatával

A kapcsolat irányában természetesen nem lehetünk biztosak. Feltehető, hogy a hírműsorok rendszeres hallgatása – vagy akár csak hallása is – kelt valamelyes érdeklődést a hírek iránt, de bizonyára vannak olyan fiatalok, akik már azért hallgatják/nézik a híreket, mert érdeklik őket az események. A kapcsolat gyengesége miatt a gyengébb feltevést, a hírműsorok → érdeklődés irányú kapcsolatot tekinteném dominánsnak a kettő közül.

Ugyanígy gyenge szignifikáns kapcsolatot találtunk egy sor itemmel abból az eszközből, amely 16 hívószóra vonatkozóan kérdezte: szereted/nem szereted? Mivel ezeket a kapcsolatokat – főleg kiragadott itemekkel – nem lehet értelmezni, csupán annyit állapíthatunk meg, hogy a *serdülők társadalmi érzelmeinek és véleményeinek alakulásával feltehetően összefügg, hogy milyen mértékben vannak kitéve a média hírműsorainak*, de nem sikerült megtudnunk, hogyan.

Vegyük figyelembe a családot

Az 1998-as felvételben gyanakodtunk arra, hogy az adatokban szereplő médiafogyasztás nem egyéni – különösen nem személyes – jellemző, hanem a család jellemzője, de erről nem volt adatunk. 2002-ben megpróbáltunk ilyen adatokra szert tenni, hogy közelebb jussunk a serdülők saját médiafogyasztásához.

Magáról a médiafogyasztásról megtartottuk a szűk, csak a hírműsorokra irányuló érdeklődésünket. Két kérdés szólt a tévé és kettő a rádió híreinek fogyasztásáról. Az egyik azt firtatta: egyáltalán hajlandó-e a fiatal kitenni magát a hírműsor hatásának, vagy inkább elzárja-elkapcsolja a készüléket, de legalábbis nem figyel oda? A másik a hírműsorok hallgatásának gyakoriságára kérdezett (hetente többször / ritkábban / soha válaszlehetőségekkel).

Az adatok nagymértékben ellentmondásosak. Akik állítják, hogy nem hajlandók meghallgatni a tévé híreit (a megkérdezettek 70 százaléka), azoknak csaknem fele (46,7%) hetente többször néz híradót, egy bő harmaduk (35,3%) pedig ennél ritkábban. A rádió híreivel is hasonló a helyzet, csak kicsit enyhébben: itt a nem-hallgatók több mint fele megerősíti, hogy soha nem hallgat híreket a rádióban.¹⁴ Egyértelmű az „igen, hetente többször”¹⁵ és a „nem, soha” kombináció. Az utóbbihoz hozzáadhatjuk a „nem, ritkán” válaszokat, valamint a csekély számú „igen, soha” abszurditást. Így a két szélsőség között megmaradnak azok, akik nem hallgatják, de mégis gyakran hallgatják a híreket. Ezek a fiatalok – ha van racionális megoldása az ellentmondásnak – leginkább a kénytelen hírhallgatók lehetnek: nem kívánják, nem figyelik, de hallják, mert szól. Belőlük és a ritkán hallgatókból egy köztes csoportot képeztem. Ezek után a tévé- és rádióhírek fogyasztása így néz ki (6. táblázat):

6. táblázat: Rádió- és tévéhírek fogyasztása hetedikeseknél (2002)

Tévé- hírfogyasztás	Rádió-hírfogyasztás			Együtt
	Soha	Ritkán	Gyakran	
Soha	29,1%	6,9%	3,5%	39,5%
Ritkán	22,8%	12,5%	3,3%	38,6%
Gyakran	10,7%	6,3%	4,9%	21,9%
Együtt	62,6%	25,7%	11,7%	100,0%

Gyakori hírfogyasztónak tekinthetjük tehát a minta bő egynegyedét (28,7%), ritka vagy alkalmi fogyasztónak és egyáltalán nem fogyasztónak is bő egy-egy harmadát (35,2%, ill. 36,0%). Vajon ekkora különbség az 1998-as mintához képest származhat-e egyszerűen a mérési eljárás különbségéből, vagy közrejátszik a kohorszok különbsége

14 Fordítva elenyésző az egymásnak ellentmondó adatok mennyisége: azok közül, akik állítják, hogy megnézik a tévé híradóját, mindössze ketten mondják azt is, hogy soha nem néznek tv-híradót.

15 Értsd: „meghallgatja-e; milyen gyakran”.

és a társadalmi politikai helyzet is? Ezt természetesen nem tudhatjuk, de az biztos, hogy 1998-ban az akkori módszereinkkel kétszer akkorának találtuk a média hírei iránt érdeklődők arányát, mint 2002-ben, „továbbfejlesztett” módszereinkkel.

A különbségek magyarázatához 2002-ben sem nyújtanak fogódzót a szokásos szociológiai háttérváltozók – ebben nem történt változás. A nemek között csak a rádióhallgatásban volt különbség, a lányok javára. A nyolc évvel korábbi mintánkon is találtunk különbséget a nemek között, de az akkori lányok nem híreket hallgattak szívesebben a fiúknál, hanem rockzenét. Igaz, a tévével szemben már eltűnik ez a különbség, az erősen aggregált hírfogyasztási index pedig egyszerűen minden különbséget eltüntet.¹⁶ Érdekes tehát külön megnézni legalább a rádió- és a tévéhírek fogyasztását az összevont mutatón kívül, így megtudjuk, hogy a rádióval való ellátottság túltelítettsége nem akadályozza annak, hogy a rádióhasználat ismét hasznos adatot nyújtson nekünk. A rádióhírek fogyasztásának iskolafajtánkénti eloszlása leleplezi, hogyan szívják el a gimnáziumok a legérdeklődőbb tanulókat az általános iskoláktól. A kilencvenes évek jelentős strukturális változásai miatt (vö. Liskó–Fehérvári 1996) a 2002-es mintánkban külön negyedik mintavételi kategóriaként szerepeltettük a szerkezetváltó gimnáziumokat.¹⁷ Ettől még az iskolafajták között nem támadt szignifikáns különbség a hetedikesek hírfogyasztásában,¹⁸ de a rádióhírek fogyasztásában a gimnazisták szignifikánsan kiugró arányt mutatnak! Kétszer annyian hallgatnak közülük híreket a rádióban (20,1%), mint az elitiskolák (9,9%) vagy a lakótelepi iskolák (9,4%) hetedikesei közül, és négyszer annyian, mint a szlamos körzetek iskoláinak tanulói (4,8%). Ezt az adatot nem tekinthetjük másnak, mint az „agyelszívás” jelének, ugyanakkor pedig meg kell állapítanunk, hogy a rádió mint mutató szerepe ismét megerősödött: a gyakori rádióhír-hallgatás sokkal biztosabb jele a társadalmi érdeklődésnek, mint a tévéhíradó megnézése.¹⁹ A gimnáziumok hatása azonban nem meghatározó a médiahasználattal szemben: nem a gimnáziumban válnak érdeklődővé a tanulók, hanem az érdeklődőbbek válnak gimnazistákká. A hagyományos meghatározók közül az apa iskolázottsága szerinti csoportok 2002-ben éppúgy nem okoznak eltérést a hírfogyasztásban, ahogyan az eddigi években sem.

16 Tanulás lehet ez a szociológushallgatók módszertani felkészítésében: társadalmunk nagyon differenciált, és az erősen tömörített mutatók igen gyakran láthatatlanná teszik a kutató számára a jelenségeket ahelyett, hogy megvilágítanák. A miénktől sokszorosan nagyobb népességű országokban a változók mielőbbi tömörítése előnyös lehet, de Magyarországon mindig a legrészletesebb szintről érdemes kiindulni.

17 Ennek következtében még nehezebb bármily általános összehasonlító megállapítást tenni a korábbi évek eredményeire alapozva.

18 A közép fokú intézménytípusok megkülönböztetésének fontosságát ekkorra már a politikai szocializációban is kimutatta Szabó Ildikó és Örkény Antal (Szabó–Örkény 1998), de ők csak a politikai szocializáció dimenzióit írták le, meghatározóit – így a média hatását – nem vizsgálták. Egyébként a mi mintáinkban ez a szétválás még csak épp elkezdődött.

19 Korábbi kutatásaimban hasonló tapasztalatot szereztem az újságolvasással kapcsolatban. Az újságoknak ez a szerepe azonban az újabb elektronikus média hullámával valószínűleg ismét elveszett. Ma már figyelembe kell venni a számítógépekre és a – tőlük lényegükben már nem különböző – mobiltelefonokra telepített hírcsatornákat, amelyek a fiatalokhoz a legközelebb állnak.

A tanulmányi eredmény²⁰ és a hittanra járás megerősíti, amit a rádióhallgatásról tapasztaltunk. A jó tanulók és akik már jártak vagy járnak hittanra, nagyobb arányban hallgatnak rádióhíreket. (A hittannal a kapcsolat szignifikanciája eléri a $p=0,000$ szintet, Cramer's $V=0,169$; a jó tanulókra ez csak Cramer's $V=0,119$, $p=0,001$.) A hittan szerepe új jelenség, négy évvel korábban még nem tapasztaltuk. Értelmezéséhez figyelembe kell venni, hogy ebben az életkorban többnyire még a hittanra járás sem személyes döntése a serdülőknek, hanem családi döntés; ugyanakkor a vallásosság ténye semmilyen kapcsolatot nem mutat egyik hírfogyasztási mutatónkkal sem. Így ezek mögött az adatok mögött nem annyira a hit, mint inkább a vallási intézménnyel való kapcsolat hatása gyanítható. Az általában vett hírfogyasztás egyébként 2002-ben sem függött össze sem a tanulás eredményességével, sem a hittannal.

Feltételezve, hogy a hírfogyasztás elősegíti a társadalmi érzékenységet, a gyakoribb hírfogyasztó csoportok várakozásunk szerint inkább érdeklődnek a politika iránt, és megfontoltabb álláspontot alakítanak ki olyan társadalmi problémákkal szemben, mint pl. a korrupció. Ez a feltevés azonban csak részben igazolódik: a politikai érdeklődés mutatói összefüggenek a hírfogyasztással, a korrupcióról alkotott vélemények azonban nem. Akik gyakran néznek tévéhíradót 2002 hetedikesei közül, azok tízszer akkora arányban figyelték a politikai eseményeket vagy igyekeztek mindent megtudni róluk, mint akik soha nem néztek tévéhíradót – és fordítva: az utóbbiakat tízszer akkora arányban egyáltalán nem érdekelte a politika, mint a híradónézőket.

7. táblázat: Az összefüggés erőssége a médiahírek fogyasztása és a politikai érdeklődés között

Érdeklődés	TV-híradó-nézés		Rádióhír-hallgatás		Összhírfogyasztás	
	Cramer's V	p	Cramer's V	p	Cramer's V	p
Politikai érdeklődés	0,398	0,000	0,223	0,000	0,395	0,000
Választási érdeklődés	0,308	0,000	0,215	0,000	0,319	0,000

Abból a tényből, hogy a korrupcióról alkotott vélemény nem volt kapcsolatban a hírfogyasztással, és a választási érdeklődés is gyengébb kapcsolatot mutatott, mint a politikai érdeklődés általában, úgy tűnik, mintha a média hírei nem annyira konkrét hírként gyakorolnának szocializációs hatást, hanem általában keltenének érdeklődést. Ezt a feltevést is érdemes lenne tovább vizsgálni.

20 Valójában nem az osztályzatokban kifejezett eredményt használjuk itt, hanem azt, hogy milyen tanulónak számít a kérdezett az osztályban: gyengének, közepesnek, jónak, vagy az egyik legjobbnak.

Megelégedés, beletörődés vagy spontán standardizálódás?

2006-ban a kérdéseinket nem változtattuk meg: az előbb bemutatott két kérdést használtuk újra. De lehet, hogy a kutatásvezető már belefáradt, hogy egyre újabb eszközöket találjon ki a médiahatás megragadására: a két kérdést már csak a televízióra vonatkozóan tette fel, a rádiót teljesen kihagyta.²¹ A minta azonban ekkor már a fővárosi hetedik osztályok véletlen mintája, és reprezentálja az iskolatípusok szerinti eloszlást (8. táblázat).

8. táblázat: *Mit csinál, ha politikai műsor kezdődik a tévében?*

** Milyen gyakran néz tévéhíradót? (2006)*

			Milyen gyakran néz tévéhíradót?				Összesen
			Soha	Ritkán	Heti 1-2-szer	Naponta	
Mit csinál, ha politikai műsor kezdődik a tévében?	Kikapcsolja	N	26	154	176	173	529
		Sor %	4,9%	29,1%	33,3%	32,7%	100,0%
		Oszlop%	86,7%	82,4%	52,7%	42,9%	55,5%
	Nem figyel	N	0	21	44	73	138
		Sor %	0,0%	15,2%	31,9%	52,9%	100,0%
		Oszlop%	0,0%	11,2%	13,2%	18,1%	14,5%
	Meghallgatja	N	4	12	114	157	287
		Sor %	1,4%	4,2%	39,7%	54,7%	100,0%
		Oszlop%	13,3%	6,4%	34,1%	39,0%	30,1%
Összesen		N	30	187	334	403	954
		Sor %	3,1%	19,6%	35,0%	42,2%	100,0%
		Oszlop%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

A két kérdés válaszai közötti ellentmondás itt is jelentkezik, de most már rutinszerűen a személyes döntés és a családi helyzet közötti viszony jeleként értelmezzük – végképp elfogadva, hogy nem technikai hibát (adathibát) látunk,

²¹ Mentségére szolgáljon, hogy a kutatási gyakorlaton részt vevő hallgatóknak mindig joguk volt valamennyit változtatni a kérdőíven, ha érvekkel alá tudták támasztani. De a kérdőív eleve túl hosszú volt, ezért ha újabb kérdést fogadtak el, olyankor ki is kellett hagyni valamit. De hogy ez történt-e 2006-ban a rádióval, az már a feledés homályába merült. Jelen elemzésünk fényében mindenképpen hiba volt kihagyni.

hanem egy társadalmi tény sajátos formájú kifejeződését. A fiatalok egytizedére (10,6%) becsülhetjük azok arányát, akik lényegében soha nem néztek tévéhíradót, és több mint egynegyedére (28,4%) azokét, akik figyelő hírfogyasztók voltak. A „maradék” 60 százalék az, aki nem akarja ugyan, de hallja-látja, mert ő is ott van, ahol a családi tévé szól.

A demográfiai és szociológiai meghatározók ebben a kohorszban sem hatnak kimutathatóan a tévéhírfogyasztásra (9. táblázat). Mindössze annyit gyaníthatunk, hogy a fiúk és a jobb tanulók kevésbé zárkoznak el a közéleti hírek elől, de az érdeklődők aránya e csoportokban sem szignifikánsan magasabb, mint a többiben, legföljebb 30 százalék körül van.

9. táblázat: A tévéhírfogyasztás néhány lehetséges tényezője (2006)

Tényezők	Elzárkózik tőle	Gyakran hallgatja	N
Összesen	28,5 %	29,4 %	953
Fiú***	15,6 %	32,6 %	454
Lány***	25,5 %	25,1 %	494
Általános iskola	20,5 %	28,6 %	777
6 évf. gimnázium	29,1 %	29,1 %	110
8 évf. gimnázium	29,5 %	20,3 %	69
Nem érettségizett apák	19,3 %	32,1 %	181
Érettségizett apák	18,9 %	28,7 %	853
Legföljebb közepes tanulók	27,0 %	26,8 %	400
Jó-jeles tanulók	16,9 %	30,1 %	531
Vallásosak***	16,1 %	32,3 %	554
Nem vallásosak***	23,4 %	27,4 %	294
Jár/járt hittanra	18,6 %	35,3 %	591
Nem járt hittanra	22,2 %	24,9 %	334

*** $p < 0,001$

A vallásosság azonban szignifikáns különbséget okoz a hírek iránti érdeklődésben. Ezúttal úgy tűnik, hogy akinek a hit erősebb szerepet játszik az életében, annak a gondolkodása és érdeklődése határozottabbá válik, nem zártabb, hanem nyitottabb az információkra. Erről a nyitottságról ugyan adataink alapján nem állíthatjuk, hogy a nézetek alapjaira is kiterjedne, azt azonban érdemes lenne megvizsgálni, hogy más nézetrendszerekben mozgó serdülők

hasonlóképpen érdeklődők-e, vagy ez csak a vallásos hittel jár együtt. Magam ugyan hajlamos lennék feltételezni, hogy bármely határozott világnézettel való pozitív érintkezés érdeklődőbbé teszi a serdülőket, de meggondolandó, hogy mintánkban a nagyegyházi vallásossággal – és azon belül is a katolikus hittel – jár együtt leginkább, a többi keresztény hittel kevésbé. (Ez a különbség azonban már nem szignifikáns.) A nem vallásosakkal szembeni különbség azonban – feltevésünket továbbgondolva – azt jelentheti, hogy a vallástalanság a hetedikeselek között egyáltalán nem jelent ateizmust, abból ugyanis – mint határozott eszméből – ismét érdeklődésnek kellene támadnia. Ezek a gondolatok azonban nem következnek mérési adatainkból, azok csupán alkalmat adtak ilyen sejtések megfogalmazására. A titok nyitja bizonyára a gyermekkori családi szocializációban van.

Hasonlóan bonyolult kapcsolatot tételezhetünk fel a médiafogyasztás és a társadalmi politikai érdeklődés között. Ez a feltevés – legalábbis ami a statisztikailag kimutatható kapcsolatot illeti – igazolódik a 2006-os kutatásban. Kivéve abban, amiben kézenfekvőnek tartanánk: az ismeretekben. A tévéhírek fogyasztása nem befolyásolja azt, hogy milyen arányban tudnak valamennyire releváns megfogalmazást adni arról, mi a politika. Az érdeklődés azonban összefügg a hírfogyasztással: akik gyakran hallgatnak/néznek híreket, azok erősebben érdeklődnek mind a politika, mind az országgyűlési választások iránt, és fordítva, akik ezek iránt jobban érdeklődnek, azok gyakrabban hallgatnak/néznek híreket is. (A politika iránti érdeklődésre Cramer's $V=0,411$, a parlamenti választásokkal kapcsolatban $0,361$, $p=0,000$ mindkétszer.) Sőt a hírfogyasztás még azzal is gyenge kapcsolatban van, hogy beszélgettek-e az osztályban a választási kampányról (Cramer's $V=0,178$, $p=0,000$). A választások, illetve a politikával kapcsolatos tevékenységek – pl. választási gyűlésen vagy tüntetésen való részvétel – már nem függenek össze a médiával.²² A legvalószínűbbnek az a feltevés látszik, hogy a konkrét médiafogyasztási adatokat csak ezernyi más mindennapi konkrétum egyikének érdemes tekinteni, aminek nem érdemes azonosítható hatását keresni az általunk megfogható változókra. Hatása azért sejlik fel a különböző – vallási, politikai – érdeklődések dimenzióiban, mert eseményei eleve érdeklődéskeltésre és -kielégítésre készülnek, de más hatások által módosítva érik az egyént. Ilyen, ebben a vonatkozásban „módosítónak” nevezett hatások pl. a korábban többé-kevésbé interiorizált ismeretek, szándékok és vágyak (amelyek bizonyos életkortól kezdve a legdöntőbb „módosító” hatással lehetnek), vagy a serdülő tevékenységi és gondolkodási körét behatároló felnőttek akarata, vagy az aktuális napi esetlegességek. Olyan elemző hálót még nem találtunk ki, amely ezeket befogná vagy kiszűrné.

22 A fiúk és a lányok e tekintetben némi eltérést mutatnak. A fiúk esetében a választási gyűlésen való részvétel, a lányoknál pedig a tüntetésen való részvétel függ össze gyengén a tévéhírfogyasztással. Ezekre a különbségekre nincs magyarázat, de nem is biztos, hogy érdemes keresni.

Ennyi egyedi megoldás után talán már meglepi az olvasót, hogy a 2010-es adatok végre teljesen összehasonlíthatók a 2006-osokkal: azonos volt a mintavétel, és pontosan ugyanazt a két kérdést tettük fel.²³

10. táblázat: Mit csinál, ha politikai műsor kezdődik?

** Milyen gyakran néz tévéhíradót? (Budapest, 2010)*

Mit csinál, ha politikai műsor kezdődik?		Milyen gyakran néz tévéhíradót?				Összesen
		Soha	Nagyon ritkán	Hetente 1-2-szer	Naponta	
Át/kikapcsol	N	34	145	192	148	519
	Sor %	6,6%	27,9%	37,0%	28,5%	100,0%
	Oszlop %	85,0%	86,8%	73,0%	51,0%	68,3%
Hagyja, de nem figyel	N	3	12	37	58	110
	Sor %	2,7%	10,9%	33,6%	52,7%	100,0%
	Oszlop %	7,5%	7,2%	14,1%	20,0%	14,5%
Meghallgatja	N	3	10	34	84	131
	Sor %	2,3%	7,6%	26,0%	64,1%	100,0%
	Oszlop %	7,5%	6,0%	12,9%	29,0%	17,2%
Összesen	N	40	167	263	290	760
	Sor %	5,3%	22,0%	34,6%	38,2%	100,0%
	Oszlop %	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ennek a kohorsznek csak alig több mint egyhatoda hallgatja meg a politikai műsorokat, feleannyian, mint a négy évvel idősebbek közül. A politikai műsorokhoz való viszonyt és a tévéhírfogyasztás gyakoriságát kombináló háromfokú mutatónk ugyanezt mutatja: a gyakori hírfogyasztók aránya mindössze 15,5% a négy évvel korábbi 29,4%-hoz képest.

Természetesen nagyon sok a megfontolnivaló e számokkal kapcsolatban is. Még az is lehetséges, hogy 2010-ben más csatornákon – internet és mobilszolgáltatók – összességében sokkal többen tájékozódtak naponta a közéleti

²³ A kutatásvezetőben azért már 1998 óta élt egy olyan törekvés, hogy az egymást követő hullámok adatai minél inkább összehasonlíthatóak legyenek, csak ez rendre összeütközésbe került azzal a szándékkal, hogy a gyakorló hallgatóknak is maradjon beleszólásuk a kutatás minden szakaszába szakmai gyakorlatuk során.

eseményekről, mint 2006-ban. Nem tudhatjuk tehát, hogy ebben a különbségben mekkora a közélet információitól való elfordulás hatása és mekkora a kommunikációs csatornák diverzifikálódásáé. Az biztos, hogy ugyanebben az évben a végzős középiskolások kétharmada nézett tévéhíradót, miközben majdnem egyharmaduk interneten is olvasott politikai információkat.²⁴ De nem szabad elfelejtenünk, hogy ezzel a serdülőkor kezdetét és végét hasonlítjuk össze, és a felnőttkorba lépők háromnegyedének saját számítógépe is volt már ekkor.²⁵ Azt is valószínűnek kell tartanunk, hogy az őszi beszéd és a TV-székház ostroma annak idején nagyobb érdeklődést keltett a hetedikes korosztályban is, mint a Fidesz kétharmados győzelme 2010-ben. Az értelmezés további vizsgálódást igényel, de a tény tény: 2010 őszén a hetedikeseket kevésbé érdekelték a közélet hírei, mint négy évvel idősebb társaikat hasonló életkorban.

Mi befolyásolhatja az általunk mért adatok közül ezt a tény? (11. táblázat)

11. táblázat: A tévéhírfogyasztás néhány lehetséges tényezője (2010)

Tényezők	Elzárkózik tőle	Gyakran hallgatja	N
Összesen	25,7	15,5	747
Fiú***	20,5	20,3	370
Lány***	30,8	10,9	377
Általános iskola	26,3	17,2	513
6 évf. gimnázium	23,7	14,4	118
8 évf. gimnázium	24,0	10,1	129
Nem érettségizett apák**	15,0	14,3	147
Érettségizett apák**	27,6	15,8	537
Legföljebb közepes tanulók	24,2	16,0	269
Jó-jeles tanulók	25,2	15,7	460
Vallásosok	27,3	16,0	495
Nem vallásosok	22,4	14,8	263
Jár/járt hittanra	27,3	16,3	282
Nem járt hittanra	24,3	13,7	432

** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

24 A *Családi politikai szocializáció* című kutatás (OTKA K 78579) adatai alapján.

25 Ha csak a fővárosi középiskolásokat vesszük figyelembe, akkor még nagyobb a különbség.

Ismét azt látjuk, hogy a feltételezett tényezők jórészt hatástalanok. Egyedül a nemek különbözőségére lehet biztosan számítani: a fiúk egyértelműen nagyobb mértékben fogyasztanak tévéhíreket, mint a lányok, akik inkább elzárkóznak előlük. Váratlan eredmény azonban, hogy kutatássorozatunk huszadik évében első ízben látunk különbséget a kevésbé iskolázott és az iskolázottabb apák gyerekei között a médiahír-fogyasztás szempontjából. Nemcsak a különbség ténye érdekes, hanem a tartalma is: a nagyobb apai kulturális tőke nem a gyakori hírfogyasztók arányát növeli, hanem a tévéhíreket elutasítók arányát! Lehet, hogy a tévé mint tömegkultúra gyakoribb elutasításáról van szó, de mivel az iskolázottabb apák rendszerint magasabb politikai érdeklődést szoktak mutatni, ez az ellentétes adat még azt a gyanút is fölveti: vajon nem a nagyobb politikai tudatosság jelét kell-e látnunk a médiahírek elutasításában?

A genderhatás az apák iskolázottsági kategóriáiban érintetlenül megmarad, a vallásosság – pontosabban annak hiánya – azonban keresztezi. A vallásos fiúk és lányok között a hírfogyasztók aránya ugyanúgy alakul, mint általában – vagyis a fiúk javára –, de a nem vallásosak között a két nem különbsége eltűnik, eloszlásuk teljesen hasonlóvá válik egymáshoz.

A serdülők politikai-közéleti érdeklődésének legtöbb mutatója pozitívan összefügg a hírfogyasztással. Ez különösen érdekes azt tudván, hogy az apa kulturális tőkéje a várthoz képest ellentétes hatású. Ám ha most már ellenőrizzük az apa kulturális tőkéje és a politikai érdeklődés változói közötti kapcsolatot, kiderül, hogy ebben a kohorszban csak a legáltalánosabb „Mennyire érdekel a politika?” kérdéssel mutat gyenge összefüggést, a többi változóval nincs szignifikáns kapcsolata. Ha viszont a politikai érdeklődés változóit egy 1–100 fokú skálává aggregáljuk, erősen szignifikáns kapcsolatot találunk e skála és a tv-hírfogyasztás között: az utóbbi több mint 10 százalékát magyarázza az érdeklődés varianciájának ($R^2=0,101$; $p<0,000$). A hírfogyasztási kategóriák érdeklődés-pontátlagai pedig rendre: soha=10,42; ritkán=11,47; gyakran=26,32 (ami persze még így sem nagyon magas érték egy százfokú skálán). A politika iránti általános érdeklődés, a választások iránti érdeklődés, a gyűlésen és tüntetésen való részvétel mind erősen szignifikáns pozitív kapcsolatban van a médiafogyasztással.

Két évtized tanulsága

Ami a módszertani tanulságokat illeti, nem született semmi új. Továbbra is igaz, hogy megfelelő alap kutatás nélkül nagyon nehéz alkalmazott kutatást csinálni. Az alapkutatáshoz ráadásul nemcsak az ifjúság, hanem a média változásait is figyelembe kellene venni, amit egyáltalán nem tettünk meg. Az ELTE politikaiszocializáció-kutatásaiban 1990 és 2010 között kipróbált, majd valamennyire rendszeresített technika előnye éppen az, hogy az első nekibuzdulás óta nem indul kalandtúrára a média útvesztőjébe, hanem megmarad a kutatott népesség lehetőségeinek és attitűdjeinek

szintjén. Ezzel lemondunk ugyan arról, hogy a média konkrét eszközeinek hatásairól bármiféle képet alkossunk, de megnyerünk valamit a lehetőségeket behatároló család és a saját érdeklődésétől motivált serdülő kapcsolatából, ami ebben a megközelítésben fontosabb. Ezen belül valamivel pontosabb képet alkothatunk, ha minden médiumot figyelembe veszünk, hiszen tapasztaltuk, hogy a „kihaló” médiumok – újság, rádió – híreinek fogyasztása elég jó mutatója lehet a politikai érdeklődés magasabb fokának. Természetesen ez a megközelítés csak arra alkalmas – de arra alkalmas –, hogy az iskolai és a családi hatások mellett – ebben az általánosságban – becslést adjon a média politikai szocializációs hatásának mértékéről.

Ami ezt a mértéket illeti, bárhogyméértük is, annyi biztos, hogy az egész időszakban nagyon alacsony. Mivel lényegében egész életemben Magyarországon éltem, nem csodálkozom ezen. Sőt. Eredetileg éppen azért választottam a hetedik osztály szintjét kutatási terepül, mert személyes, mindennapi tapasztalataim alapján úgy gondoltam, hogy ha *in statu nascendi* akarom megfigyelni a közéleti-politikai érdeklődés születését, akkor ez jó választás lesz. Hiába olvastam az amerikai és a francia szakirodalomban, hogy ott ez az érdeklődés a serdülőkor elejére már eléggé előrehaladott, Magyarországon nem ilyennek láttam. Ha a politikai érdeklődés szintjében feltételezek is bizonyos tendenciát a sorozatos adatfelvételek alapján,²⁶ a média híreinek fogyasztásában semmi sem utal ilyenre. A hetedikesek médiahír-fogyasztását feltevésem szerint elsősorban a családi rádiózási és tévézési szokások szabályozzák. Ez alól csupán az a kisebbség kivétel valamennyire, amelynek már elkezdett kialakulni a közéleti érdeklődése, és ezért maga is keresi az információkat. E kisebbség méretére csak durva közelítő becslést adhatunk, mivel eszközeink próbálgatása-változtatása miatt nincs módunk határozott következtetésre. Mivel azonban a leggyakoribb és legváltozatosabb hírfogyasztók csoportját több módon is behatároltuk, ennek alapján bizonyosnak látszik, hogy a rendszeres médiahír-fogyasztók aránya az egész időszakban legfeljebb egyharmadra tehető ebben a korosztályban.

Adatfelvételeinkből azt nem lehet megtudni, hogy mitől függ a média híreinek fogyasztása a fiatal serdülőknél. A hírfogyasztók aránya kétségtelenül magasabb a gimnáziumi hetedik osztályokban, mint a nyolc évfolyamos általános iskolákban, de ez nem az iskola hatását mutatja, hanem az általános iskolai népesség lefölözését a gimnáziumok által (vagy ha tetszik: a társadalmi rétegek spontán intézményi elkülönülését) a negyedik és a hatodik év elvégzése után. A hírfogyasztók arányát nem tudjuk sem a család, sem a tanulás mért jellemzőivel magyarázni. Az apa iskolázottsága – mint a család kulturális tőkéjének bevett mutatója – csak 2010-ben mutatott némi hatást,

26 Erről lásd *Rendszerváltás és politikai szocializáció* című előadásomat (Változás.Válság.Váltás.hu – A Magyar Szociológiai Társaság 2009. évi konferenciája, Debrecen, 2009. november 13–14.) <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZGVmYXVsdGRvbWFpbmxtY3NhZj298Z3g6NDNhYTBiMjdiZGUzZm11Mw>. (Lekérdezés: 2015. 03. 23. 15:47.)

de nem növelte, hanem csökkentette a hírfogyasztók arányát. Az ebből támadó kérdések vizsgálata mindenképpen fontos lenne a továbbiakban.

A nemek között több évben találtunk különbséget, amely az érdeklődés nemenként sajátos struktúrájából fakadhat. A középiskolások körében végzett kutatásaink azt mutatják, hogy a lányok kevésbé érdeklődnek a közéleti-politikai kérdések iránt, mint a fiúk (vö. Csákó 2010), így hetedikes adatainkat úgy értelmezhetjük, mint e különbség kialakulásának kezdeti jeleit.

A szocializáció különböző – vallási, erkölcsi, politikai – dimenzióival való összefüggések keresése hozott némi eredményt, elsősorban a politikai szocializációval kapcsolatban. Ezt azonban helytelen lenne a média *hatásaként* értelmezni. Először is, a politikai szocializáció kognitív elemeivel egyik felvételben sem mutatott kapcsolatot a média híreinek fogyasztása, holott kézenfekvő lenne ismeretterjesztő funkciót tulajdonítani neki. Amivel kapcsolatot mutat, az a politikai érdeklődés és a részvételi hajlandóság vagy a tényleges részvétel különböző politikainak tekinthető formákban – vagyis attitűdjellegű változók. Erősebb érdeklődés, nagyobb részvételi hajlandóság, a tényleges részvétel magasabb aránya kétségtelenül rendszeres, akár többforrású hírfogyasztással jár együtt, de az ismeretek foka nem. Ez arra utal, hogy a médiának ebben a dimenzióban sincs elsődleges hatása, hanem más tényezők által megindított folyamatokat, elsősorban beállítódásokat tud erősíteni. Az elsődleges tényezők a családban és a kortárscsoportban keresendők.²⁷

A média hatásának megragadására tett sorozatos próbálkozások nem voltak hiábavalóak. A résztvevők sokat tanulhattak belőlük – leginkább a kutatásvezető, aki ezért tartja érdemesnek megosztani másokkal is e tanulási folyamat tapasztalatait.

Hivatkozások

Csákó M. (2010) Ifjúság – iskola – demokrácia. In: Simon J. (szerk.) Húsz éve szabadon Közép-Európában. Demokrácia, politika, jog. Budapest: Konrad Adenauer Alapítvány.

Csákó M. – Berényi E. – Bognár É. – Tomay K. (2000) Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években. Szociológiai Szemle, 1.

27 Ezért is fordult kutatói körünk – Szabó Ildikó, Murányi István, Sik Domonkos és jómagam – érdeklődése a családi politikai szocializáció felé. Kiindulópontunkat lásd Csákó et al. (2010); az eredményeket a felsoroltak újabb publikációiban; a kutatási jelentést az OTKA tette elérhetővé az általa rendszeresített módon.

- Csákó M. – Murányi I. – Sik D. – Szabó I. (2010) A családi politikai szocializációról. Vizsgálati szempontok egy empirikus kutatáshoz. Társadalomkutatás, 28, 4.
- Liskó I. – Fehérvári A. (1996) Szerkezetváltó iskolák a kilencvenes években. Budapest: Oktatókutató Intézet. (Kutatás közben, No. 212.)
- Raveaud, M. (2006) De l'enfant au citoyen. Paris: P.U.F. (Magyar recenzió: Állampolgári nevelés átellenes partokon. Educatio, 2012. 2. sz.)
- Ráczkevi Á. (2004) Hatásvadászat. Educatio, 4. (Politikai szocializáció c. tematikus szám.)
- Szabó I. – Örkény A. (1998) Tizenévesek állampolgári kultúrája. Budapest: Minoritás Alapítvány. (Minoritás Könyvek, 5.)

Bourdieu és a televízió hatalma, avagy a kulturális mezők autonómiájának felszámolása

Habitus és barikádok

Franciául rikítóan piros (Bourdieu 1996),² magyarul szelíden sötétkék (Bourdieu 2001a). Bourdieu televízióról szóló könyvének³ megjelentetése hazájában valóságos forradalmi tettnek számított: az 1995–96-os nagy sztrájkmozgalom vezéralakja⁴ lerántja a leplet a szimbolikus erőszak rejtett mechanizmusairól, az újságírás (nem az újságírók!) hatalmáról, a médiaértelmisség üzelmeiről csakúgy, mint a hír trónfosztását és a nyilvános vita elsekélyesedését eredményező audiovizuális, kulturális és politikai folyamatokról. Magyarországra érkezve a könyv „lehiggadt”, elvesztette radikális jellegét, sem a kiadók versenyében, sem az értelmiségi, sem a politikai vitákban nem jutott neki olyan fontos szerep, mint Franciaországban; „belekékült” a tudományos életmű alkotásainak sorába.⁵

Bourdieu mint szociológus keveset foglalkozott a televízióval, de az az egy kis könyv, amelyet e témának szentelt, azon nyomban a legolvasottabb és legvitatottabb művei közé került. Ám nem érdemes a könyvről anélkül beszélni, hogy ne szólánánk annak személyes és tudományos előzményeiről. Már csak azért is, mert így válik érthetőbbé, hogy a kötet születését nem előzte meg televízióval foglalkozó kutatás, de – mint azt egyetlen kritikusa sem mulasztja el megjegyezni – még a szakirodalom áttanulmányozása sem. 1996-ra Bourdieu a kulturális jelenségek elemzésének olyan átfogó elméletét (és terminológiáját) hozta létre, melynek segítségével az újságírási mező is elemezhető. Így

1 MTA TK.

2 Ez a könyv Bourdieu saját kiadójának első kötete, ezért a rikító szín (Patrick Champagne szóbeli közlése alapján, 2003. június).

3 A felvételek a Collège de France előadás-sorozatában készültek és a Paris Première – egy exkluzív kábeltévé csatorna – sugározta őket 1996 májusában, ezután jelent meg a videováltozat a videotékák, de a könyvesboltok kínálatában is. A könyv pedig 1996 decemberében.

4 Bourdieu nemcsak a barikádon, hanem a sajtóban is aktív: az ő nevéhez fűződik a társadalombiztosítás neoliberalis reformja ellen tiltakozó sztrájkolókat támogató és nagy nyilvánosságot kapott petíció is.

5 A magyar nyelvű kötet a szerző, illetve kiadója kérésére kiegészült egy utószóval (mely eredetileg az angol kiadáshoz készült és a könyvet ért francia kritikákra adott válaszként is felfogható), valamint egy az olimpiai játékok televíziós tálalásáról szóló rövid cikkel.

e könyvecske akár úgy is felfogható, mint egy rövid szintézis, amely feltételezi, hogy az olvasó ismeri az irodalmi és értelmiségi mező elméletét, a habitus fogalmát, a szerző korábbi írását a közvéleményről, de episztemológiai állásfoglalását is. A könyv éppen azért lehetett ilyen rövid, azért nélkülözhetette a lábjegyzeteket, mert a szerző egész életműve, a kulturális mező elmélete (Bourdieu 1978; Wessely 1998) alapozta meg.

De volt e kötetnek személyes előzménye is, legalábbis abban a *szociológiai* értelemben személyes, ahogyan Bourdieu a Collège de France-ban tartott utolsó előadásán saját gyermekkorának és pályájának szociológiai elemzését, „szocioanalízisét” megkezdte (Bourdieu 2001). Ezekről érdemes itt néhány szót ejteni. Bourdieu meghatározó élménye volt ugyanis a (nagy)polgári miliő, melybe vidékről a fővárosba kerülve hirtelen belecsöppent; először egy patinás párizsi elitgimnázium diákjaként, majd az ENS, az Ecole normale supérieure hallgatójaként.⁶ Esetlenül mozog ebben a közegben, erős akcentusa miatt kirí a burzsoázia diszkrét bájával átítatott miliőből. Osztály- és évfolyamtársai könnyed eleganciával fogalmaznak írásban és szóban egyaránt, míg ő nehézkesen, lassan, kevésbé frappánsan. Részen erre az élményre vezethető vissza a habitus elméletének központi szerepe Bourdieu életművében, mint ahogy – évtizedek múltán – a *fast thinker*-eknek, a tömör és tetszetős televíziós semmitmondás nagymestereinek bírálata is.

Voltak ugyanakkor e kötetnek közvetlen előzményei is, amelyekről legalább röviden szót kell ejtenünk, hiszen a szakma is számon tartja őket. Bourdieu televíziós szereplése, melyben éppen az 1995–1996 fordulóján zajlott nagy sztrájkokról szóló televíziós tudósításokat elemezte (volna), balul sült el. A tudós azzal az érzéssel távozott a stúdióból, hogy beléfojtották a szót. A műsor szerkesztője és a szociológus a *Le Monde diplomatique* című lap hasábjain folytatták a vitát (Bourdieu 1996; Schneidermann 1996). Bourdieu két előadása ezzel szinte egy időben, még májusban hangzott el a Collège de France-ban. Egyébként a Bourdieu által bírált újságírókat sokáig nem hagyta nyugodni az eset: 1999-ben *Az újságírás Bourdieu után* címmel írt könyvet (Schneidermann 1999).⁷

A televízió, az újságírás

Ha Bourdieu televízióval foglalkozó szövegeinek főállítását egyetlen mondatban próbálnánk összefoglalni (ami ellen ő tiltakozna), akkor az így szólna: *a kereskedelmi logikának alárendelődött televízió veszélyezteti az újságírás, s általában minden más kulturális termelési mező autonómiáját; végső soron a demokráciát is. Sőt: a világbékét.*

6 A Grande école-ok, „nagyiskolák”, vagyis állami elitegyetemek korporatista és zárt világával szociológusként is foglalkozott (Bourdieu 1989).

7 Az újságíró részben önkritikát gyakorol, részben megfeddi Bourdieu-t, amiért nem vesz tudomást a televíziós technikai kényszerekről. Schneidermann azt is kiszámolta: az idő szorítására panaszkodó Bourdieu-nek húsz perc jutott, míg két vitapartnerének csupán nyolc-nyolc.

A bevezetésben is egy olyan példát taglal, amely szerint nemrég a média kis híján háborúba sodorta Görögországot és Törökországot.

A televízió, a kultúra és a politika viszonyrendszerére még visszatérünk, de először lássuk kicsit részletesebben, hogyan mutatja be Bourdieu a televízió mint almező konkrét működési mechanizmusait.

A láthatatlan cenzúra. Van politikai cenzúra és öncenzúra, mint ahogy a „gazdasági cenzúra” is létezik: a legnagyobb kereskedelmi televíziók tulajdonosi szerkezete igen tanulságos ebből a szempontból. De a szociológiai elemzés ezek megállapításánál messzebbre megy: a „strukturális korrupció” mechanizmusait veszi górcső alá. Az egyre burjánzó bulvárhírek elveszik az időt a valódi hírektől, nincs tétjük, így nem is osztják meg az embereket, de nem is érintenek semmit, ami fontos – magyarázza Bourdieu. Megtöltik az időt ürességgel. A kizárólag a televízióból (és/vagy bulvárlapokból) tájékozódó többség és a komoly napilapokat olvasó kevesek között ezzel létre is jön (és újratermelődik) egyfajta információs szakadék.

Megmutatva elrejteni. Az újságíró a maga észlelési kategóriáinak, világképének, diszpozícióinak, szakmai logikájának, egyszóval mezőspecifikus habitusának megfelelően látja és láttatja a világot. S az így előállított kép, hangsúlyozza Bourdieu, a tévénéző szemében „valóságként hat”. Az újságíró azt mutatja be, ami látványos, ami szenzációs, ami drámai. A bevándorlók lakta párizsi külvárosokból például csak a lázongás és a bűnözés az „érdekes”.⁸ A szenzáció kényszere határozza meg az újságírók tevékenységét. Ha fontos politikai követeléssel lépünk fel, egy tömegtüntetés is kevés lehet a közfigyelem felkeltéséhez, de egy ügyes kommunikációs tanácsadó, egy jópofa jelmez segítségével könnyűszerrel képernyőre kerülhetünk (akár a nyugdíjkorhatár leszállítása szerepel a programunkban, akár a halálbüntetés visszaállítása, akár a színes csokornyakkendő kötelezővé tétele).

Az információ körkörös áramlása. Az újságírók egymást figyelik (nézik, olvassák), és nem a világot. Ha egy hír, egy könyvismertetés megjelenik egy híradóban, egy napilapban, akkor a versenytárs híradója, a konkurens lap is közölni fog egy *hasonlót*. Az újságírók, tévések számára saját kollégáik válnak szinte kizárólagos információforrássá, s ez kölcsönös. Ezt az ördögi kört új információkkal megtörni – „betörni”, mint Bourdieu írja – szinte lehetetlen. A *nézettségi statisztika* (vagy a példányszám) „rejtőzködő istenként uralkodik” az újságírók tudatán, ezért nem szabad semmiről lemaradniuk, amit a versenytársak említésre méltónak tartottak.

Az idő szorítása és a fast thinking. Bourdieu Platónat idézi: a filozófus dolga, hogy állításait bizonyítsa és a közhelyeket porrá zúzza. Ám az agorán sürgölődőknek erre nincs idejük. Így azután a stúdiókban kulturális *fast-food*-ot kínálnak kulturális *fast thinker*-ek tálalásában. Sem a menü, sem a szakácsok személye nem változik, így az újságíróknak nem kell

8 Egy Bourdieu vezette kutatócsoport a 90-es évek elején többéves munkával térképezte fel az elnyomottak világát, ezen belül is a bevándorlók, nincstelenek és munkanélküliek lakta külvárosi lakótelepek hétköznapijait (Bourdieu 1993).

azzal fáradniuk, hogy felkutassák azokat, akiknek tényleg volna mondanivalójuk, de sem a saját – tudományos, művészeti – mezőjükben, sem az újságírási mezőben elfoglalt pozíciójuk alapján nem remélhetik, hogy képernyőre kerülnek.

Látszólag igaz és igazán hamis viták. A politikai vitaműsorok kapcsán nemcsak arra érdemes figyelni, ahogyan a műsorvezetők egy-egy szakszervezeti aktivistába belefojtják a szót, hanem arra is, amikor tekintetük elkalandozik, s arra, milyen hanglejtéssel mondják a különböző státusú megszólalóknak: „köszönöm”. A műsorvezető áhítattal fordul a nagy tekintélyű meghívottak felé, míg máskor „a nézők szószólójaként” szakítja félbe a kicsit árnyaltabb érveléseket, gondolatmeneteket – hogy azután újabb álkérdéssel fordulhasson egy gyakorlott *gyorsgondolkozóhoz*. Egy-egy elszólás, cinkos összekacsintás pedig arról árulkodik, hogy a stúdiókban állandó vendégnek számító, egymással vitázó politikusok korántsem ádáz ellenfelek, hanem valójában jó barátok s egy húron pendülnek.

Összefoglalva:⁹ Bourdieu a francia újságírási mező szerkezetének változásából azt a következtetést vonja le, hogy a televízió moralizál, homogenizál, banalizál és depolitizál, a kezdetekkor rá még jellemző kultúraközvetítői szerepét nem tölti be.

Kulturális mező, politikai mező

Bourdieu elmélete a televízióról az előző évtizedek során megfogalmazott általános (kultúra-) szociológiájának része. Nem szakszociológia, nem médiaszociológia, s még kevésbé kommunikációkutatás. Bourdieu az uralmi viszonyok elméletét fogalmazza meg újra, s egyúttal az uralmi viszonyok változásának, a különböző kultúratermelési mezők közötti kapcsolat változásának újfajta elméletét fejt ki.

A televízió bűvkörébe kerülve az újságírási mező különösen heteronóm mezővé vált: egyrészt alárendelődött a kereskedelmi kényszereknek, másrészt a többi autonóm kultúratermelési mező működését is egyre inkább meghatározza: a televízióban megjelenve lesz filozófus a filozófusból, író az íróból stb. Akár a többi mező autonómiáját is felszámolhatja a televízió, miközben maga az újságírási mező minden más mezőnél jobban függ a – nézettségi adatokon keresztül ható – keresletől. A „tisztá” és a „kereskedelmi” dichotómiáját minden mezőben megtalálhatjuk, de az újságírási mezőben érvényesül a legközvetlenebbül. A televízió, mint a szerző kifejti, „trójai falóként” működik: heteronóm kultúratermelőket juttat be a mind ez idáig viszonylag autonóm többi mezőbe. A művészeti mezők után immár a tudomány van soron, sőt: a jog s a politika szférája. Az újságírók kezében ritka hatalom van: a lehetőség, hogy valakit *közismertté* tegyenek.

9 Bourdieu a fenti érveit a kötet függelékeként közölte, eredetileg az „Újságírás hatalma” címen az *Actes de la recherche en sciences sociales*-ban megjelent, tudományosabb terminológiát alkalmazó írásban is elismétli, illusztrálja, illetve összefoglalja.

A *kollaboráció*.¹⁰ Minél inkább autonóm egy kulturális mező, minél több valakinek a mezőspecifikus tőkéje, minél inkább csak a saját, mezőn belüli versenytársai a fogyasztói, annál hajlamosabb lesz arra, hogy ellenálljon az Állam, az Egyház, a Párt... vagy a Televízió szirénhangjainak. Bourdieu megvédi az „elefántcsonttornyot”, a vágyott teljesen autonóm mező, jelen esetben az autonóm tudományos mező szinonimájaként, illetve metaforájaként használja a kifejezést többször is. De hogy az elitizmus vádját elhárítsa, egyúttal síkra száll azért is, hogy az elefántcsonttoronyban termelt kultúrához, az *univerzális* érvényességűnek és jelentőségűnek tételezett ismeretekhez és kultúrához való hozzáférés váljon általánossá.

A televízió a politikai mező működését is megzavarja. A sajtó, különösen a kereskedelmi televízió, ugyanúgy hat, mint a közvélemény-kutatások:¹¹ indulati jellegű, átgondolatlan és mondvacsínált követelések jegyében mozgósítja a politikai mező ágenseit, s ezzel végső soron a politikai mező autonómiáját is veszélyezteti, miközben a választókkal való *közvetlen* kapcsolat, a jól működő demokrácia illúzióját kelti bennük, kizárva a „társadalmilag szervezett vélemény kidolgozására mandátumot nyert egyéni vagy kollektív ágenseket”, például a szakszervezeteket.

Reakciók, kritika

Paradox módon a könyv médiasiker lett, bár a visszhang jelentős része negatív volt. Bourdieu egyik volt munkatársa, Jeannine Verdès-Leroux is az *Előadások a televízióról* után jelentette meg a maga kíméletlen röpiratát (Verdès-Leroux 1998). Bourdieu eszerint felületes és közhelyes, ami pedig a lényegét illeti: nem veszi észre, hogy a tévé ugyan manipulál, de azért az emberek ellenállnak e manipulációnak.

A kritikai kultúrakutatás valóban megmutatta, hogy a passzív befogadót (tévénézőt) előfeltételező elemzések empirikusan nem igazolhatóak. Bár Bourdieu nem is annyira a nézőkről, mint inkább a képek „termelőiről” írt. A szociológus ugyanakkor egy teljes diszciplínát – a *kommunikációkutatást* – haragított magára azzal, hogy tudományos eredményeiről tudomást sem vett, sőt egy fölényes megjegyzéssel még a létezését is kétségbe vonta, kigúnyolva e „nem létező tudomány – »a médiológia« – önjelölt művelőit” (sic!).

A Bourdieu által nem létezőnek nyilvánított médiatudományok, kommunikációtudományok képviselőiben Daniel Bounoux rámutat a szöveg gyenge pontjaira (Bounoux 1998). A grenoble-i egyetem professzora szerint

10 Bourdieu Gisèle Sapirótól (Sapiro 1996) kölcsönzi példáját, aki a szó szoros értelmében vett fasiszta kollaboránsokról írt: a francia írók közül annál inkább kollaborált valaki Pétainnel, minél alacsonyabb volt a mezőspecifikus tőkéje, vagyis írói társai és a kritika általi elismertsége.

11 A közvélemény-kutatások ismeretelméleti, politikai kritikáját egy emlékezetes, évtizedekkel korábban megjelent, azóta magyarra is lefordított cikkében olvashatjuk (Bourdieu 1997).

Bourdieu-nek alapvetően igaza van. De ez édeskevés, ugyanis az *Előadások a televízióról* egyrészt közkeletű és régóta ismert, másrészt alá nem támasztott állításokkal van tele. A szemiotika és a pragmatika felhasználása, a befogadás folyamatának elemzése, a sajátos televíziós tér-idő bemutatása nélkül a kommunikációelmélet nézőpontjából Bourdieu tévésociológiája terméketlen.

A képi megjelenítés sajátosságával igen keveset foglalkozik Bourdieu; pedig néhány elszórt megjegyzése alapján – Godard és „a képnek kép általi igazi kritikája”, a műsorvezető és a meghívottak közötti szemkontaktus – felfokozott kíváncsisággal várja az olvasó, hogy mikor beszél majd erről részletesebben, hiszen a Collège de France-ban például hosszasan és izgalmasan elemzett egy-egy Monet-képet. Igaz, elhangzik a televízió kapcsán egy olyan megjegyzés is, amely arra utal, hogy ez a választás tudatos: „a fotó semmi a képaláírás nélkül, amely megmutatja, mit hogyan kell olvasnunk – *legendum*”. Kétségtelen, hogy Bourdieu már az előadás legelején jelzi: az „illusztrációkról [...] az elemzés és a kritika autonómiáját” megőrzendő mondott le; ám ez a magyarázat egy *képtermelő* kulturális almező esetében meglepő.

Ami a szociológus olvasóközönség szempontjából (Rajánán innen) talán a legszembeötlőbb, az az, hogy Bourdieu szót sem ejt Jürgen Habermasról. Holott *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásának* végén évtizedekkel ezelőtt megfogalmazott aggodalmak egybeesnek Bourdieu megállapításaival. A közös aggodalmaktól függetlenül is adódik a kérdés: vajon az újságírási, a kulturális és a politikai mező közötti viszonyrendszer megértéséhez nem kerülhetnénk-e még közelebb a Habermas-féle társadalmi nyilvánosság történeti elemzésének és ideáltípusának segítségével? (Bourdieu-nél a fogalom ritkán, s csak mint „úgynevezett nyilvánosság” tűnik fel.) Talán nem véletlen, hogy éppen az amúgy rövidke történeti rész kapcsán merült fel ténybeli ellenvetés.¹² A Bourdieu elemzésének kiindulópontjául szolgáló *aranykor*, amikor az emberek még újságokból, még hozzá igazi *hírlapokból* tájékozódtak, túl szép ahhoz, hogy történetileg igaz legyen.

A pamflet mint műfaji meghatározás jobban illik e könyvre, mint bármi más. A szerző nem is rejti véka alá, hogy célja az, könyvecskéje minél többekhez jusson el, s így minél többen okuljanak belőle (a televíziós szereplést is ezért vállalta el hosszas tépelődés után). Azt szeretné, hogy azután *újságíró olvasói* e könyv ismeretében, a mezőben elfoglalt pozíciójukból következő kényszereket tudatosítva vívják meg csatáikat a média (és saját maguk) rosszabbik énjé ellen, a többi kultúratermelési mező szereplője pedig hatékonyan lépjen fel a *befurakodók*, a *mutatvacsinált* álírók, álfilozófusok, álművészek, a kulturális mezők autonómiáját fenyegető hatások, a kereskedelmi logika ellen. A nagyközönséget pedig arra szeretné buzdítani, hogy ne elégedjen meg az álhírekkel és az álvitákkal, ne csak azt

12 A „news” műfajának dominanciája eszerint, Bourdieu állításával ellentétben, nem megelőzte, hanem követte a „views” korszakát a XIX. század végén (Bougnoux 1998: 55).

figyelje (bár az is fontos), hogy mit hogyan torzítnak el a médiában, hanem azt is, hogy miről „felejtkeznek el” teljesen.

A Bourdieu által összeállított feketelista, a bírált médiaértelmiségek névsora, a szokatlanul heves személyes támadások zavarba ejtők: a tudós ismerői és tisztelői elbizonytalanodhatnak a vitriolos, néhol személyeskedő, pamfletszerű hangvételtől. A 90-es években aktívan politizáló Bourdieu közéleti szerepvállalásának, az értelmiségi mezőben elfoglalt *pozíciójának* ismerete nélkül nehéz a könyvről elhinni, hogy a *Distinction* szerzője írta. Pedig ha csak annyit tett volna, hogy az *esszé* szócskát hozzáilleszti a címhez, már akkor is elkerülhette volna a félreértések nagy részét, hiszen még kritikusai is elismerték: Bourdieu-nek alapvetően igaza van.

Televízió és politika Magyarországon

A két előadás szövege után olvasható *rövid normatív utószó* az egyes mezők és a társadalom elnyomottainak ügyét hivatott előremozdítani. Bourdieu – mint írja – azt szeretné, ha „a dolgok tudatosítása révén” mindenki lehetőséget kapna, hogy e mechanizmusok hatása alól felszabaduljon. A magyar olvasóközönség is. Bourdieu-nél a szociológia végső célja mindig is ez volt.¹³ Bourdieu-t a fordítások révén nemzetközivé váló munka fogadtatása is érdekelte, több külföldi kiadáshoz is írt elő-, illetve utószót; s az is külön fontos volt számára, hogy ne értsék félre a magyar olvasók.

A társadalomtudományos szövegek fordítása során az eredeti mű számos – elsőre fel nem tűnő – sajátosságára is fény derül. Bourdieu-t nem azért nehéz fordítani, mert mondatai még a francia szakszövegekhez képest is feltűnően hosszúak és sokszorososan összetettek, hanem mert szövegei szójátékokkal, játékos szavakkal vannak teletűzdelve.¹⁴ Bourdieu mondanivalójának érvényessége térben és időben korlátozott: például amikor a szerinte túl sokat szereplő francia értelmiségek sorolásába kezd.

A „haverok, akik tegeznek egymást”, nálunk is gyakran tűnnek fel a televízióban. Nálunk is sok *álvita folyik áellenfelek között álkérdésekről*, és még annyira sem merül fel például a társadalmi egyenlőtlenségek témája, mint

13 Például már a *Métier de sociologue*-ban is (Bourdieu et al. 1967).

14 Egy helyütt például ezt írja: „les faits divers, ce sont aussi des faits qui font diversion”. A ‘fait divers’ kifejezésnek általánosan elfogadott, az eredetihez hasonlóan frappáns magyar fordítása nem létezik. Ez a terminus az elsősorban a bulvársajtóból ismert, de a napilapokban is megtalálható színes napi krónikát, mozaikrovatot, a kéjgyilkosságokról, látványos balesetekről vagy jópofa Guinness-rekordokról szóló híreket jelöli. A ‘diversion’ szó jelentése: ‘elterelő hadművelet, figyelemelterelés’. A „bulvárhírek elterelik a figyelmet” lehetséges, de semmitmondó és túl semleges megoldás. A szó szerinti fordítás lehetetlen, a „divers” és „diversion” szók összecsengéséből fakadó nyelvi humort szinte lehetetlen visszaadni. E megoldás helyett végül fordítóként én is költői képpel (képzavarral) éltem, hogy a szöveg stílusa hű legyen az eredetiéhez, s hogy érzékeltessem, miről is van szó valójában: „A mozaikrovat mozaikdarabkáira porlasztja szét a valóságot”. De ez a megoldás sem kielégítő.

Franciaországban.¹⁵ De Magyarországon a kereskedelmi médiumok még álvitaműsorokat sem nagyon rendeznek. A szakszervezeti aktivistákba azért nem fojtják bele a szót, mert meg sem hívják őket. A magyar nyilvánosság szerkezete *nem* elsősorban az álviták miatt torz: a magyar olvasó/néző nem rossz vitákat olvas/néz, hanem szinte egyáltalán semmilyen. A *politika depolitizálásának folyamata*, melyről Bourdieu is ír, nálunk már talán „előrébb” is tart. Amit pedig a hírműsorokról, az információ körkörös áramlásáról, a valóságot megmutatva elrejtő televízióról ír, Magyarországon is érvényes.

Bourdieu e kötetben a szociológiai előképzettséggel nem rendelkező olvasók számára röviden összefoglalta, amit a kultúratermelési mezők működéséről és a politikai mezővel való kapcsolatukról tudni érdemes. Egyúttal alászállt az elefántcsonttoronyból, nyíltan vállalta és hirdette *normatív* következtetéseit. Mint láttuk, ez a kötet mindkét értelemben az életmű főáramába tartozik. Az újságírási mező elnyomottainak (kis példányszámú orgánumok, fiatal gyakornokok stb.) „felszabadítását”, s általában véve az egyén és a társadalmi alrendszerek autonómiáját egyre inkább fenyegető uralmi viszonyok elleni fellépést Bourdieu nem először szorgalmazza, de e műben talán minden korábbinál világosabban fogalmazza meg.

Az *elkötelezett értelmiségi* Sartre-féle hagyományát folytatva Bourdieu a barikádokon 1996-ban a neoliberális politika elleni harc szükségességét hirdette, míg írásaiban a politikát (s a kultúra többi szféráját) is hatalmába kerítő újságírási mező működési mechanizmusait tárta fel. Mindazok a globalizációkritikai társadalmi mozgalmak, melyeket az *Előadások a televízióról* szerzője a 90-es években egyre nyíltabban támogatott (Bourdieu 1998, 2001),¹⁶ hazánkban is megjelentek... majd elenyésztek. A szöveget ebből a szempontból az „*egyéni és kollektív ellenállás*” kiskatéjaként is olvashatjuk. ...Ápoljuk tovább közösen a francia kritikai társadalomtudományok kettős – analitikus és normatív – hagyományát!

15 Jellemző példa: a nemzetközi PISA-vizsgálat lesújtó eredményei közül is jobbra csak a diákok rossz teljesítményéről számol be a mainstream sajtó, a kiemelkedően nagy szórásról – ami azt jelenti: nálunk különösen erősen determinálja a szülők státusza a gyermekük iskolai teljesítményét – alig-alig. És ez 2010 előtt ugyanúgy igaz volt, mint 2010 után.

16 Az *Előadások a televízióról* magyar kiadásában megjelent utószót, melyet eredetileg az angol kiadáshoz írt, a *Contre-feux 1*. (Bourdieu 1998) című kötetben közölte franciául; ezzel is bizonyítva, hogy ebben az időszakban nem vont éles határvonalat tudományos és politikai tevékenysége közé.

Hivatkozások

- Bougnoux, D. (1998) Face à l'ogre audiovisuel. In: Magazine littéraire, octobre. 54–56.
- Bourdieu, P. – Passeron, J.-C. – Chamborédon, J.-C. (1967) Métier de sociologue. Préalables épistémologiques. Paris: EHESS.
- Bourdieu, P. (1978) A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bourdieu, P. (1989) La noblesse d'Etat. Grandes écoles et esprit de corps. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1993) La Misère du monde. Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. (1996a) Sur la télévision. Suivi de l'emprise du journalisme. Paris: Raisons d'agir.
- Bourdieu, P. (1996b) Analyse d'un passage à l'antenne. Le Monde Diplomatique, 1996, avril. <http://www.monde-diplomatique.fr/1996/04/BOURDIEU/5425>
- Bourdieu, P. (1997) A közvélemény nem létezik. Szociológiai Figyelő, 1–2. 136–145.
- Bourdieu, P. (1998) Contre-feux 1. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néolibérale. Paris: Raisons d'agir.
- Bourdieu, P. (2001a) Előadások a televízióról. Budapest: Osiris.
- Bourdieu, P. (2001b) Science de la science et réflexivité. Paris: Raisons d'agir.
- Ruano-Borbalan, J.-C. (2002) Sur la télévision. Sciences humaines, Numéro spécial. 76–78.
- Sapiro, G. (1996) La raison littéraire. Le champ littéraire français sous l'Occupation (1940–1944). Actes de la recherche en sciences sociales, 111–112. 3–35.
- Schneidermann, D. (1996) Réponse à Pierre Bourdieu. Le Monde Diplomatique, mai. <http://www.monde-diplomatique.fr/1996/05/SCHNEIDERMANN/5483>
- Schneidermann, D. (1999) Le journalisme après Bourdieu. Paris: Fayard.
- Verdès-Leroux, J. (1998) Le savant et la politique. Essai sur le terrorisme sociologique de Pierre Bourdieu. Paris: Grasset.
- Wessely, A. (1998) A kultúra szociológiai tanulmányozása. In uő. (szerk.): A kultúra szociológiája. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium. 8–27.

L'usage idéologique de la reconnaissance en tant que source du sentiment de solitude

Dans cet article je vais aborder le thème de l'usage idéologique de la reconnaissance en tant que source du sentiment de solitude, en ayant recours à certains des concepts sociologiques de Luc Boltanski, et tout particulièrement à la théorie de la reconnaissance développée par le philosophe allemand Axel Honneth, à la fin du 20^e siècle.

La solitude a toujours été une question centrale aussi bien dans la tradition philosophique que littéraire. La réactualisation par Axel Honneth d'une théorie de la reconnaissance s'inscrit dans une longue tradition philosophique et littéraire qui prend ce sujet pour objet : à travers les personnages de *l'homme qui dort* de Georges Perec ou de Meursault d'Albert Camus, on voit que la souffrance provoquée par la solitude est très souvent liée à une condition elle-même associée au manque ou encore au refus de reconnaissance de ses semblables, et que l'homme subissant le sentiment de solitude ou de mépris est potentiellement un *homme révolté*.

La théorie de la reconnaissance d'Axel Honneth s'appuie principalement sur la philosophie du jeune Hegel et sur la psychologie sociale de George Herbert Mead. Elle s'inspire également de la théorie de la réification de Georg Lukács. Et bien évidemment, parmi ses sources principales, il ne faut pas oublier de mentionner Jürgen Habermas.

Comme l'œuvre de Pierre Bourdieu pour Luc Boltanski, celle de Habermas constitue un point de référence et d'orientation dans la pensée d'Axel Honneth. Tout en assumant les mérites de son maître à penser, il cherche à élaborer sa propre philosophie sociale en soulignant les insuffisances de la théorie habermasienne.

La fameuse théorie de l'agir communicationnel de Habermas a très souvent été critiquée pour sa démarche idéaliste, et pour ses appuis anthropologiques dont la validité empirique laisse à désirer. En plaçant l'exigence de l'entente communicationnelle au sommet de sa typologie d'action, il a dû subir de nombreuses critiques l'accusant de mettre en valeur une forme d'action extrêmement fragile, voire éphémère, et dont les conditions sociales ne sont

1 ELTE TÁTK – EHESS (Doktori Iskola).

plus assurées qu'à des moments exceptionnels. Parmi les critiques de Habermas, Bourdieu remet en cause l'image angélique que reflète sa théorie du monde social, tandis que la nature dite défectueuse de cette même théorie invite Honneth à la compléter, notamment dans le cadre de sa théorie de la reconnaissance.

Si Honneth reste fidèle à l'esprit de l'Ecole de Francfort, son but ultime est d'asseoir sa critique sociale sur un socle plus solidement fondé que celui des deux générations précédentes. Pour y parvenir, il décide de réattribuer un rôle primordial au conflit, ou encore à la lutte entre humains dans le monde social. Afin de mettre en évidence son estime pour Habermas, tout en marquant sa distance par rapport à lui, Honneth reprend le concept hégélien de « lutte pour la reconnaissance ». En juxtaposant ces deux termes antagonistes, lutte et reconnaissance, il souligne la nature paradoxale de toute existence sociale, en s'opposant à Jürgen Habermas qui séparait ces deux facettes et attribuait la lutte au « système » (Systeme) et la reconnaissance au « monde vécu » (Lebenswelt), terme emprunté à Edmund Husserl. Tandis que, chez Habermas, le système est dominé par l'action téléologique et le monde vécu gouverné par l'entente communicationnelle, dans la perception de Honneth cette distinction ne peut être justifiée. En partant du « système » comme sphère par excellence des relations impersonnelles et de l'action téléologique, Habermas renonce d'emblée à critiquer le fonctionnement dudit système. Il dirige alors ses forces critiques vers la relation entre « système » et « monde vécu » en affirmant que la plus grande menace pour le « monde vécu » est une colonisation par le « système » lui-même. Contrairement à Habermas, Honneth ne renonce pas à la critique du système (politique, économique etc), parce qu'il suggère que dans une société capitaliste, seule une théorie visant les pathologies du système est digne du statut de Théorie Critique. Contrairement à Habermas, Honneth refuse donc de marier une approche critique puisant dans le monde vécu et une approche non-critique des systèmes sociaux tels qu'ils ont été théorisés par Niklas Luhmann (Némedi 1998).

Selon Honneth, quel que soit son domaine d'activité, tout acteur désire être reconnu par ses pairs, et doit constamment prouver qu'il est digne d'une telle reconnaissance. Ceci est d'autant plus difficile qu'une fois la reconnaissance acquise, elle peut être retirée.

Tout comme Luc Boltanski place l'individu au centre de ses préoccupations, Honneth place l'individu au cœur de sa pensée critique. Ils ont tous les deux compris que toute mobilisation collective en faveur de l'amélioration des conditions de vie de certains, ou quels que soient les motifs de la lutte, n'est motivée que par des souffrances individuelles. Car – si j'ose paraphraser Husserl – tout phénomène social doit forcément traverser les consciences individuelles. Même les mouvements profondément collectivistes ou communistes sont des mouvements individualistes dans le sens où il n'y a de souffrance que personnelle, et même lorsqu'on parle de classes dominées opprimées par les classes dominantes, il ne faut jamais oublier que ce sont toujours les membres des premières qui souffrent – soit physiquement, soit mentalement. Si on fait sienne la conviction de Max Weber selon laquelle les

acteurs collectifs n'existent pas, on doit bien admettre que des « êtres collectifs » tels que l'Etat, la nation, l'Eglise ou l'armée ne sont au final que des métaphores.

L'article relativement récent d'Axel Honneth ayant pour titre *La reconnaissance comme idéologie* (première parution allemande en 2004) met l'accent sur une source considérablement nouvelle de la solitude humaine qu'est la reconnaissance illusoire offerte dans une société capitaliste.

Les sociologues français Luc Boltanski et Eve Chiapello ont analysé minutieusement la littérature de management des années 90 dans leur œuvre intitulée *Le nouvel esprit du capitalisme* (paru en 1999). Cette étude témoigne d'un glissement progressif du marché du travail vers une autonomisation et flexibilisation accrues des conditions du travail. Pourtant Honneth, Boltanski et Chiapello concluent, à l'unanimité, que cette transformation exigée par les cadres supérieurs et qui est censée profondément affecter les fondements matériels du travail, ne touche en premier lieu qu'au symbolique. En effet, les bases matérielles d'un tournant vers l'autonomisation des travailleurs sur leur lieu de travail ne sont fournies que de manière insuffisante.

Il y a cependant une distinction à faire entre les deux approches. Boltanski et Chiapello essaient d'analyser le « nouvel esprit » du capitalisme en intégrant dans la typologie de « cités » l'organisation du travail par des « projets », donc en tant que source possible d'une argumentation sur laquelle peut s'appuyer un discours prônant la « flexibilisation » des conditions de travail. Honneth, lui, cherche à démontrer que la reconnaissance étant préalable à toute connaissance et source primaire de la sensation de bien-être des gens peut très facilement prêter à un usage abusif, notamment à un usage purement « idéologique ». Être pleinement reconnu veut dire – dans sa perception – être accepté par nos semblables à trois niveaux différents en même temps : à un niveau affectif (on est le sujet des émanations affectives), à un niveau juridique (on est membre de plein droit de la société) et à un niveau social (on est considéré en tant que membre utile de la société).

En s'appuyant sur les constats du jeune Hegel et sur la psychologie sociale de George Herbert Mead, Axel Honneth esquisse donc une typologie de reconnaissance à trois niveaux, ceci avec l'intention explicite de la soumettre ultérieurement à des recherches empiriques. C'est cette typologie quelque peu spéculative que je vais présenter ici ; elle reste donc à être évaluée dans la pratique. Etant donné que Honneth se considère avant tout comme philosophe du social, il préfère déléguer cette tâche à des chercheurs davantage orientés vers la pratique.

Une typologie de la reconnaissance

Selon Honneth, le premier niveau de la reconnaissance touche à la question de l'amour. L'amour, pris ici dans une acception large, comprend, je cite : « toutes les relations primaires qui, sur le modèle des rapports érotiques, amicaux ou familiaux, impliquent des liens affectifs puissants entre un nombre restreint de personnes ». Cette relation exige impérativement la présence de deux personnes physiques qui « se portent mutuellement une estime particulière » (Honneth 2000 : 117). Dans l'interprétation de Honneth, ce niveau le plus basique de la reconnaissance plonge ses racines dans l'interaction entre la mère et l'enfant. S'appuyant principalement sur les recherches du psychiatre, pédiatre et psychanalyste anglais Donald Winnicott, Honneth constate que pendant les premiers mois de son existence, le nouveau-né serait incapable de se distinguer de son entourage, faisant donc un avec sa mère. Au fur et à mesure, l'enfant et la mère, jusque-là vivant dans une relation symbiotique, commencent à prendre leur distance l'un vis-à-vis de l'autre, et leur rapport qui jusqu'ici pourrait être défini comme une « dépendance absolue » se transforme progressivement en une « dépendance relative ». Lorsque la mère reprend progressivement les activités sociales qu'elle avait avant la naissance de son enfant, celui-ci, se rendant compte que l'attention de la mère est désormais partagée entre lui et d'autres choses, et qu'elle n'est pas forcément disponible pour lui à chaque moment où il en éprouve le besoin, il traverse un processus inévitable de désillusion. Au cours de cette période de crise forcément transitoire, l'enfant va à son tour diriger son affectivité vers d'autres cibles potentielles et est incité à déplacer son intérêt vers les objets les plus facilement accessibles pour lui : c'est ainsi qu'il établit une relation affective avec un jouet, la pointe de l'oreiller ou avec son propre pouce par exemple. Ces objets qui relèvent de l'entourage immédiat de l'enfant, donc de nature transitionnelle ou intermédiaire, ont comme vocation de rendre moins difficile le douloureux divorce entre la réalité intérieure et la réalité extérieure.

Constatant que sa mère continue à l'aimer et ayant traversé cette dure période de transition avec succès, l'enfant réévalue le rapport affectif qui le lie à sa mère. Il apprend que l'absence plus ou moins passagère de sa mère ne veut pas forcément dire que l'amour maternel lui sera retiré, et il se forge progressivement « la capacité d'être seul » (Honneth 2000 : 127). De plus, son sentiment de solitude est atténué par la conviction ou du moins par la foi que l'absence de la personne aimée n'équivaut pas à l'absence de l'amour lui-même. L'enfant commence à « s'attendre à ce que la personne aimée lui conserve son affection, même lorsqu'il tourne ailleurs son attention » (Honneth 2000 : 128). Grâce à cela, l'enfant aura la possibilité de s'envisager en tant qu'objet potentiel de l'amour, soit en tant que personne digne d'amour. Toutes les autres relations – non seulement amoureuses, mais aussi amicales – qu'il établira ultérieurement avec d'autres personnes, puiseront dans cette première expérience affective qu'est la relation de l'enfant à sa mère, se fondant sur la reconnaissance mutuelle.

En quelques mots, cette reconnaissance (cette expérience intersubjective de l'amour), est tenue pour indispensable, car c'est exclusivement à travers celle-ci que les individus acquièrent confiance en eux, confiance sans laquelle ils seraient incapables d'éprouver et encore moins d'exprimer leurs besoins et leurs sentiments.

Les recherches de Honneth renforcent l'idée que l'amour pris dans son sens le plus élargi constitue la forme la plus élémentaire de reconnaissance que l'on puisse imaginer. Dans son livre intitulé *La réification*, il souligne le fait que toute connaissance (intellectuelle) est effectivement précédée de la reconnaissance (émotionnelle), donc par une attitude positive vis-à-vis de la personne avec qui on rentre en interaction. Sauf preuve contraire, chacun est censé s'adresser à l'autre avec la volonté de le comprendre à un niveau à la fois émotionnel et intellectuel. Faute de cette attitude d'ouverture, de ce comportement issu d'une « neutralité amicale », si j'ose dire, plus aucune interaction ne serait possible.

Dans les interactions de tous les jours, il est encore plus facile d'identifier cette asymétrie entre la bonne et la mauvaise volonté, si nous avons en vue que les attitudes positives, amicales et accueillantes à notre égard sont presque toujours prises comme naturelles. Le cas contraire, notamment lorsque nous nous retrouvons en face d'attitudes offensives, méprisantes ou hostiles, provoque en nous un sentiment d'incompréhension et nous sommes portés à demander à notre interlocuteur de fournir une explication, voire une justification de ses attitudes négatives. L'asymétrie entre les attitudes positives et négatives exprimées à notre égard s'expliquerait en référence au processus au cours duquel l'enfant se distingue de sa mère sans briser les liens régis par l'amour mutuel : la plupart des gens arrivent à se construire alors une image positive de soi, et par conséquent, à se considérer comme quelqu'un qui serait digne de l'amour des ses semblables. La question de savoir pourquoi on est accepté ou même aimé ne se pose que rarement, contrairement à une attitude hostile vis-à-vis de notre personne, qui, elle, est mal acceptée sans explication ou justification.

En partant des idées de Honneth, ce dernier constat peut être très facilement mis en parallèle avec l'expérience de Robert Axelrod lors d'un concours de programmes informatiques. La stratégie utilisée par Axelrod et baptisée *Tit for tat* (Œil pour œil, dent pour dent) s'est avérée la stratégie la plus efficace en terme de gains face à d'autres stratégies employées dans le concours. Les indications de son programme sont relativement simples : lors d'une première rencontre avec une autre personne (ou avec une incarnation informatique de celle-ci) on est censé témoigner d'une attitude amicale, coopérative. Par la suite, on est censé imiter la stratégie de son vis-à-vis. Que notre interlocuteur fasse preuve d'un comportement coopératif ou bien refuse la coopération et recourt plutôt à une stratégie de compétition, nous n'avons qu'à imiter sa stratégie. Pour dire vite, l'efficacité de la stratégie élaborée par Axelrod se fonde sur une sensibilité, voire méfiance vis-à-vis de toute tentative d'exploitation. Les recherches de Honneth renforcent l'idée que l'amour pris dans son sens le plus élargi constitue la forme la plus élémentaire de

reconnaissance que l'on puisse imaginer. Dans son livre intitulé *La réification* (2007), il souligne le fait que toute connaissance (intellectuelle) est effectivement précédée par une reconnaissance (émotionnelle) de l'autre.

Le deuxième niveau de la théorie de la reconnaissance de Honneth est le niveau juridique. Tout comme la forme affective, l'incarnation juridique de la reconnaissance est primordiale du point de vue de la communication entre les individus, puisque c'est la reconnaissance juridique qui leur garantit la possibilité de participer à la vie d'une société et à ses débats sociaux en tant qu'êtres libres et égaux.

Il faut pourtant souligner que la reconnaissance juridique de tous les citoyens sur l'ensemble des territoires d'un Etat donné est le produit des sociétés modernes occidentales. C'est bien cette forme de reconnaissance qui leur fournit leur statut de personne, sans tenir aucunement compte des qualités et des acquis personnels. Les droits liés à la personne se répartissent en trois sous-catégories : droits civils, droits politiques et droits sociaux. Au cours des trois derniers siècles, ces droits se sont progressivement élargis, voire universalisés. Dans les sociétés modernes l'ordre juridique tolère de plus en plus difficilement le privilège. La naissance des droits sociaux est profondément ancrée dans la période suivant la Seconde Guerre mondiale, pourtant il ne faut pas oublier que la participation moralement responsable à la vie publique d'une société exige la présence des trois formes de droits :

l'individu n'a pas seulement besoin d'être protégé par la loi contre les empiètements qui menacent sa sphère de liberté, il faut aussi que la loi lui assure la possibilité de participer au processus de formation de la volonté publique, possibilité dont il ne peut cependant faire effectivement usage que s'il est en même temps assuré d'un certain niveau de vie (Honneth 2000 : 143, et à voir Honneth 2008 : 293).

Du point de vue de la formation d'une perception de soi positive, la reconnaissance juridique est aussi importante pour l'individu que l'amour. Si l'amour contribue au sentiment de confiance en soi, la reconnaissance juridique lui garantit un certain respect de soi, car

les droits légaux peuvent être compris comme les signes devenus anonymes du respect social, de la même manière que l'amour nous est apparu comme l'expression affective d'une sollicitude qui résiste même à l'éloignement (Honneth 2000 : 144).

Par conséquent, l'individu membre égal d'une société se considérera comme quelqu'un digne du respect des autres, et grâce à cette perception égalitaire de soi, se saura reconnu dans sa capacité de former un jugement autonome.

Honneth cite Joel Feinberg pour souligner que « avoir des droits, cela nous permet de 'garder la tête haute' », de regarder les autres dans les yeux et de nous sentir fondamentalement l'égal de tous (Honneth 2000 : 146).

Il faut pourtant admettre que le respect de soi, étant quelque chose relevant de notre for intérieur, reste très difficile à identifier. De manière générale, il devient perceptible de façon indirecte, notamment lorsque les individus souffrent visiblement de son absence (Honneth 2000 : 147).

A l'amour et au droit s'ajoute une troisième forme de reconnaissance, à savoir l'estime sociale, qui est attribuée à l'individu en fonction de son « utilité sociale ». Contrairement à l'amour (maternel) plus ou moins inconditionnel et à la reconnaissance juridique censée de nos jours englober la totalité des citoyens d'un Etat démocratique, l'utilité sociale prend en compte les qualités et les mérites individuels de tout un chacun. Elle apparaît seulement au moment où l'estime sociale n'est plus strictement liée à l'appartenance à un groupe d'individus. Or, ces derniers, jusqu'au moment de la transition d'une société traditionnelle à une société moderne, jouissaient collectivement d'une considération ou d'un prestige social inconditionnels, sans prise en compte des mérites individuels.

Le plus de reconnaissance sociale est normalement attribuée à ceux qui réussissent à marier leurs projets individuels et les fins collectives socialement définies. Dans les sociétés démocratiques, la notion d'« honneur », profondément liée à une stratification traditionnelle des sociétés, est progressivement remplacée par des notions comme l'« estime », la « considération » ou la « valeur » qui s'attachent plutôt à une évaluation des individus non plus en fonction de leur appartenance sociale, mais de plus en plus de leurs mérites individuels respectifs. Dans la typologie de sept cités, donc sept principes différents et incommensurables de hiérarchisation des sociétés modernes de Luc Boltanski, les individus obtenant le plus de reconnaissance de leurs pairs sont ceux qui se trouvent au sommet de la hiérarchie établie par la « cité civique ».

Tout comme la sensation d'être aimé est à l'origine de la confiance en soi, et l'expérience de la reconnaissance juridique à l'origine du respect de soi, la reconnaissance sociale confère aux individus l'« estime de soi ».

Et si je viens juste d'évoquer le nom de Luc Boltanski, ce n'était pas complètement par hasard, puisque Honneth lui-même fonde l'un des usages pathologiques de la reconnaissance dans une grande partie sur les analyses que Boltanski développe dans son livre paru il y a une décennie et intitulé *Le nouvel esprit du capitalisme*.

L'usage idéologique de la reconnaissance en tant que pathologie sociale

Boltanski, ancien disciple et collaborateur de Pierre Bourdieu, commence à marquer ses distances à l'égard de celui-ci dès les années 80. En partant de certaines insuffisances de la théorie sociale du maître, il commence à élaborer une sociologie radicalement différente qu'il va nommer « sociologie pragmatique », ou autrement « sociologie de la critique » afin de

mieux se distinguer de la sociologie dite critique de son maître. Cette sociologie avait comme mission d'asseoir une théorie sociale sur les compétences critiques des acteurs. En analysant des débats de diverses sortes, Boltanski esquisse une typologie de six cités qui correspondent à six hiérarchies parallèles (dont les unes étant les équivalents structurels des autres) qui sont à l'origine de logiques et de types d'argumentations incommensurables les unes avec les autres. Afin de ne pas me perdre dans les détails de la typologie des cités, je vais donc concentrer mes efforts ici sur la septième cité, la plus récente, notamment la cité des projets que Boltanski ne rajoute à sa typologie une bonne quinzaine d'années après l'élaboration de celle-ci. Ainsi, un point commun des critiques respectives du capitalisme de Boltanski et de Honneth va se cristalliser.

La cité des projets se déploie en parallèle avec les modifications récemment observables dans le monde du travail. Elle peut être considérée comme un monde dans lequel au sommet de la hiérarchie se trouvent ceux qui sont les plus flexibles, les plus aptes à s'adapter à la nouvelle forme d'organisation du travail. En analysant les manuels destinés aux cadres des grandes entreprises, Boltanski et Eve Chiapello définissent les caractéristiques dont doivent disposer ceux qui prétendent au succès dans le nouveau monde des entreprises. En voici la longue liste non exhaustive : l'individu en question doit être capable de se connecter aux autres, faire et donner confiance, savoir s'engager dans un projet de manière enthousiaste, et être disponible pour de nouveaux liens ; il est censé être flexible, adaptable et polyvalent ; il doit savoir prendre des risques et être capable de repérer les bonnes sources d'information ; il est capable d'anticiper, de pressentir et de renifler les liens qui méritent d'être frayés : en même temps, il doit attirer l'attention et la sympathie des autres et être capable de se sentir à l'aise partout où il se trouve ; il est ouvert et curieux, dispose de qualités communicationnelles hors du commun, son tempérament est convivial, son esprit est ouvert et curieux, et ainsi de suite (Boltanski 1999 : 168–173).

Bien que je n'aie pas donné une liste exhaustive de cette personnalité idéale du monde connexionniste, l'impossibilité de trouver un tel individu capable de réunir toutes les qualités mentionnées saute tout de suite aux yeux. Boltanski démontre qu'une telle prescription est trop belle pour être vraie : elle requiert trop de traits sympathiques et attirants pour être vraie. Ici, il ne s'agit aucunement de la disparition des contraintes professionnelles antérieures pour qu'elles cèdent la place à une ambiance infiniment plus chaleureuse au lieu du travail. La réalisation du monde connexionniste n'a pas comme conséquence la disparition de l'ordre hiérarchique, même si le principe de hiérarchisation jusque-là en vigueur se trouve remplacé par un principe différent. Pour reprendre les termes de Boltanski, la distinction entre « grands » et « petits » est loin de disparaître. Les rapports de force de cette ambiance apparemment chaleureuse et encourageante se cristallisent tout de suite lorsqu'une erreur professionnelle est commise et que le fautif doit être identifié. Le rapport d'exploitation ne disparaît pas non plus, mais se déplace : dans le monde des projets les personnes flexibles, mobiles, polyvalentes exploitent ceux parmi leurs pairs qui le sont beaucoup moins.

Dans son article intitulé *La reconnaissance comme idéologie*, Honneth soumet à l'analyse un type intermédiaire ou cas limite entre d'une part la reconnaissance parfaite et de l'autre le refus absolu de reconnaissance. On a déjà mentionné plus haut que toute cette problématique de la reconnaissance, relevant du domaine du personnel, du subjectif, reste assez difficilement accessible à l'observation extérieure.

En première analyse, on peut dire qu'une reconnaissance est idéologique lorsque, loin de contribuer à l'amélioration durable de l'autonomie des gens, elle consiste seulement en l'éloge des qualités de certains

dont la fonction sous-jacente est d'intégrer des individus ou des groupes sociaux dans l'ordre social dominant en leur offrant une image positive d'eux-mêmes » (Honneth 2008 : 245),

et

servant à produire des attitudes conformes à la domination (Honneth 2008 : 247).

Cette définition de la reconnaissance n'exclut aucunement que la personne visée éprouve une sensation de valorisation ou de contentement, mais contrairement à la reconnaissance non-idéologique, disons « pure », il y a toujours une fonction ou une volonté qui s'y superpose et qui jette le doute sur la sincérité de la personne de qui la reconnaissance émane.

Contrairement à Louis Althusser dont l'approche souligne qu'il n'existe pas de reconnaissance non-idéologique, Honneth essaie de trancher entre les usages idéologiques et non-idéologiques de la reconnaissance. Cette entreprise est d'autant plus problématique que la légitimité d'une reconnaissance fait l'objet d'une variabilité inimaginable dans le temps. Ceci veut dire que les jugements rétrospectifs ne sont pas forcément en accord avec les jugements faits à une époque donnée du passé. C'est seulement lorsque les sujets concernés par la reconnaissance idéologique se révoltent contre celle-ci qu'on peut à juste titre la qualifier d'idéologique.

Comme je l'ai déjà mentionné plus haut, Honneth établit la distinction entre trois types de reconnaissance : la reconnaissance affective, la reconnaissance juridique et la reconnaissance de l'utilité sociale. Nos sociétés occidentales étant des Etats de droit, il est assez difficile d'imaginer dans quelle mesure la reconnaissance juridique pourrait revêtir une forme idéologique. Il me semble pourtant que les deux autres formes peuvent prêter assez facilement à un usage abusif ou idéologique.

Selon Honneth, pour qu'une reconnaissance idéologique soit efficace, les trois conditions suivantes doivent être remplies :

1. Les valeurs du sujet visé doivent être exprimées positivement. Pour cette raison, des attitudes racistes, misogynes ou xénophobes ne peuvent aucunement servir à cet effet.

2. Les compliments doivent être crédibles dans deux sens : ils sont censés être à la fois réalistes et rationnels. Réaliste veut dire ici que les compliments doivent être plus ou moins en accord avec l'image que la personne visée s'est faite d'elle-même, tandis que l'exigence de la rationalité s'attache au fait que la mise en valeur de l'autre doit être en harmonie avec l'ensemble des valeurs positives au sein d'une société ou d'un groupe social quelconque.
3. Les énoncés de reconnaissance doivent être suffisamment différenciés. La reconnaissance idéologique se révèle plus efficace lorsque l'autre se sent visé dans ce qu'il est unique par rapport à ses semblables.

Pourtant, même une fois ces trois critères énoncés, la difficulté d'établir une distinction claire et nette entre une reconnaissance légitime et une reconnaissance de type idéologique reste évidente, car cette même définition tripartite pourrait s'appliquer aussi bien à une reconnaissance justifiable, donc non-idéologique.

Si on évoque l'exemple de la femme au foyer, ouvertement valorisée par son entourage familial en raison de la nécessité et de l'utilité ultimes de son travail non-rémunéré, on discerne immédiatement une juxtaposition « heureuse » des deux niveaux de reconnaissance : il est vrai qu'ici, l'affirmation de la reconnaissance peut avoir comme fonction le maintien d'un ordre social et d'un pouvoir établi, pourtant aucune raison ne permet de douter de la sincérité de la satisfaction que cette femme éprouve lorsqu'elle se sent valorisée dans son activité. Et c'est aussi vrai du soldat qui se sent réconforté par la reconnaissance dont les chefs politiques, les généraux ou sa famille le gratifient en lui rappelant la noblesse de son activité qui « sert la cause de la nation ».

Les exemples de la femme au foyer et du soldat montrent comment la reconnaissance idéologique exploite certains au nom de leur prétendue utilité sociale. Et si on se réfère à un mariage gris par exemple, on doit se rendre compte que la même exploitation peut très facilement se faire à la base d'émotions mimées.

En guise de conclusion de son article *La reconnaissance comme idéologie*, Honneth présente un exemple saisissant de l'usage idéologique de la reconnaissance. Il retourne au domaine du travail et appuie ses élaborations sur les résultats des recherches de Boltanski et Chiapello sur la transformation du monde du travail au cours du dernier tiers du 20^e siècle. Au regard de la longue liste des traits personnels prescrits au travailleur considéré comme « grand », l'usage idéologique de la reconnaissance n'est qu'un substitut. Elle n'est autre qu'un acte de langage pour se substituer à quelque chose d'absent : les conditions matérielles de la reconnaissance. En une phrase, le niveau idéologique d'un énoncé se mesure en fonction du décalage entre le discours valorisant et la réalité matérielle valorisante. Et tout cela pour maintenir un ordre établi ne favorisant que ceux à l'origine du discours idéologique valorisant.

En exploitant de manière quasi-cynique ces éléments de reconnaissance, donc en vantant leur « importance », leur « compétence » et leurs « capacités d'exercer un travail autonome », une bonne partie des grandes entreprises cherche à encourager les employés à travailler davantage sans aucune rémunération – matérielle – complémentaire.

Et c'est bien là que réside le caractère idéologique de la reconnaissance, puisque l'entreprise limite sa contribution à l'autoréalisation des travailleurs au niveau d'un discours plus ou moins cynique, en fonction du degré de conscience qu'on attache aux cadres, et dont le seul but est de pouvoir aller plus loin dans l'exploitation des travailleurs.

Conclusion

Comme je l'ai déjà souligné, établir la distinction entre un acte de reconnaissance idéologique et non-idéologique est plus que problématique. En plaçant la question de la reconnaissance idéologique dans une optique foucauldienne, les victimes de cet usage abusif de la reconnaissance ne sont pas des victimes passives qui subissent la manipulation, mais dans une certaine mesure, elles sont également capables de résister ou de protester contre l'injustice dont elles se rendent compte. Cette approche est en accord d'ailleurs avec celle de Honneth qui considère la résistance des personnes visées comme la seule preuve incontestable de la manifestation d'un usage abusif de la reconnaissance.

Dans une approche plutôt bourdieusienne qui mettrait en contraste les propos de Honneth avec la théorie générale de l'économie des pratiques du sociologue français, la manipulation la plus pure contiendrait des éléments dont la personne manipulée peut tirer profit. Le soldat en partance pour la guerre est, selon Honneth, la victime de la méconnaissance de la nature de sa reconnaissance, mais en retour du service qu'il rend à sa patrie, celle-ci lui donne du capital symbolique sous la forme d'énoncés de reconnaissance. Et pour pousser cette logique plus loin, les gamins banlieusards manipulés par des publicités et donc incités à s'acheter les vêtements de marque les plus récents, peuvent se sentir valorisés par le regard de leurs pairs qui ne peuvent pas se permettre de telles dépenses. Et être valorisé dans ce contexte ne veut pas dire autre chose que détenir du capital symbolique ou du capital social.

Boltanski, en tant qu'ancien élève et collègue de Bourdieu et Honneth, en tant que successeur critique de Habermas, expriment quasiment au même moment l'impératif de fonder leurs approches sociologiques sur une anthropologie plus solidement construite que celles de leurs précurseurs (effort tout à fait naturel étant presque toujours impliqué dans un processus de distanciation vis-à-vis d'un maître). Pour cette raison, leur regard – puisant sans doute dans le regard phénoménologique d'Alfred Schütz – se tourne vers l'individu, sa solitude et sa lutte désespérée face à un système le dépassant infiniment, système qui n'est autre que le capitalisme. Face au « nouvel esprit du capitalisme », l'individu à la croisée de discours qui chantent l'éloge de ses talents multiples devra enfin se rendre compte qu'il se sent peut-être moins reconnu et plus solitaire que jamais.

Les travaux récents de Boltanski et de Honneth montrent qu'au début du 21^e siècle la solitude, l'aliénation et le manque de reconnaissance restent incontestablement parmi les préoccupations les plus importantes de la pensée philosophique et des sciences sociales.

Bibliographie

Boltanski, L.(1999) Le nouvel esprit du capitalisme. Paris : Gallimard.

Camus, A. (1998) L'étranger. Paris: Gallimard.

Honneth, A. (2000) La lutte pour la reconnaissance. Paris : Les Editions du Cerf.

Honneth, A. (2008) La reconnaissance comme idéologie. In Honneth, A. La sociologie du mépris. Vers une nouvelle Théorie critique. Paris : La Découverte/Poche.

Modiano, P. (2003) Accident nocturne. Paris: Gallimard.

Némedi D. (1998) Elismerés és megvetés. [Reconnaissance et mépris]. BUKSZ, 4.

Perec, G. (1998) Un homme qui dort. Paris : Gallimard.

A szervezeti működés diszkurzív aspektusai

Bevezetés

A diskurzuselmélet és -elemzés egyik nagyon érdekes, de inkább csak az utóbbi időben nagyobb figyelmet kapott területe a szervezeti diskurzusok elemzése. A nyelvi fordulat hatására a szervezetelméletben is megjelent a szervezetek vizsgálatakor és értelmezésekor a nyelvi és diszkurzív jelleg előtérbe helyezése (például Grant et al. 2004; Fairclough 2005; Heracleous 2006; Bargiela–Chiappini 2009). Mindez azért kiemelten fontos és érdekes, mert a társadalmi cselekvők idejük jelentős részében szervezetekben léteznek, szervezetekkel állnak valamilyen formában – dolgozóként, kliensként, tanulóként, páciensként – kapcsolatban. Éppen ezért a szervezetelméleti kutatások és a szervezetek elemzése, akár stabilitásukat, akár változékonyságukat akarjuk megragadni, mind a szociológiának, mind a vezetésszervezésnek központi területe. A szervezeti működéssel és a „szervezetben működéssel” kapcsolatos diskurzusok vizsgálata ennek a világnak tárhatja fel egy új rétegét a társadalmi elemzés és megismerés előtt.

Mint minden társadalmi jelenség esetén, a szervezeti diskurzus esetében is akkor kezdődnek a bonyodalmak, amikor megpróbáljuk ténylegesen kutatni. Ehhez azonban definiálnunk kell, mi is az a szervezeti diskurzus. Mit értsünk alatta? Egy vállalat dolgozóinak kávéautomata melletti beszélgetéseit? Egy hivatali szerv belső és külső írott kommunikációját és az ez alapján felsejlő hatalmi viszonyokat és előítéleteket? A kimondatlan és prereflektív szabályokat azzal kapcsolatban, hogy milyen témák hozhatók fel egy megbeszélésen, és melyek a tiltott területek? Ahogyan az alábbi írás rámutat, ezek mindegyike lehet a szervezeti diskurzus része, és ezek mindegyike kutatható diskurzuselemzési eszközökkel. Azonban ahhoz, hogy ezt megfelelő fogalmi tisztaság mentén megtehessük, és a különböző témák, megközelítések és szintek ne csússzanak egybe, egyrészt fel kell vázolni, hogy a szervezeti diskurzusoknak milyen különböző típusai lehetnek; másrészt be kell mutatni, hogy milyen elméleti keretek között lehet

1 BGE.

2 BGE.

ezeket a diskurzusokat értelmezni. Szerencsére ezekre a feladatokra már többen vállalkoztak, így ezeket a tipológiákat és megközelítéseket mutatjuk be ebben a rövid írásban.

A tanulmány első része főleg azt próbálja bemutatni, hogy az intézmények és szervezetek diszkurzív sajátosságaival kapcsolatban melyek a fő (vita)pontok az akadémiai gondolkodásban. Építve a vitákban kirajzolódó különböző álláspontokra, az írás második felében két olyan kezdeményezést mutatunk be, amely csoportosítani igyekszik a terület különböző irányzatait. A tanulmány végén visszatérünk az írás fő pontjaira, valamint felvetünk néhány hipotetikus kutatási irányt, amelyek mentén a szervezeti diskurzusok vizsgálata hozzájárulhat a társadalmi valóságunk megismeréséhez.

A szervezeti működés diszkurzív aspektusai körüli vitapontok

Az intézmények³ diszkurzív jellegének mélysége körüli vita

A szervezetek és intézmények diszkurzív jellegének mélységét tekintve nem egységesek az álláspontok. Az egyik megközelítés szerint az intézmények csak a róluk és bennük folyó diskurzusokon keresztül értelmezhetőek, és ennyiben nem is magukról a szervezetekről, hanem a szerveződés folyamatáról kellene beszélni. A másik megközelítés pedig azt hangsúlyozza, hogy a diskurzusok révén kikristályosodik egy szervezeti struktúra is, ami maga is szerepet játszik a diskurzusok alakulásában.

Az intézményesülés diskurzusokon keresztül megvalósuló folyamatát hirdető iskola képviselői szerint a szervezetek elsősorban diskurzusok által jönnek létre és léteznek, ez az intézményesülési folyamat alapja, mivel az intézmények olyan szövegek strukturált gyűjteményei, amelyek a társadalmi szereplők megértését és cselekvését korlátozó és szabályozó normákat, fogalmakat definiálják (Phillips–Lawrence–Hardy 2004: 638). Az intézmény, az intézményi folyamatok ilyen diszkurzív felfogása lehetőséget ad arra, hogy részletesebben megvizsgáljuk az intézményesülés folyamatát, és ezen belül is az egyes cselekvők és szövegek szerepét.

Phillips és szerzőtársai például egy olyan modellt alkottak, amelyben a szervezeti cselekvések kimeneteként szövegek jelennek meg, amely szövegek a diskurzusba ágyazódás révén járulnak hozzá az intézményesüléshez (Phillips–Lawrence–Hardy 2004: 641). A szerzők ezt követően a modell minden pontján megvizsgálták, hogyan különíthe-

3 Bár a szervezet és intézmény fogalmai a szociológiában más hangsúlyokkal és konnotációkkal rendelkeznek, ebben az írásban a két fogalmat szinonimaként kezeljük. Mind a kettőn társadalmi aktorok szándékoltan összehangolt tevékenységét és az azt elősegítő, valamint formáló szervezeti kereteket értjük. Ez azt is jelenti, hogy az intézmény „társadalmi intézmény” típusú jelentésrétege háttérbe szorul.

tők el azok a cselekvések, szövegek és diskurzusok, amelyek tényleges hatást gyakorolnak a folyamatra, azoktól, amelyek nem. Két fontos cselekvéstípust jelölnek meg, amelyek 'nyomot' hagynak, és ezáltal a diskurzus révén az intézményesüléshez vezetnek: egyfelől az olyan cselekvéseket, amelyek a meglepetés és újdonság révén a jelentés- és értelemadási folyamathoz járulnak hozzá (*sensemaking*), másfelől a legitimációra ható cselekvéseket. Az első típus inkább a környezet és a szervezet változásához, alakulásához kapcsolódik, amely során a szervezet tagjai igyekeznek választ kapni arra – retrospektíven –, hogy „mi is az a történet”, amelynek a részeseivé váltak, és hogyan kellene dönteniük és cselekedniük igazodva ehhez (Weick 1995; Brown 2000; Brown–Humphreys 2003). Az utóbbi leginkább a szervezeti legitimáció menedzseléséhez kapcsolódik. Érdeemes kiemelni azonban, hogy a legitimáció megteremtését célzó cselekvések nem csupán válságokhoz, krízisszituációkhoz kapcsolódnak, hanem a legitimáció fenntartásához a szervezetek számos módon sokféle szöveget alkotnak és használnak különböző területeken. Ezáltal külső és belső érintettjeik számára folyamatosan jelezzik, hogy működésük legitim (i. m. 642).

A különböző szövegek diskurzusba ágyazódásához több tényező is hozzájárul, mint például a megszólaló személyének relevanciája és legitimitása az adott diskurzusban,⁴ másrészt, ha a szöveg műfaja felismerhető az adott kontextusban és megfelel az ott érvényes kritériumoknak (például az úgynevezett memók az üzleti életben vagy a megbeszélések agendái stb.), valamint a diskurzus más szövegeire, illetve más, jól megalapozott diskurzusokra hivatkoznak. Továbbá a koherensebb és strukturáltabb diskurzusok egységesebb voltaként könnyebben és jobban hozzá tudnak járulni a társas jelentésadáshoz, így nagyobb eséllyel vezetnek intézményesüléshez, mint a kevésbé összeszedettek. De könnyebben hoznak létre intézményeket azok a diskurzusok is, amelyek szélesebb diskurzusok által támogatottak, illetve nincs erős kritikai vagy versengő diskurzus velük szemben.⁵ Phillips és munkatársai a hagyományos és a környezeti szempontokat is beemelő számvitel példáján mutatják be ennek a két utóbbi jellegzetességnek a működését. Arra hivatkoznak, hogy míg a hagyományos és elterjedt számviteli eljárásokhoz tartozó számtalan szövegben szinte teljes az egyetértés a tekintetben, hogy például mi tartozik a mérleghez, hogyan kell egyes költségeket kiszámolni, vagy mi a minősítési eljárás menete, addig a környezeti szempontokat is beemelő számviteli kezdeményezések még kevésbé kiforrott elképzelésekkel bírnak, és az e területhez tartozó szövegekben sincsenek meg még az ilyen típusú egyetértések. Ez pedig gátolja az intézményesülési folyamatokat. Továbbá az utóbbi megközelítés nagymértékben támaszkodik a környezetvédelem tágabb társadalmi diskurzusára, ami azonban éles konfliktusban áll az általános könyvviteli eljárásokat övező üzleti és gazdasági fejlődést hirdető társadalmi dis-

4 Hardy és Phillips (1998) ezt nevezik diszkurzív legitimitásnak.

5 A diskurzusok és szövegek ilyen szoros és összetett kapcsolatára utal Wodak intertextualitásra és interdiszkurzivitásra utaló fogalomkészlete (Wodak 2001b; Géring 2008b).

kurzussal. Ennek nyomán a környezetvédelmi szempontok beemelése a hagyományos számviteli eljárásokba (és ezek szövegeibe) nehézkes, és ez az intézményesülésnek is gátat szab (i. m. 645).

Mindezek nyomán ennek az elképzelésnek a követői azt vallják, hogy a szervezet önmaga nem más, mint egy folyamatos diskurzus (angolul nem is 'organization', hanem 'organizing' a megfelelő szó rá), ezért a vizsgálatokor is csak a szereplőket, cselekvőket kell vizsgálni, hiszen nincsenek állandó jellemzők, hanem csak a folyamatos nyelvi aktusok, a beszéd általi társadalmi cselekvés. Ez az irányzat éppen ezért a szervezeti, vállalati diskurzus alatt tipikusan a vállalati munkatársak között folyó – inkább szóbeli – interakciókat érti, és ezek vizsgálata révén igyekszik következtetéseket levonni a vállalati diskurzus egészére, azaz magára a vállalatra nézve (lásd például Iedema–Scheeres 2009). Ez is rámutat arra, hogy a felfogás alapvetően a társadalmi interakciót középpontba állító diskurzuselemzési irányhoz, a szociolingvisztikához kapcsolódik (a szociolingvisztikáról lásd például Duranti 1995; Pride–Holmes 1972; Coulmas 2000; Wodaket al. 2010).

Ugyanakkor a másik tábor és jeles képviselője, Norman Fairclough (2005) arra hívja fel a figyelmet, hogy ezekből a diszkurzív folyamatokból ténylegesen kikristályosodik egy olyan *szervezeti struktúra*, amely már elkülönül az aktuálisan éppen folyó diskurzustól, és annak kereteként jelenik meg. Ez a felfogás azt állítja, hogy a struktúrák és a folyamatok között közvetítő mechanizmusokat találhatunk. Ezek a közvetítők pedig a társadalmi gyakorlatok, amelyek különböző társadalmi elemeknek (beleértve a diskurzusokat is) a viszonylag tartós kikristályosodásai. Ezek a társadalmi gyakorlatok hálózatokba rendeződnek, és a társadalmi valóság egy – a mindennapi társadalmi interakcióktól és diskurzusoktól – megkülönböztethető (de egyben folyamatosan mozgó) szintjét jelentik a szervezeti működésben. Ilyen hálózatok például maguk a társadalmi intézmények, a szervezetek. Ebben az értelemben tehát a szervezetek olyan társadalmilag létrehozott „állandósulások”, amelyek folyamatokból és viszonyokból emelkednek ki, és egy olyan előzetesen strukturált valóságot hoznak létre, amely határokat szab az őket létrehozó folyamatoknak (Fairclough 2005: 9).

Ez a felfogás kapcsolódik a diskurzuselmélet azon jellegzetességéhez, hogy a diskurzus mindig konstruáló, de egyben konstruált, azaz az őt körülvevő társadalmi keretek (itt struktúrák) által meghatározott. Azaz a diskurzusok vizsgálatokor a diszkurzív jelentésadási folyamatok mellett figyelembe kell venni a szervezeti diskurzusra ható külső tényezőket, amelyek lehetnek maguk is diszkurzívak, mint például más releváns és hivatkozott diskurzusok, vagy nem diszkurzívak, mint például a társadalmi kontextus. Ezért része a diskurzuselemzésnek a diszkurzív (nyelvi) és a nem diszkurzív (társadalmi) elemek közötti viszonyok vizsgálata egyaránt (és ez az a pont, ahol a diskurzuselemzésnek ezen felfogása ellép a szűken vett nyelvi elemzésektől).

A cselekvő és a struktúra kérdése a szervezeti diszkurzív mezőben

Ehhez kapcsolódik a szervezeti diskurzusok vizsgálatával kapcsolatos másik fontos vitapont is, nevesen a vizsgálati objektumok, azaz a cselekvő és a struktúra kérdése. Amennyiben a szervezeteket egy állandó mozgásban lévő diskurzusnak tekintjük, akkor a vizsgálati objektumok maguk a szervezeti, vállalati szereplők lesznek és az ő nyelvhasználatuk, egymással folytatott diskurzusuk (Phillips et al. 2004). Legjobban ezt a szervezeti változások vizsgálatával lehet megragadni (pl. Brown–Humphreys 2003; Dunford–Jones 2000; Feldman 1990). Ha azonban úgy tekintünk a szervezetekre, mint amelyek a diszkurzív folyamatokból kikristályosodó, az aktuális diskurzust keretező struktúrával is rendelkeznek, akkor nem elegendő csak a cselekvőket vizsgálni, mert elvész a struktúra hatása, és a struktúra és a cselekvő, illetve a struktúra és a diskurzus közötti mozgásban rejlő számos viszony (Fairclough 2005). Mivel ezek a viszonyok több esetben hatalmi jellegűek, ez a szervezeti diskurzusmegközelítés a kritikai diskurzuselemzéshez kapcsolható.⁶

A szervezeti diskurzuselemzés vizsgálati szintjei

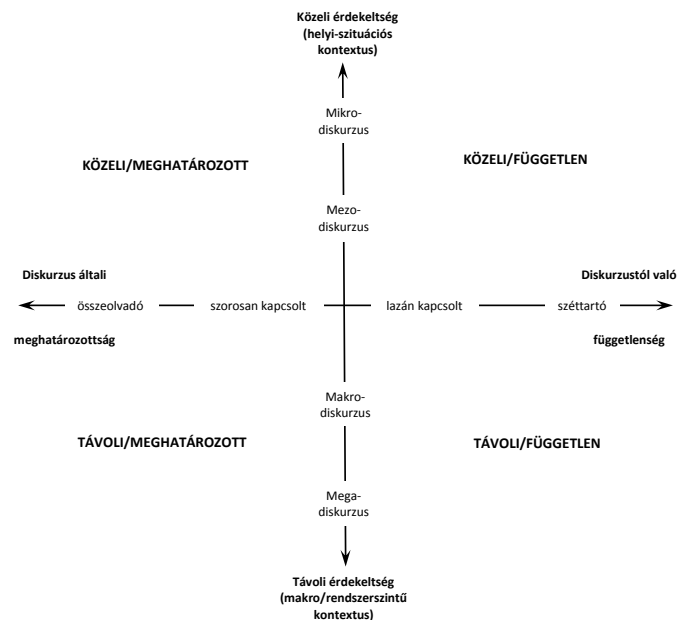
Bár nincs egyetértés abban, hogy a szervezetek diszkurzív jellege milyen mélységig értelmezhető és értelmezendő (lásd előbbi két pont), abban egységesek a felek, hogy ez egy fontos jellegzetessége a szervezeti működésnek. Ahogy Alvesson és Karreman (2000) rámutatnak írásukban, a szervezetelméleti mezőben is sokan és sokféleképpen értelmezik a diskurzus fogalmát. A két szerző több szempontot is figyelembe vesz, és próbál rendet vágni a különböző értelmezések között, kialakítva egy többdimenziós értelmezési tipológiát.

Egyfelől (1. dimenzió) aszerint csoportosítják az elméleteket, hogy a diskurzus vizsgálata a helyi (szituációhoz kötött) specialitásokra fókuszál-e, vagy távoli, az adott diskurzus kontextusát is beemelő, makrorendszerű szempontot érvényesít. Másfelől (2. dimenzió) azt feltételezik, hogy a különböző felfogások a diskurzus és a jelentés kapcsolatának szemlélete szerint oszlanak meg, ahol az egyik véglet a jelentéseknek a diskurzusok általi teljes meghatározottsága (*discourse determination*), a másik véglet pedig a kettő közötti kapcsolat hiánya (*discourse autonomy*). Ehhez hozzákapcsolják még a diskurzus értelmezésének különböző szintjeit (mikro, mezo, makro, meta

6 Jelen írás szerzői mindkét ponton Fairclough felfogásával értenek egyet, azaz úgy vélik, hogy a szervezet nem csak diskurzus, bár a diskurzus(ok)on keresztül artikulálódik nagyon sok jellegzetessége, ugyanakkor ezekből a diskurzus(ok)ból „kikristályosodik” a szervezeti struktúra, ami maga is a diskurzusra ható erőként jelenik meg. Ez a viszony azonban nem determinisztikus és egyirányú, hanem a diskurzus is hat erre a kialakult szervezeti struktúrára – ez többek között a változás alapja. Azaz a diskurzus adja az állandóságot és a változást is egyben.

az 1. dimenzió), valamint beemelik a 2. dimenzió két végpontja közé a szorosan és a lazán kapcsolódó (*tightly coupled and lightly coupled*) szinteket. Ebből egy többszörösen összetett mezőt kapnak, amelyen belül elhelyezik a szervezetelmélet különböző diskurzusértelmezéseit (Alvesson–Karreman 2000: 1135).⁷

1. ábra: A szervezetelmélet különböző diskurzusértelmezései



Forrás: Alvesson–Karreman (2000: 1135)

A szerzők mellett érvelnek, hogy mindezekben belül a mezo- és a makroszintű vizsgálatok a megfelelők a szervezetelmélet számára, mert a túl helyi és mikroszintű elemzés partikuláris marad, míg a túl grandiózus átsiklik fontos

⁷ Véleményünk szerint itt is megjelenik a tipológiaalkotások egyik tipikus problémája, nevezetesen, hogy némileg erőltetett ez az elválasztás és több esetben mesterkéltek a határok.

jellemzők és sajátosságok felett. Ehhez hozzáteszik még azt, hogy nem lehet a szervezeti diskurzusok esetében egyszerre mikro- és makroszintet is vizsgálni, mert más-más szemléletet igényelnek (i. m. 1145–1146).⁸

Mindezek a vitatott pontok és szintek rámutatnak arra, hogy a szervezeti diskurzus elemzésének is számos felfogása és megközelítése van. Ezek kétféle csoportosítását mutatjuk be az alábbiakban.

A szervezeti diskurzuselemzés irányzatai

Heracleous csoportosítása és a strukturációs felfogás

Az itt felvetett szempontokat rendezí egységes keretbe és egészíti ki saját megközelítésével 2006-ban megjelent könyvében Loizos Heracleous. Három fő irányzatot különböztet meg szervezeti diskurzuselemzésben, amelyek alapján definiálja saját, negyedik irányzatát. Az alábbiakban nagyon röviden bemutatjuk ezeket az irányzatokat, reflektálva a diskurzuselméleti és a szervezeti diskurzust érintő korábbi elgondolásokra. A három plusz egy fő irányzat sorrendben a következő: interpretatív megközelítés, funkcionális megközelítés, kritikai megközelítés és a plusz egy a strukturációs (*structurational*) felfogás.

Az *interpretatív megközelítés* szerint a szövegek és diskurzusok alapköve a nyelv, ami nem csupán egy közvetítő eszköz, hanem a társadalmi és szervezeti valóságot konstruáló jelleggel bír azáltal, hogy keretek közé helyezi a cselekvők gondolkodását, céljait és cselekvéseit (Heracleous 2006: 11). Ennek megfelelően a fő cél ezen a területen a nyelv szerepének megértése a jelentéskonstruáló folyamatokban a cselekvők hivatkozási kereteinek feltárása révén. Ez a felfogás szélesebb diskurzusokat igyekszik feldolgozni, elkerülve ezzel az egyes szövegek értelmezéséből adódó szubjektív interpretációt a nagyobb szöveggörpuszokban fellelhető diszkurzív mintázatok és struktúrák azonosításával (i. m. 30). Itt is megjelenik tehát a társadalmi konstruktivista felfogás, amelyen belül a diskurzusoknak kiemelt szerepük van. Az interpretatív megközelítés alapul szolgál a többi irányzathoz is, amelyek azonban bizonyos aspektusaikban eltérnek tőle.

A *funkcionalista felfogás* például sokkal jobban kihangsúlyozza a nyelvhasználat intencionális jellegét, azaz arra fókuszál, hogy a nyelvet hogyan lehet releváns folyamatok és eredmények (mint például a sikeres vezetés vagy

8 Ezen a ponton vitatkoznánk Alvessonnal és Karremannel, mert úgy véljük, hogy bár az igaz, hogy a helyi, mikroszinten az egyes kijelentések, szövegrészletek esetében fontosak az apró részletek, ugyanakkor sok ilyen mikrorészlet feltárásából kibontakozhatnak mezo- és akár makroszintű jelenségek, ahol már el lehet lépni az adott szövegtől, és lehet csoportokat képezni és jelenségeket megragadni. Ha ezt lépésről lépésre megalapozva teszi a kutató – ahogy erre Alvesson és Karreman is utalnak –, akkor véleményem szerint érvényes mezo- és makroszintű eredményekre juthat a szövegek mikrovizsgálatából kiinduló diskurzuselemzés is.

a szervezeti változás menedzselése) elérésére használni. Ezáltal a diskurzusnak nem az interpretatív megközelítésben található emergens jellegét emeli ki, hanem a szervezeti aktorok nyelvhasználatában rejlő célzottságot hangsúlyozza, azaz a diskurzust nem csak a jelentésadás folyamatának hordozójaként tekinti, hanem egy olyan kommunikatív eszköznek, amelyet a cselekvők felhasználnak céljaik elérésére (i. m. 55). Ennyiben tehát a diskurzusok – és vizsgálatuk – nem csak a szervezeteket meghatározó konceptuális keret megértését, hanem annak befolyásolását is szolgálják. A leginkább kutatott terület e téren a metaforák ilyen irányú használatának vizsgálata (pl. Alvesson 1993; Grant–Oswick 1996; Morgan 1980, 1983).

A *kritikai megközelítés* szintén épít az interpretatív felfogás társadalmi konstruktivista alapjaira, ugyanakkor éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a konstrukció nem semleges, ugyanis a szimbolikus rend nem csak kommunikációs és jelentésadási mechanizmusként működik, hanem legitimációs szerepe is van (Heracleous 2006: 14). A kritikai diskurzuselemzés a szervezetelméleten belül is egyfajta ideológiai jelleggel bír, amikor a diskurzusban, mint társadalmi gyakorlatban rejlő magától értetődőségek és természetesnek vett hatalmi viszonyok feltárására törekszik. Itt nagyon sok esetben különböző társadalmi problémák szervezeti megjelenései és diszkurzív értelmeződései állnak a vizsgálat középpontjában, mint a társadalmi nem (gender), az elnyomás kérdése, vagy éppen a rasszizmus.

Heracleous ennek a három iránynak a megkülönböztetésével alapozza meg a saját megközelítését, amelyet Giddens nyomán *strukturációs (structurational) megközelítésnek* nevez. Ebben, Giddens törekvéseihez hasonlóan (Giddens 1979, 1984, 1993), igyekszik túllépni a fent jelzett cselekvő versus struktúra kettősségen, amikor a diskurzust a felszíni kommunikatív cselekvés és a mélyben lévő diszkurzív struktúrák dualitásaként határozza meg (i. m. 18.), amelyek a cselekvők interpretációs keretein keresztül kapcsolódnak össze. Ebben az értelmezési keretben a kommunikatív cselekvést Habermas (1991) nyomán értelmezi, mikor a társadalmi interakcióban maga is feltételezi a teleológiai, a normatív és a dramaturgiai cselekvési módokat. Ezen a szinten a diskurzust mint „helyzethez kötött szimbolikus cselekvést” tételezi (uo.). A diszkurzív mély struktúrák a fenti vitában jelzett kikristályosodott állandósulásoknak felelnek meg, amelyek meghatározzák a cselekvők lehetőségeit és az interakció kereteit, mikor egyfelől a közvetítői, másfelől az eredményei ezeknek a cselekvéseknek. Heracleous a két szintet a cselekvők interpretációs sémáira hivatkozva köti össze, amelyeken keresztül a diskurzusok manifesztálódnak:

Az interpretációs sémák a strukturációs perspektívából nézve azok a modalitások, amelyeken keresztül a diszkurzív struktúra megtestesül vagy megnyilvánul a kommunikatív interakció szintjén, és amelyeken keresztül ezeket a struktúrákat a kommunikatív interakció képes újratermelni vagy megváltoztatni (Heracleous 2006: 19).

Ebben az értelemben tehát a konkrét kommunikatív cselekvések, illetve szöveges alakjuk vizsgálata révén képet kaphatunk azokról az értelmezési keretekről, amelyek mentén a társadalmi interakció résztvevői az adott társadalmi jelenséget konstruálják, meghatározzák. Ez pedig továbbvihető a mögöttes diszkurzív struktúrák feltárásáig, amelyek magát a cselekvési (diszkurzív) teret meghatározzák.

Phillips és Hardy csoportosítása

Egy másik csoportosítási próbálkozás a szervezeti diskurzuselméleti mező megközelítéseinek összefoglalására Nelson Phillips és Cynthia Hardy nevéhez kapcsolódik (2002). Ők maguk is több különböző diskurzusterületen kutattak, mint például a szociolingvisztika (Hardy et al. 1998), a strukturális interpretativizmus (Maguire et al. 2001) és a kritikai diskurzuselemzés (Phillips–Hardy 1997) területe, és saját kutatásaik tágabb keretbe helyezéséhez alakítottak ki egy kétdimenziós rendszert, amelybe a különböző diskurzuselméleti és -elemzési irányokat elhelyezték (majd a saját elemzéseiket is, ld. Phillips–Hardy 2002: 62).

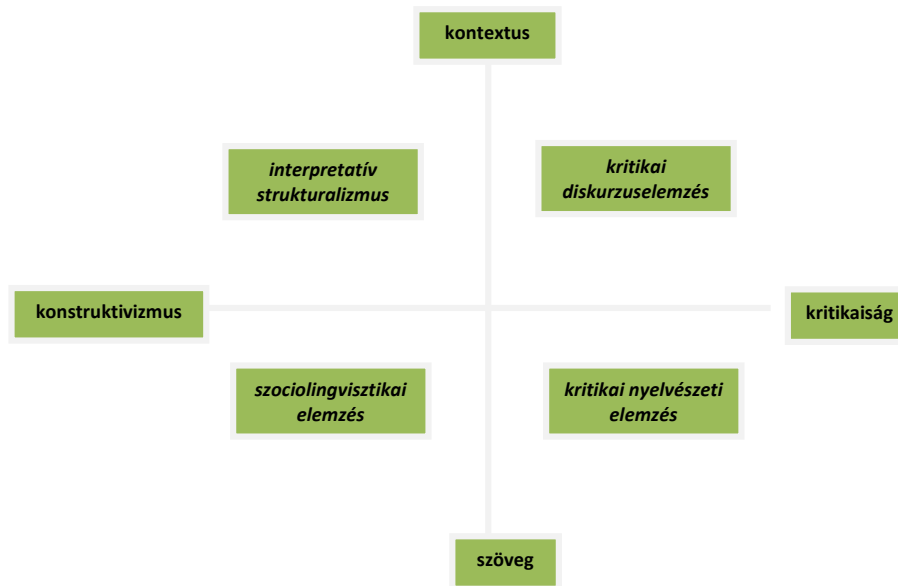
Az egyik dimenzió, ami mentén megkülönböztetik a diszkurzív megközelítéseket, a szöveg és a kontextus két végpontja között értelmezendő, aszerint, hogy a kutatási folyamat mennyire csak a szövegre és esetleg annak szűkebb, lokális kontextusára koncentrál, vagy – a másik végponton – beemeli a tágabb értelemben vett társadalmi kontextust is a kutatási és értelmezési folyamatba.

A másik dimenzió egyik végpontját a konstruktivista megközelítés adja, amely a kutatás középpontjába a jelenségszerű folyamatok vizsgálatát állítja (és ezt az elemzési szintet nem haladja meg), szemben a másik végponton elhelyezkedő kritikai felfogással, amely sokkal inkább a hatalom, az elnyomás és az ideológia működését igyekszik feltárni a diskurzusok vizsgálata által.

Az így kialakult kétdimenziós térben négy irányzat helyezhető el, annak megfelelően, hogy a két dimenzióban mi jellemzi őket: az interpretatív strukturalizmus, a szociolingvisztikai elemzés, a kritikai diskurzuselemzés illetve a kritikai nyelvészeti elemzés (2. ábra a következő oldalon).

Az *interpretatív strukturalizmus*, ahogy azt Heracleousnál is láthattuk, leginkább a társadalmi konstrukciós folyamatokra koncentrál, és azt vizsgálja, hogy ezek a társadalmi jelenségek és intézmények milyen diskurzusok által jönnek létre. A szervezeti diskurzusok kutatásaiból a szerzők több olyan elemzést is megemlítenek, amelyek a szervezeti változásokat vizsgálták különböző szervezeti diskurzusok elemzésén keresztül. O'Connor (2000) például a menedzserek narratíváit vizsgálta egy high-tech vállalat átalakulási folyamataiban, míg Heracleous és Barrett (2001) a londoni biztosítási piacon vizsgálták a szervezeti változás kontextusát.

2. ábra: A szervezeti diskurzuselemzés néhány területe



Forrás: Phillip–Hardy (2002: 20)

A *szociolingvisztikai elemzések* fókuszja ezzel szemben sokkal inkább maga a szöveg és annak különböző jellemzői (a részletekért lásd pl. Géring 2008a; Wodak et al. 2010; Pride–Holmes 1972; Duranti 1995; Coulmas 2000). A szövegek nem csak dokumentumok lehetnek, hanem interjúk, fókuszcsoportos beszélgetések vagy személyes történetek is. Phillips és Hardy egy nagyon érdekes példát mutatnak be (Phillips–Hardy 2002: 22–23), amikor röviden leírják Mauws (2000) kutatását, aki egy szakértői csoport döntéshozatali folyamatát vizsgálta ezzel a megközelítéssel. A szakértői csoport feladata az volt, hogy értékelje a Manitoba Film & Sound Development vállalathoz érkező zeneszerzői pénzügyi támogatási kérelmeket. Mauws arra irányította figyelmét, hogy feltárja azokat az eljárásokat, ahogyan a szakértők diszkurzíven megalkották döntésüket. Ez retorikai elemzést és a szakértők által a döntéshozatalai megbeszélések során használt diszkurzív eljárások vizsgálatát jelentette.

A *kritikai diskurzuselemzés* megközelítése is megtalálható a szervezeti diskurzuselemzési kutatásoknál (Erkama–Vaara 2010; Vaara et al. 2004; Vaara–Tienari 2008). Anélkül, hogy részleteiben tárgyalnánk a megközelítés sajátosságait és irányzatait (erre lásd többek között Géring 2008b; Wodak 2001a; Wodak–Meyer 2002), csak annyit érdemes

kiemelni, hogy ez a megközelítés a nyelvi cselekvésekben rejlő hatalmi törekvések feltárását célozza, módszertanában pedig többek között az intertextualitás és iteráció fontosságát hangsúlyozza. Éppen ezért kiemelt szerepe van itt annak a tágabb társadalmi kontextusnak is, amelybe az egyes diskurzusok ágyazódnak. A szervezeti diskurzusok elemzésekor a Phillips és Hardy (2002) által hivatkozott kutatás (Covaleski et al. 1998) például azt vizsgálja, hogy hogyan működnek a tradicionális menedzsmenttechnikák a társadalmi kontroll eszközeként a szakértői szervezeteknél, jelen esetben a 6 legnagyobb könyvvizsgáló vállalatnál Amerikában.

A *kritikai nyelvészeti irányzat* szintén kiemelten kezeli a hatalmi folyamatok vizsgálatát, de figyelmét sokkal inkább a szövegek belső struktúrájának vizsgálatára fordítja, mint a kritikai diskurzuselemzés. Példaként a Phillips és Hardy (2002) szerzőpáros Garnsey és Rees (1996) kutatását mutatja be, ahol a kutatók a nők üzleti lehetőségeivel kapcsolatban elemezték egy kormányzatilag támogatott üzleti kampány négy szövegének a nyelvi stratégiáit. Olyan retorikai stratégiákat és nyelvi eljárásokat (pl. a nőnemű alanyok hiányát, a passzív szerkezetek használatát, ahol a nők megjelentek stb.) azonosítottak, amelyeket a szereplők arra használtak, hogy az egyenlőtlenségeket (jelen esetben a munkalehetőségekhez való hozzáférés különbségeit) bemutassák és igazolják.

Konklúzió helyett

A fentiekben bemutatott vitapontok, valamint a különböző irányzatcsoportosítási törekvések és a hozzájuk kapcsolódó kutatások jól mutatják, hogy a diskurzuselemzés a szervezetelméleteket is átjárta már, és a szervezeti diskurzusok vizsgálata önálló diszciplínává kezdi kinőni magát a diskurzuselméleti és -elemzési mezőn belül. Ahogy láthattuk, mind a vitákban, mind a szervezeti diskurzuselemzéseket csoportosító tipológiákban olyan tényezők kapnak kiemelt szerepet, mint a szervezeti diskurzusok elemzésének „ideális” szintje, a diskurzusok változásának mértéke és módja, valamint a kritikai hozzáállás (vagy éppen annak hiánya).

Az írás célja azonban nem csupán az, hogy bemutassa ezeket a leginkább elméleti szempontokat és megfontolásokat. Valódi hasznossága akkor lehet, ha az itt bemutatott szempontok segítenek a szervezeti diskurzusokkal foglalkozó kutatóknak jobban körülhatárolni kutatásuk tárgyát és pontosabban kijelölni az elemzésük szintjét. Jelen írás szerzői úgy gondolják, hogy számos olyan téma és terület van, amely a szervezeti diskurzusok figyelembevételével (vagy figyelembevétele mellett) kutatható. Az írás főszerzője az utóbbi években például azt kutatta, hogy a hazai közepes és nagyvállalatok milyen módon jelenítik meg társadalmi szerepeiket és igazolják működésüket online kommunikációjukban (Géring 2015a, b). Érdekes – és egy másik elméleti iskolát mozgósító – kutatási téma lehet továbbá, hogy a folyamatos reformok mellett az oktatási rendszer különböző szintjein dolgozók hogyan adnak értelmet a változásoknak, milyen jelentéseket hoznak létre mindennapi kommunikációjuk során. Szintén egy másik elméleti

irányzat mentén, hasonlóan Ruth Wodak korai elemzéseéhez (Wodak 1991, 1996), vizsgálhatóak például a bevándorlással kapcsolatos állami intézmények által létrehozott írásos dokumentumokban megjelenő hatalmi viszonyok. Természetesen számos más téma is felvethető a fenti szempontok mentén, és a tanulmány szerzői remélik, hogy írásukkal segítik a szervezeti diskurzusokkal foglalkozó vizsgálatok és elemzések (diszkurzív) keretek közé helyezését.

Hivatkozások

- Alvesson, M. (1993) The play of metaphors. In: Hassard, J. – Parker, M. (eds.) *Postmodernism and Organization*. London: Sage Publications. 114–131.
- Alvesson, M. – Karreman, D. (2000) Varieties of discourse: On the study of organizations through discourse analysis. *Human Relations*, 53. 1125–1149.
- Bargiela-Chiappini, F. (ed.) (2009) *The Handbook of Business Discourse*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Brown, A. D. (2000) Making sense of inquiry sensemaking. *Journal of Management Studies*, 37. 45–75.
- Brown, A. D. – Humphreys, M. (2003) Epic and tragic tales: Making sense of change. *Journal of Applied Behavioral Science*, 39. 121–144.
- F. Coulmas (2000) *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Covaleski, M. A. – Dirsmith, M. W. – Heian, J. B. – Sajay, S. (1998) The calculated and the avowed: Techniques of discipline and struggles over identity in the Big Six public accounting firms. *Administrative Science Quarterly*, 43. 293–327.
- Dunford, R. – Jones, D. (2000) Narrative and strategic change. *Human Relations*, 53. 1207–1226.
- Duranti, A. (1995) A beszéd szociokulturális dimenziói. In: Síklaki I. (szerk.) *A szóbeli befolyásolás alapjai I. kötet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 139–169.
- Erkama, N. – Vaara, E. (2010) Struggles over legitimacy in global organizational restructuring: A rhetorical perspective on legitimation strategies and dynamics in a shutdown case. *Organization Studies*, 31. 813–839.
- Fairclough, N. (2005) Peripheral vision. *Discourse analysis in organization studies: The case for critical realism*. *Organization Studies*, 26. 915–939.
- Feldman, S. P. (1990) Stories as cultural creativity: On the relation between symbolism and politics in organizational change. *Human Relations*, 43. 809–828.
- Garnsey, E. – Rees, B. (1996) Discourse and enactment: Gender inequality in text and context. *Human Relations*, 49. 1041–1064.

- Géring Zs. (2008a) „Diszkurzív fordulat” a társadalomtudományokban. In: Némedi D. (szerk.) Modern szociológiai paradigmák. Budapest: Napvilág Kiadó. 387–406.
- Géring Zs. (2008b) Ruth Wodak és a diskurzustörténeti iskola. In: Némedi D. (szerk.) Modern szociológiai paradigmák. Budapest: Napvilág Kiadó. 428–257.
- Géring, Zs. (2015a) Content versus discourse analysis. Examination of corporate social responsibility in companies' homepage-texts. In: Sage Research Methods Cases. London: Sage Publications, Ltd. (online book)
- Géring Zs. (2015b) A vállalati társadalmi felelősségvállalás online vállalati diskurzusa – avagy mit és hogyan kommunikálnak a hazai közép- és nagyvállalatok honlapjaikon a társadalmi szerepükről és felelősségükről. Disszertáció.
- Giddens, A. (1979) Central Problems in Social Theory. London: Macmillan.
- Giddens, A. (1984) The Constitution of Society. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1993) New Rules of Sociological Method (2nd edn.). Stanford: Stanford University Press.
- Grant, D. – Oswick, C. (eds.) (1996) Metaphor and Organizations. London: Sage Publications.
- Grant, D. – Hardy, C. – Oswick, C. – Putnam, L. (eds.) (2004) Sage Handbook of Organizational Discourse. London: Sage Publications.
- Habermas, J. (1990) A kommunikatív cselekvés elmélete I–II. Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa.
- Hardy, C. – Lawrence, T. – Phillips, N. (1998) Talking action: Conversations, narrative, and action in interorganizational collaborations. In: Grant, D. – Keenoy, T. – Oswick, C. (eds.) Discourse and Organization. London: Sage Publications. 65–83.
- Heracleous, L. (2006) Discourse, Interpretation, Organization. Cambridge: Cambridge University Press. Letölthető innen: <http://ebooks.cambridge.org/ebook.jsf?bid=CBO9780511488573>.
- Heracleous, L. – Barrett, M. (2001) Organizational change as discourse: Communicative actions and deep structures in the context of information technology implementation. Academy of Management Journal, 44. 755–778.
- Iedema, R. – Scheeres, H. (2009) Organisational discourse analysis. In: Bargiela-Chiappini, F. (ed.) The Handbook of Business Discourse. Edinburgh: Edinburgh University Press, 80–91.
- Maguire, S. – Hardy, C. – Lawrence, T. (2001) Peripheral actors as institutional entrepreneurs in the elaboration of institutional fields: HIV/AIDS treatment advocacy in Canada. Paper presented at the conference of the European Group on Organization Studies. Lyons, France.
- Mauws, M. K. (2000) But is it art? Decision making and discursive resources in the field of cultural production. Journal of Applied Behavioral Science, 36. 229–244.

- Morgan, G. (1980) Paradigms, metaphors and puzzle-solving in organization theory. *Administrative Science Quarterly*, 25. 605–622.
- Morgan, G. (1983) More on metaphor: Why we cannot control tropes in administrative science. *Administrative Science Quarterly*, 28. 601–607.
- O'Connor, E. S. (2000) Plotting the organization: The embedded narrative as a construct for studying change. *Journal of Applied Behavioral Science*, 36. 174–192.
- Phillips, N. – Hardy, C. (1997) Managing multiple identities: Discourse, legitimacy and resources in the UK refugee system. *Organization*, 4. 159–186.
- Phillips, N. – Hardy, C. (2002) *Understanding Discourse Analysis*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Phillips, N. – Lawrence, Th. B. – Hardy, C. (2004) Discourse and institutions. *Academy of Management Review*, 29. 635–652.
- Pride, J. B. – Holmes, J. (eds.) (1972) *Sociolinguistic. Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Vaara, E. – Kleymann, B. – Seristö, H. (2004) Strategies as discursive constructions: The case of airline alliances. *Journal of Management Studies*, 41. 1–35.
- Vaara, E. – Tienari, J. (2008) A discursive perspective on legitimation strategies in multinational corporations. *Academy of Management Review*, 33. 985–993.
- Weick, K. E. (1995) *Sensemaking in Organizations*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Wodak, R. (1991) Turning the tables: Anti-semitic in post-war Austria. *Discourse and Society*, 2. 65–83.
- Wodak, R. (1996) The genesis of racist discourse in Austria since 1989. In: Caldas-Coulthard, C. R. – Coulthard, M. (eds.) *Text and Practices: Readings in Critical Discourse Analysis*. London: Routledge. 107–128.
- Wodak, R. (2001a) What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments. In: Wodak, R. – Meyer, M. (eds.) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications. 1–13.
- Wodak, R. (2001b) The discourse-historical approach. In: Wodak, R. – Meyer, M. (eds.) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications. 63–94.
- Wodak, R. – Meyer, M. (2002) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications.
- Wodak, R. – Johnstone, B. – Kerswill, P. E. (eds.) (2010) *The Sage Handbook of Sociolinguistics*. London: Sage Publications.

Zsidó-magyar, magyar-zsidó polgár

Akkulturáció mint polgárosodás

A zsidó polgárosodás témájáról Karády Viktorral folytatott valamikori vitám egyik sarkalatos pontja volt az ún. zsidó túliskolázás problémája (Gyáni 1997). Mint ismert, Karády számtalan tanulmányában igyekezett tézisének bizonyítani, miszerint egyes felekezeti csoportok, mindenekelőtt az izraeliták (és az evangélikusok) tagjai a többi felekezethez tartozóknál jobban szorgalmazták gyermekeik iskoláztatását, ráadásul az ő iskolai teljesítményük feltűnően jobb, mint a más felekezetűekhez tartozóké. Karády a jelenséget úgy értékeli, mint az asszimilációs norma túlteljesítését, és egyúttal a zsidók egyértelmű polgárosodási teljesítményeként könyveli el a számukra kedvező iskolai előmenetelt. Az utóbbit tekintve odáig merészkedik, hogy kijelenti: a zsidókban ölt alakot a hamisítatlan modern magyar polgár. Mint írja:

a zsidóság a legtöbb szabad értelmiségi, magántisztviselői és gazdaságilag önálló tőkés csoportnak [...] általában legdinamikusabb, legmodernebb rétegeit alkotta, s így a polgári fejlődés majd minden területén [...] a modernizáció szellemiségét testesítette meg (Karády 1997a: 82; további idevágó művei: Karády 1997b, 2000).

Akkori ellenvetésem ezzel a sommásnak ható, és mindenképpen alulinterpretált megállapítással szemben így szólt:

a „túliskolázás” valóban csak az asszimilációs norma túlteljesítéséből fakad, mint ahogy [... Karády] vélelmezi, vagy abból (is) ered, hogy a zsidóság az iskoláztatást előnyben részesítette a *mobilitás* másfajta eszközeivel és csatornáival szemben? (Gyáni 1997: 146).

1 MTA BTK Történettudományi Intézet, ELTE TáTK, CEU.

Egy további ellenvetésem pedig arra vonatkozott, ami jelen tanulmány közelebbi tárgyát képezi:

S vajon az iskolázási stratégiákat nem befolyásolja-e érdemben az, hogy a nyelvi-kulturális homogenizáció következtében az iskola jelentősége merőben más a zsidók, mint a keresztények között? (Gyáni 1997: 146–147).

Hiszen, folytatódik tovább a gondolatmenet, a feltűnőnek gondolt zsidó iskoláztatás az elemi nyelvi-kulturális integráció előfeltétele, ami ahhoz kell, hogy az illetők megtanuljanak magyarul, mely képességgel a magyar etnikumú népesség eleve rendelkezik, és így nem az iskolától várja annak elsajátítását. Olyan asszimilációs – akkulturációs – eseményről van tehát szó, ami nélkülözhetetlen a zsidó származású magyar állampolgárok teljes értékű befogadásához, hiánytalan társadalmi betagozódásához. E nélkül nemhogy polgárok nem lehettek, de a modern polgári társadalom integráns tagjaiként sem tekinthettek volna önmagukra.

A zsidó túliskolázás tézisével (vö. Karády 1997b) szemben akkor tett ellenérveim megerősítéseként teljes joggal hivatkozhatok a német *Bürgertum* fogalom azon értelmére, amely a professzionalizációval való szoros összefüggésben tárgyalja a kérdést. Jürgen Kocka mutatott rá arra, hogy német kontextusban feszültség és bizonyos fokú elkülönülés tapasztalható a *Bildungsbürgertum*ként számon tartott társadalmi kvalitás, valamint az értelmiségi csoportok tagjai, az egyes professziók képviselői között. Az általános műveltség birtokában lévő *Bildungsbürgertum* és a szakmai specializációnak megfelelő tudást birtokló professzionális értelmiség versenyben állt tehát egymással, és ez okból rivalizáló identitások jártak velük együtt. A professziók és a nekik megfelelő szaktudás szerepének az előtérbe kerülése egy idő után már megosztotta a XIX. század első kétharmadában még egységes benyomást keltő *Bildungsbürgertum*ot.² Jürgen Kocka a közalkalmazotti-tisztviselői *Bildungsbürgertum* német vonatkozásban megfigyelhető kivételesen nagy súlyára is felhívja továbbá a figyelmet. Az ő jelenlétük döntő hatást gyakorolt a professzionalizáció egész folyamatára, amit a német történész a bürokratikus professzionalizáció megnevezéssel illet (Kocka 1990: 62–74, különösen 68–73. Lásd még: Blackbourn 1991: 6–7). S bár Keller Márkus egyetlen értelmiségi hivatáscsoport, a középiskolai tanárok esetében bebizonyította, hogy Magyarországon nem a bürokratikus professzionalizáció porosz mintáját követve zajlottak az említett folyamatok (Keller 2010: 143–263), ennek ellenére tagadhatatlan, hogy a professzionalizáció hazai folyamatát is befolyásolta az, ami a bürokratikus szférában zajlott: normát és referenciát jelentett a szabad értelmiség feltörekvő tagjai számára (Mazsu 1997: 221–226).

2 A német *Bürgertum* mint társadalomtörténeti fogalom és csoport historikumához vö. Kocka (1993: 3–39).

A kérdés szempontjából érdekes továbbá, hogy egyes professzionalizálódó értelmiségi hivatásokban kimagasló Magyarországon a zsidók, az izraelita felekezetűek számaránya. E tény külön megfontolást kíván az előző összefüggéssel való kapcsolatában. A magyarországi zsidók – a németországi zsidóktól eltérően – a XIX. század közepén, a század második felében még csupán úton voltak a többségi társadalomba való betagozódás felé. Ennek kapcsán a jogi emancipációra, a kulturális adaptációra, valamint a társadalmi integrációra kell utalni. Különös és kiemelt jelentőséggel bír ez alkalommal a kulturális adaptáció, az akkulturáció ügye, tekintve, hogy az egész kérdés az értelmiségi professziók szempontjából vetődik fel. Érdemes újabb pillantást vetni a német társadalomtörténetre, a róla folytatott történeti diskurzusra. Kocka kiemeli, hogy a *Bildungsbürgertum* nem rend, nem osztály, hanem olyan kulturális entitás, ahol a normák, a jelentések, az értékek és a mentalitás közössége jelenti a voltaképpeni kohéziós erőt. A német polgárságba a *Bildungsbürgertum* tagjaként betagozódó egyének és családok a német nyelv, és egyáltalán: a tag értelemben vett kulturális érintkezési formák és identitáskonstrukciók elsajátítása és szüntelen gyakorlása révén bizonyítják odatartozásukat.³ A zsidókra nézve mindebből – Shulamit Volkov izraeli történész megállapítását idézve – egyenesen következik, hogy:

a polgárosodás (Verbürgerlichung) mindenekelőtt akkulturációs folyamat, a polgársághoz (Bürgertum) való tartozást, a soraiba való végső belépést nem az önmagában vett gazdasági teljesítmény határozza meg, nem ez dönti el a kérdést (Volkov 1993: 370).

Ha kizárólag a gazdasági értelemben vett polgárosodás tényeit vennénk csupán figyelembe, ami a vállalkozó és a menedzseri pozíciók zsidók általi birtokbavételét illeti, akkor eltúloznánk a zsidóság polgárosodási sikereit:

a polgárosodás folyamatát illetően a zsidók számára döntő [...] a német nyelv elsajátítása, valamint gyermekeik világi oktatásának a biztosítása (uo. 373).

Az akkor tájt széles körben honos vélemény szerint egyedül a képzésen (Bildung) át vezet az út a német polgársághoz. Ez újólág azt bizonyítja, hogy a középpolgárság mint *Bildungsbürgertum* valójában nem más, mint egy specifikus kulturális létezési forma.

*

3 Jürgen Kocka (1993: 4–5). A modern európai középosztály esetében általános osztályozási kritériumnak számít ma már a történeti irodalomban az értékek, az életforma és a mentalitás szerinti „csoportidentitás” ekként való tételezése. Lásd még Gay (2002: 3–33).

Mindez komolyan megszívlelendő tanulság a magyar társadalomtörténet-írás számára is, kivált, ha a zsidó polgárosodás problematikáját tesszük mérlegre. Elfogadható vajon az a merésznél ható feltételezés, mely szerint az éppen hogy magyarrá lett, az akkulturáció útján még csak a kezdő lépéseket megtévő zsidó értelmiség (és vállalkozó tőkés polgárság) teremtette meg és testesítette meg egymagában a modern polgárt a korabeli Magyarországon? A kérdésre adott igenlő felelet, amit gyakran hallunk történészeinktől, azt sugallja, hogy az asszimiláns zsidók megjelenése előtt nem létezett nálunk a szó szorosabb értelmében vett polgárság, amely, mint láttuk, legalább annyira kulturális konstrukció, mint amennyire foglalkozási vagy vagyoni-jövedelmi csoport. Ez azonban nonszensz, kár is vele hosszabban foglalkozni.

A modern polgári világ nemzeti képződmény is volt egyúttal, amely nemzeti társadalom alakjában valósult meg. Következésképpen a modern polgár kizárólag mint a nemzet kulturális, mondhatni értelem- és érzelemközösségének a teljes értékű tagja vallhatta magáénak a polgár kitüntetett címét. Ahogy Volkov találóan fogalmaz: a zsidók esetében (is) egyes-egyedül az akkulturáción keresztül vezetett út a német polgárság, a *Bürgertum* soraiba. Nem lenne értelme az akkulturáció kifejezésének, ha feltételeznénk, hogy azok teremtik meg az autentikus modern polgárt, akik még csak nem is rendelkeznek a polgári „osztály” egyik fő attribútumával, a nemzeti nyelv ismeretével, a nemzeti műveltség intellektuális eszköztárával. A feltörekvő és a középosztály sorait majdan gyarapító hazai zsidók is valójában egy már eleve adothoz és általuk is tovább formálthoz való alkalmazkodásuk révén váltak képessé arra, hogy a modern nemzeti társadalom részeként teljesítsék be végül a sorsukat. Ez azt követelte tőlük, hogy hagyják maguk mögött a zsidó hagyományok és a zsidó alávetettség világát azért, hogy megfelelően bekapcsolódhassanak a nemzeti keretekben szerveződő modern polgári értelmiségi életvilágába. S miért a tudással szorosan összefüggő megélhetési tevékenységek kaptak kiemelt szerepet a zsidó származású mobil elemek társadalmi érvényesülésében (az üzleti pályák mellett, de inkább azok mögött)? Erre a kérdésre Ernst Gombrichnak, a gazdag bécsi zsidó felső középosztályból származó művészettörténésznek a megállapítását idézhetem válaszként.

Hadd ismételjem meg: a társadalom megállapodott (beérkezett – established) tagjainak, lett légyenek arisztokraták vagy polgárok, biztosított volt a társadalmi státusa. Az újonnan jötteknek így nem akadt más választása, mint hogy harcoljanak az utódaik számára az egyes professziókban biztosítandó jobb jövőért. Ez mindenekelőtt azt kívánta tőlük, hogy valamilyen hasznos tudásra [szakmai műveltségre] tegyenek szert az orvoslásban vagy a jogban, mert bár az ún. professziók nem mindig képesítettek magas állásra a társadalmi hierarchiában, de ahogy a középkori állami tisztségviselők esetében is történt, mégiscsak igényt támaszthattak valamilyen kedvezőbb pozícióra a politikai és a társadalmi életben. [...] Ezért erősen hiszem, hogy a társadalmi dinamika és nem a faj vagy a genetika felelt azért, hogy ezekben a valamikori konzervatív társadalmakban a zsidók oly nagy számban képviseltették magukat az értelmiségiek között (Gombrich 1996: 37).

Kivált a professzionális értelmiségivé válás folyamatában volt (lehetett) kivételesen nagy jelentősége a magyar nyelvvel, a magyar nyelvű kultúrával való találkozásnak, a benne való elmélyülésnek a zsidó származású, egyszersmind törekvő egyének számára. Nézzünk meg néhány beszédes esetet az érintettek önvallomásaihoz fordulva. Az 1856-ban rabbi családba született későbbi neves történész, Marczali Henrik, akinek az apja „egyike volt az első zsidó papoknak, kik magyar nyelven prédikáltak” (Marczali 2000: 5), már négyévesen megtanult írni és olvasni, sőt ő taníttatta betűvetésre még a két évvel idősebb nővérét is (uo. 7). Megjegyzem: más források tanúsága szerint sem volt ritka ez időben, hogy a szülők már iskoláskoruk előtt megtanították gyermekeiket írni-olvasni. E tényre utal az 1874-ben, egy táblabíró fiaként Budapesten született Farkas Geiza esete is, aki felnőttként a *Huszadik Század* köréhez tartozott, és mint közgazdász és szociológus fejtett ki később számottevő tudományos munkásságot. „Első oktatásomat 4 éves koromban kaptam a mamától, megtanulván magyarul és németül írni és olvasni, mindkét nyelven 100-ig számolni, az öt földrész neveit és lakásomat.”⁴ Az idézet arra is ékes példa, hogy a többnyelvűség (legalábbis amit a statisztikák így rögzítettek), nem feltétlenül jelentette, hogy az illető úgymond asszimiláns „allogén” személy, ahogy Karády feltételezi.⁵ Farkas Geiza ugyanis nem volt „asszimiláns allogén”, jóllehet már a gyerekkorától kétnyelvűnek számított. De térjünk vissza Marczalihoz.

A családi tanács úgy döntött, hogy a győri bencés gimnáziumba íratják be Marcali Henriket, aki azonban a következő tanévtől nyomban átiratkozott a pápai kollégiumba. Itteni szellemi életéről szól visszaemlékezésének alábbi részlete:

Az iskolába járás és a tanulás mellett maradt időm az olvasásra is. Az önképzőkörnek, mely büszkén számította tagjai közé Petőfit és Jókait, gazdag könyvtára rendelkezésünkre állott. Főképpen szépirodalmat olvastam. Jókai volt akkor a kollégium bálványa, nem csoda, ha műveit a legrégebbieken kezdve végigolvastam, és nem tudtam betelni velük. Akkor a *Kőszívű ember fiait* vártuk, és amikor megjelent, minden lehető megtettem, hogy hozzáférjek, de sorshúzás volt, és hetekig tartott, míg kezemhez jutott. El is olvastam úgyszólván egyfolytában, és ez volt annak a forradalomnak, amelyről eddig is annyit beszéltünk, első képe, mely talán eszményítve, de mégis életet mutatott, és nem szavakat és formulát (Marczali 2000: 43).

4 „Ez idő volt életemben a legboldogabb”. Farkas Geiza ismeretlen gimnazista önéletrajza 1888-ból. Közzéteszi: Németh Ferenc. *Híd*, 2000, január–február, 57.

5 Karády (2001: 129–144). Karády megállapításának alapos és megsemmisítő bírálatával szolgál: Kovács I. G. (2011: 251–319).

Tudni kell, hogy Marczali korábban is szerzett már némi jártasságot a nemzeti irodalmi közkultúrában, amellet, hogy például Shakespeare-t olvasott (német fordításban): „Körülbelül könyv nélkül tudtam az egész *Nemzeti Dal-könyvecskét*. Talán legjobban az *Obsitos* tetszett nekem” (uo. 16).

Hasonlóképpen vall minderről a falusi zsidó családba született Fenyő Miksa is, a *Nyugat* folyóirat egyik alapítója, aki esszéíróként, politikusként és a GYOSZ hosszú időn át volt igazgatójaként vált magyar értelmiségivé és polgárrá.

Olvasni korán tanultam meg, tán még [...] ötéves koromban, amikor nagyanyám Petőfi összes verseivel ajándékozott meg, hogy ha majd olvasni tudok, akkor fölolvassak neki. János vitézt olvastam föl, és ő figyelemmel hallgatott (Fenyő 1994: 36).⁶⁵

Természetesen zsidó vallási hatások is érték Fenyőt, ámbár a szülei (pontosabban a nagyanyja) katolikus elemi iskolába írátták. Mint írja: egy Lichtenstein nevű kántor „volt, aki megtanított az imákra, miket tizenharmadik évem fordulóján kellett elmondanom, mert ez a kor volt a zsidóknál a beérrettség ideje, ekkor vált a gyermek felelős ifjúvá” (uo. 38). Ennél jóval fontosabb volt azonban számára a magyar irodalommal való megismerkedése. Fontosnak tartotta megjegyezni visszaemlékezései sorában, hogy a tanítónője, „az aranyos Grünbaum Rózsa kisasszony, aki megajándékozott egy Berzsenyi kötettel, bele is írta »kedves tanítványomnak«, együtt olvasta diákjával a János vitézt (uo. 38). Majd folytatódik a beszámoló: „Nyolcéves lehettem, mikor egyik nagybátyám, Manó bácsi, a család gazdag tagja, megajándékozott báró Eötvös József összes verseivel” (uo. 39). És emellett – a következő évekből – a magyar szépirodalmat reprezentáló további könyvajándékról is szól az emlékező.

A zsidó értelmiségi identitáskonstrukciókat egymást követő nemzedékek során át vizsgáló Fenyves Katalin a XIX. század első felében született asszimiláns zsidók kapcsán megjegyzi: semmiképp sem igazolható ez esetben Karády Viktor vesszőparipája, az „asszimilációs társadalmi szerződés” tézisének érvényessége.⁶⁶ A tézis sugalmazása szerint munkamegosztás alakult volna ki a feltörekvő zsidóság és a befogadó magyar társadalom mérvadó társadalmi csoportjai között; az előzőek úgymond megelégedtek a nekik átengedett gazdasági (vállalkozói, menedzseri) pozíciókkal, a hatalom viszont a keresztény közép- és felsőosztályok kezében maradt. A Fenyves által közlelő szemlélt zsidó értelmiségiek önvallomásai ugyanakkor arról a korabeli zsidó meggyőződésről árulkodnak, miszerint

6 Fenyő Miksa szellemi arculatához és értelmiségi habitusához vö. Gyáni (2014: 1258–1263).

7 Karády felfogásához ld. Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. Marjanucz László interjúja. In: Karády (2000: 19).

nem azért kell magyarosodni, hogy jogegyenlőséget kapjon a zsidó, hanem azért, mert ez az az ország, amely megérdemli a haza nevet, s az ország nyelvének megtanulása révén lehet közelebb jutni a lelkéhez, a nemzethez. A magyar nyelv és műveltség elsajátítása itt az érzelmi-politikai választást – és [...] belső azonosulást – kifejező öncél, [...] amely önmagában hordja jutalmát, így azért is megvigasztal, hogy a haza (még?) mostoha gyermekeinek tekinti a zsidókat, azaz nem biztosít számukra egyenlő jogokat (Fenyves 2010: 100).

Egy bő emberöltővel később, a magyar nemzetállamiság, az alkotmányos államélet és a zsidó egyenjogúság korában, egyszóval a XIX. század végén ez így már szinte általános életérzés volt a felfelé törekvő zsidó származásúak körében. Őszinte lelkesedéssel képviselik a nyelvi magyarosodás ügyét, „és lenézik a többi nemzetiséget, illetve azok magyarul nem eléggé jól tudó tagjait” (Fenyves 2010: 184). A szóban forgó családok iskolázási stratégiája is ennek az identitáskonstrukciónak felelt meg tehát, amely minimum gimnáziumi, gyakorta egyetemi képzést irányzott elő a fiúk számára. Ráadásul a felekezeti, természetesen a keresztény felekezetek által fenntartott gimnáziumokat részesítették előnyben ennek során. Jól mutatja ezt Fenyő Miksa iskolai életútja is, akit előbb ugyan zsidó elemi iskolába járatnak, ahonnan azonban elkíváncozott, és így végül katolikus elemibe került, ahol apácák tanították. Később Budapesten, az akkor még a Sütő utcában lévő református gimnáziumban folytatta tanulmányait, mely iskola később a Fasorra költözött. Jellemző képet mutatott az iskola – emlékezőnk által megrajzolt – társadalmi profilja.

Az osztály közel fele zsidó gyerek volt, jó módú szülők gyermekei [...]. Protestáns osztálytársaim valamivel közelebb álltak az én iskolai társadalmi helyzetemhez, kivéve azokat, akiknek helyzetét kivételessé tette, hogy apjuk vagy más közeli rokonuk presbiter volt vagy más rangos tisztviselője az egyháznak (Fenyő 1994: 51–52).

Fenyő meghatározó gimnáziumi élményének az irodalomtanára számított, és emellett persze az irodalmi stúdiumok is elemi erővel hatottak rá. Lehr Albert tanította itt az irodalmat.

Neki köszönhettem Petőfit és Aranyt – mindkettő ma is úgy él bennem, ahogy tőle tanultam. És a mindenfajta apróbb megaláztatások mellett [...], amit egy szegény gyereknek, s még hozzá zsidónak és közepes tanulónak, átélnie kellett, milyen fölegyenesíthető (sic!) elégtétel volt számomra – s ezt Lehr Albertnek köszönhettem –, hogy fölismerte lényegemet: magyarságomat, s nekem ítélte a Döbrentei-díjat, mely annak a diáknak dukált, ki az iskolában legjobban beszélt és írt magyarul (uo. 52).

Így válhatott a XIX. század végén az ez úton szocializálódó (akkulturálódó) Fenyőből hamisítatlan modern nagyvárosi polgár a XX. század elején, aki a kreatív művészetek (a szépirodalom) és az üzleti élet körén belül egyaránt otthonosan mozogva teljesítette be a professzionális értelmiségi életútját.

A századforduló időszakában ebbe a társadalmi rétegbe utat kereső, többnyire vidéki eredetű zsidó kispolgárság körében módfelett gyakori volt az előbbihez fogható iskolázási stratégia. A pszichológus Székács-Schönberger István előadja memoárjában, hogy nemegyszer még a lányok beiskolázását is ez a törekvés szabta meg. Anyja tágabb családjáról szólva megjegyzi: a testvérként és unokatestvérként együtt élő hat lány mind ugyanabba a leány-középiskolába járt.

Egyébként ebbe az iskolába, az Andrássy úti felsőbb leányiskolába, majd Mária Terézia Gimnáziumba [...] jártak a budapesti polgárság lányai. A réteg feltörőben volt, művelődött, és már a XIX. század végén a lányait is iskolába járatta (Székács-Schönberger 2007: 29).

Holott a lányokból rendszerint nem lett professzionális értelmiségi, sőt még keresőtevékenységet sem vállaltak felnőttkorukban.

Ennél is tanulságosabb azonban, amit Székács-Schönberger az apai felmenőiről előad. A XIX. század második felében a vidéki kispolgár zsidók mind sűrűbben ambicionálják, hogy utódjaik révén előlépjenek értelmiségivé. Ez alkalommal is ez történt.

Nagyszüleim nemzedéke [...] a magyar zsidóság polgárosodása útjára lépett, ez volt az első magyar zsidó generáció, amely tömegesen alkalmazkodott és magáévá tudott tenni európai normákat (Székács-Schönberger 2007: 18).

Így eshetett meg, hogy emlékezőnk apja – szinte egyedülként a szűkebben vett családból – továbbtanult, és végül orvos lett belőle.

A múlt [a XIX.] század utolsó negyedében Újvidéken a zsidók gyermekeit már magyar állami, illetve községi iskolába járaták (uo. 18).

Bár a család szegény sorsú volt, a szülők mégis tovább kívánták taníttatni Székács-Schönberger István apját:

az újvidéki katolikus gimnáziumba írták, állami gimnázium akkor még nem volt ott. [...] Tekintettel arra, hogy apám a gimnáziumi tanulmányai során is beváltotta a beléje vetett bizalmat, anyja arra bátorította, hogy utazzon fel Budapestre, és iratkozzon be az egyetem orvosi fakultására. Ebben a választásban szerepelhetett [sic!] a bécsi orvos rokon is (uo. 18).

A memoár sugalmazása szerint az apa, aki, miután az egyetemet elvégezte, Budapesten ragadt mint kórházi orvos,

nagy szakmai tudással és általános műveltséggel [rendelkezett], de úgy, hogy a tudás és műveltség soha nem tűnt hivalkodónak (uo. 19).

Ezzel több generációra előre eldőlt ebben a családban (is), hogy ki hová és hogyan tagozódik majd be a társadalomba. Az értelmiségi és középosztályi életforma arra predesztinálta tehát az utódokat, hogy lehetőleg reprodukálják szüleik (az apjuk által fémjelzett) társadalmi státusát. A pszichológusként idővel komoly tudósi életpályát befutó Székács-Schönberger kezdetben a zene iránti fogékonyságával tűnt ki, ami a véletlennek is volt köszönhető.

Anyám gyerekkorában, ahogy egy rendes polgári családhoz illett, zongorázni tanult egy ideig, tehát lakásunk berendezéséhez egy zongora is tartozott, amit azonban soha senki sem használt. Azt hiszem, a Monarchiában a polgárság státuszszimbólumai között szerepelt a lakásban található zongora – sok orvosi lakást láttam, mindenütt állt a szalonban zongora, és nem tudtam soha arról, hogy valaki rendszeresen használta volna ezt a hangszeret, azonkívül, hogy valamelyik gyerek egy ideig zongoraleckéket vett rajta. Valószínűleg a szalonunkban álló zongora döntötte el, hogy zongorázni tanulok (Székács-Schönberger 2007: 60–61).

Később mégis úgy határozott, hogy orvos lesz, és ezzel követi apját a professzióban.

Az obligát polgári státuskellékként kéznél lévő zongora könnyen más irányba is elindíthatta volna Székács-Schönbergert, aki azonban az orvosi élethivatás mellett döntött, és ez volt az, ami megszabta a további iskoláztatását.

Természetesen apám jó színvonalú gimnáziumba akart beadni, a legjobbaknak a felekezeti gimnáziumok számítottak (Székács-Schönberger 2007: 65).

Mégsem ide került, mert a tízes években megélénkülő antiszemitizmus már ezeknek az iskoláknak a tantermeibe is beszüremkedett ez időben, ami visszatartotta tőlük a Székács családot. Holott, jegyzi meg emlékezőnk,

a jómódú zsidók [...] ezt a diszkriminációt nyugodtan elfogadták – abban a meggyőződésben, hogy ezzel helyet foglalhatnak a magyar társadalomban.⁸⁷

Így végül abban az állami gimnáziumban tanult tovább Székács-Schönberger, amelyik a kerületükben székel, és ott pedig az a tanár tette rá a legnagyobb hatást, aki később az apósa is lett. Az alsóbb társadalmi állású vidéki zsidó családból származó Dénes Lajos tanította Székács-Schönbergernek a magyar irodalmat és a német nyelvet. Az esztétikai tudományos dolgozatokat is jegyző gimnáziumi tanár a haladó gondolkodók és pedagógusok közé tartozott, annak az új radikális-liberális humán értelmiségnek volt egyik képviselője, amely a XX. század első két évtizedében lépett színre hazánkban.

A gimnáziumnak a személyiség formálásában játszott kivételesen nagy szerepét értékelve Székács-Schönberger kiemeli, hogy milyen elidegenítően hatott rá és társaira a zsidó hittanóra, amely, mint írja, a többi tantárgyhoz képest értelmetlen, maradi, „nevetséges keverék” volt.

Ilyen körülmények között – vonja meg a mérleget – az én generációmban a zsidó identitás tudata egyszerűen nem alakulhatott ki [...]. Ez teszi érthetővé, hogy igen sokan közülünk utálattal fordultak el a zsidóságtól, és igen kis előnyök kedvéért készek voltak a zsidóságot, mely tulajdonképpen semmit sem jelentett, csak társadalmi hátrányt, feladni (Székács-Schönberger 2007: 78).

*

Az akkulturáció folyamata hiánytalanul egybeforrt tehát ez időben a modern polgári és értelmiségi szerepfelfogással, az annak megfelelő sajátos öntudattal. Ha tisztán csak zsidó teljesítményként fogjuk fel a polgárosodás társadalmi fejleményét, mint ahogy számosan teszik napjaink társadalomtörténeti diskurzusában, ugyancsak elvétjük a lépést. Valójában olyan korabeli törekvés eredménye volt a professzionalizáció eredményeként révbe érő hazai polgárosodás, melynek éppenséggel az eredeti, specifikusan zsidó identitás tudatos, és erőnek erejével keresztülvitt megtagadása és elnyomása képezte az egyik legfőbb előfeltételét. Magyar viszonylatban is érvényesnek fogadjuk el tehát az akkulturáció annyi mint polgárosodás képletét. Ebből adódóan a zsidók ún. túliskolázása a vázolt szocializációs mechanizmusok révén előmozdított társadalmi érvényesüléshez megkívánt „hivatalos útnak” felelt meg csupán; ez

8 Székács-Schönberger (2007: 66). Megjegyzem: az evangélikus gimnáziumok a XIX. század első felében is már nagy számban vonzották magukhoz a tanulni vágyó (még emancipálatlan) zsidók gyerekeit. Lásd még Keszei (2006: 566). A későbbi időszakokra nézve különösen informatív: Hunfalussy (1995: 104).

nemcsak valamiféle szakmai képzettség megszerzését, de egyszersmind a nemzeti kultúra és műveltség birtokba vételét is megkövetelte az érintettektől. Azt tehát, ami – a zsidó származásúaknál – pluszként még akkulturációt is feltételezett, ez pedig kizárólag csak iskolázással volt teljesíthető. Az asszimilálódó zsidók számára ez tette lehetővé egyúttal a komolyan számba vehető társadalmi mobilitást is.

Hivatkozások

- Blackbourn, D. (1991) The German bourgeoisie: An introduction. In: Blackbourn, D. – Evans, R. J. (eds.) The German Bourgeoisie. Essays on the Social History of the German Middle Class from the Late Eighteenth to the Early Twentieth Century. London: Routledge.
- Fenyő M. (1994) Önéletrajzom. Budapest: Argumentum.
- Fenyves K. (2010) Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe. Budapest: Corvina.
- Gay, P. (2002) Schnitzler's Century. The Making of Middle-Class Culture 1815–1914. New York: W. W. Norton & Company.
- Gombrich, E. (1996) The Visual Art in Vienna Circa 1900. Reflections on the Jewish Catastrophe. London: The Austrian Cultural Institute.
- Gyáni G. (1997) A polgárosodás mint zsidó identitás. BUKSZ, Ősz. 266–278. [Újraközölve: In: uő. Történészdiskurzusok. Budapest: L'Harmattan, 2002. 134–148.]
- Gyáni G. (2014) A napló mint kordokumentum. Holmi, október.
- Hunfalussy Sz. (1995) A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között érettségizett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére. Sic Itur Ad Astra, 1–2.
- Karády V. (1997a) A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: uő. Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok. Budapest: Cserépfalvi.
- Karády V. (1997b) Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Budapest: Replika Kör.
- Karády V. (2000) Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Budapest: Replika Kör.
- Karády V. (2001) Magyar kultúrfölény vagy iskoláztatási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915). Korall, Tavaszi–Nyári.

- Keller M. (2010) A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban. Budapest: L'Harmattan–1956-os Intézet.
- Keszei A. (2006) A középfokú oktatás felekezeti változatai a 19. század első felében. In: Kövér Gy. (szerk.) Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Budapest: Századvég.
- Kocka, J. (1990) Bürgertum and professions in the nineteenth century: Two alternative approaches. In: Burrage, M. – Torstendahl, R. (eds.) Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions. London: Sage Publications.
- Kocka, J. (1993) The European pattern and the German case. In: Kocka, J. – Mitchell, A. (eds.) Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe. Oxford: Berg.
- Kovács I. G. (2011) „Törzsökös” és „asszimilált magyarok”, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmus kori Magyarország középiskolaiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez és a középiskolai nyelvstatistikához. In: uő: Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest: L'Harmattan.
- Marczali H. (2000) Emlékeim. Budapest: Múlt és Jövő.
- Mazsu, J. (1997) The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914. New Jersey, Boulder and New York: Columbia University Press.
- Székács-Schönberger I. (2007) Egy zsidó polgár gyermekkora. Analitikus háttérrel. Budapest: Múlt és Jövő.
- Volkov, S. (1993) The 'Verbürgerlichung' of the Jews as a paradigm. In: Kocka, J. – Mitchell, A. (eds.) Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe. Oxford: Berg.

Birtokolni vagy élvezni – közösségi gazdaság 2.0

Bevezető gondolatok: kell-e birtokolni, amit használunk, élvezünk?

Birtokolni vagy létezni, azaz megszerezni dolgokat vagy inkább megélni az életet, ezt a folyton változó valóságot görcsös ragaszkodás nélkül tárgyakhoz, dolgokhoz, helyzetekhez – a XX. század egyik nagy gondolkodójának, Erich Frommnak ez volt a kérdése a modern korról és általában az emberi létről. A III. évezred hajnalán talán a technika, technológia jóvoltából színesedik a kép: nem tagadva a lételméleti dilemmát, sőt ahhoz kapcsolódva, a hétköznapi élet egyre több területén az a kérdés, hogy birtokolni, vagy „csak” élvezni. Ma már az átmeneti „birtokláshoz”, használathoz nincs szükség tényleges tulajdonjogra – nemcsak szolgáltatások, de vagyontárgyak is használati céllal átmenetileg másévé válhatnak mindenféle hivatalos szerződés nélkül is. Beülhet valaki a kocsimba, hogy elvigyem oda, ahova amúgy is megyek? Eltölthet nálam két éjszakát valaki, ha van egy üres kanapém? Megbeszélhetjük mindezt online? Ez a lehetőség újraértelmezi a tulajdon és a használat fogalmát, méghozzá olyan módon, ami nagyon is közel áll a hétköznapi fogalmainkhoz: mert amit használunk, az a mienk, mert ugyebár azt használjuk, ami a mienk, és azért használjuk, mert a mienk; vagy – és innentől érdekes a kérdés – azért, mert megtehetjük; de tényleg kell ehhez a „jogosítvány”? Felmerül a kérdés: ugyan minek? Lenyírhatom a szomszéd fűvét a saját fűnyírómmal vagy a sajátomat az övével? Miközben jogi vagy éppen adózási szempontból egy megoldandó probléma keletkezett, aközben a hétköznapi, józan ész szintjén egy teljesen normális, érthető emberek közötti tranzakcióval nézünk szembe. Úgy tűnik, a szabályozás, mint sok más esetben, most is lemaradt a hétköznapi élet változásai mellett. Ettől függetlenül nehéz lenne azt mondani, hogy nincs szükség szabályozásra. A közösségi gazdaság résztvevői az internet használatával már globális keretek között, és látszólag közvetlenül oszthatnak meg egymással javakat és szolgáltatásokat, ami gyökeresen új helyzetet teremtett számukra, valamint az adórendszer, a jogrendszer, a kereskedelem, a szolgáltatóipar és feltehetően még számos más gazdasági és egyéb terület számára. Egyszóval

1 eNET Internetkutató és Tanácsadó Kft.

2 eNET Internetkutató és Tanácsadó Kft.

a megosztáson alapuló gazdaság keretei most jutottak arra a szintre, hogy újraszabályozás váljon szükségessé a közösség egészének jólléte miatt. Most jött el az ideje, hogy egy pillanatra – de tényleg csak egy pillanatra, mert több időnk nem lesz rá – megálljunk, és elgondolkodjunk azon, hogyan segítsük az embereket abban, hogy egymásra találjanak, megtalálják azt, akinek megvan az, amire nekik szükségük van, és hogyan gátoljuk meg, hogy csalódjanak vagy kárt szenvedjenek el. A megoldás egyáltalán nem triviális, mert amíg kis közösségekben, egymást jól ismerve adtak kölcsön egy gereblyét, nem volt kockázata a tranzakciónak, hiszen az esetleges „csalón” azonnal számon kérték tettét, addig kölcsönadni a lakásunkat egy interneten megismert idegennek, vagy beülni egy idegen mellé egy 2-3 órás útra, már egészen más történet. Az internet a közösségi gazdaság elé egy olyan padlót fektetett le, amelyen jól lehet haladni, de könnyen el is lehet hasalni, ha nem alakítjuk ki az etikettjét, a maga szabályrendszerét.

Az internet elterjedése olyan új és újra felfedezett közösségi kapcsolatokat és élményeket tesz lehetővé, amelyek a közös vagy kölcsönös, egymást segítő, minden résztvevő számára hasznos tevékenységen, tárgyak, szolgáltatások, ismeretek megosztásán alapulnak. A közösségi vagy megosztáson alapuló gazdaság (*sharing economy*) legismertebb formái a szállás- és autómegosztás, de a lehetőségek szinte beláthatatlanok – közösséget alkothatnak a könyvolvasók is, hogy megosszák egymással feleslegessé vált könyveiket, vagy akár a mezőgazdasági termelők és fogyasztók, hogy kihagyják a sok közvetítőt az értékesítési láncból, és akár személyes ismeretségen alapuló bizalmi kapcsolatra helyezték piaci viszonyukat. A megosztáson alapuló gazdaság fogalmának pontos definíciója egyelőre várat magára, nem is beszélve a jelenség jogi szabályozásáról, de az kétségtelen, hogy az internetes közösség számottevő része vevő ezekre a régi-új közösségi fogyasztási módokra. Magyarországon egyelőre kevesen élnek ténylegesen a lehetőséggel, de lelkes apostolai a megosztáson alapuló életmódnak, és sokan vannak, akik valószínűleg kipróbálnák ezt az életmódot, ha tudnák, hol keressenek partnereket hozzá.

A megosztáson alapuló gazdaság újdonságát nem az adja, hogy megosztjuk egymással anyagi javainkat, időnket, munkaerőnket, és így segítünk egymásnak, akár idegeneknek is. Ez eddig is, internet nélkül is többé-kevésbé működött. Annak ellenére, hogy sokan kárhoztatják a modern életet a természetes közösségek felbomlásáért, a szíveségi hálók megritkulásáért – amit amúgy éppen az interneten keresztül foltoztatunk össze manapság. Hanem az az újdonság, hogy az internet használatával a kölcsönös szívességnyújtás hatóköre mérhetetlenül kitágult, és az ilyen viszonyok a korábbinál is kevésbé igénylik azt, hogy ugyanaz viszonzozza szívességünket, akinek mi segítettünk. A „globális világhaluban” szinte mindenki a szomszédunkká vált, akihez a megfelelő tematikus közösségi oldalakon elvileg „bekopogtathatunk”, ha segítségre van szükségünk. Az más kérdés, hogy mennyire élünk ezzel a lehetőséggel. Vagy mennyire tudunk róla egyáltalán.

A kutatás háttere

A tanulmányban felhasznált adatokat az eNET 500 fős, 18 évnél idősebb Magyarországon lakó internetező bevonásával 2014 augusztusában végzett kutatása adja. A felmérés a *Véleményem Van* (Veva.hu) online kutatási közösség tagjainak körében készült. Az adatok nem, kor és régió alapján reprezentálják a 18 évnél idősebb hazai internetezők véleményét. Ennek megfelelően nem a teljes magyar felnőtt lakosságra, hanem annak interneten elérhető (egyre nagyobb, jelenleg kb. 4,8 milliós) részére vonatkoznak. A vizsgált populáció esetében 95%-os megbízhatósági szinten maximum 4,5%-os konfidenciaintervallummal számolhatunk. Vagyis 95%-ban lehetünk biztosak abban, hogy a mintavételen alapuló kutatás adatai nem térnek el 4,5%-nál nagyobb mértékben a populációt jellemző értékektől, válaszoktól.

Archaikus társadalmak, Kádár-korszak, Z generáció, mindannyian megosztók voltunk-vagyunk

A közösség vagy az egyén erőforrásainak megosztása, a reciprocitás és a kooperációalapú közösségi cselekvés nem új jelenség, már a civilizáció kezdetén a létfenntartáshoz szükséges közösségi tevékenységek (például a vadászat) vagy a mezőgazdasági tevékenységek elterjedésével az eszközök megosztásának rendszerei is ide sorolhatóak. Polányi Károly a reciprocitás egyik illusztrációjaként a Trobriand-szigetek egy különös gazdasági, családi szerveződését említi, ahol a férfiak a lánytestvérük családjáról gondoskodnak, tőle számíthatnak segítségre, s ő ugyanígy a felesége fiútestvéreire számíthat, vagyis a kölcsönös segítségnyújtás rendszere nem duális (Polányi 1976). Egy ilyen rendszer működéséhez szükséges valamilyen kapcsolatszervező, közösség-összetartó erő. A mai megosztáson alapuló gazdasági tevékenységek hasonló szerkezetűek, ám kereteik túllépik a hagyományos rokonsági, lokális szerveződéseket.

Polányi Károly reciprocitás- és redistribúciófogalma az internetalapú kölcsönös segítségnyújtás leírásában hasonlóan jól működhet, mint a 70-es, 80-as évek szociológiájában a kalákára és a háztáji gazdálkodásra való vonatkoztatása. A Polányi-féle reciprocitásfogalom a „szimmetrikus csoportosulások kölcsönösen megfelelő pontjai közötti mozgásokat jelöli” (Polányi 1976: 241), melynek egyik kulcseleme a nyereség szándékának és fogalmának nélkülözése. Sahlins Polányitól eltérő, ám a vizsgált mechanizmust hasonlóan jól leíró reciprocitás-fogalomhasználatában a kiegyensúlyozott reciprocitás (*balanced reciprocity*) az, mely az egyenértékű áruk közvetlen cseréjét jelenti (Sahlins 1972: 194–195).

A közösségi gazdaság (*sharing economy*) és a kaláka, mint etnográfiai jelenség, a megosztás, azon belül elsősorban a munkamegosztás közösségi megszervezése sok hasonlóságot mutat, és jó példa lehet a megosztás tevékenységének fejlődésére (Kemény–Kiss 1996).

Ugyanaz, mégis másként: az internetkorszak új szokásai

A javak, szívésségek, szolgáltatások megosztása-cseréje észszerűsége miatt láthatóan történelmi korszakokat átívelő, mondhatni „örök” szokása az emberiségnek. Ugyanakkor nem szabad elmosni a különbségeket. Ahhoz, hogy megérthessük a modern, megosztáson alapuló gazdaság működését, fontos észlelni az eltéréseket a megosztás korábbi és jelenlegi – interneten alapuló – formái között.

Míg a kaláka létrejöttékor a csere alapját a munkaerő, mint szolgáltatás képezi a háztartások között, addig a „globális világfaluban” a csere tárgya lehet bárminemű szolgáltatás, jellemzően egyének, családok vagy társaságok között. A csere mint gazdálkodási mechanizmus ugyanakkor ebben az esetben nem feltétlenül reciprocitáson, kölcsönös ajándékozáson alapul.

További szembetűnő különbség a kaláka munkaszervezete és az internetalapú kölcsönös segítségnyújtás között, hogy az előbbinél jellemzően a közösség tagjai „felkérésre” segítenek egy embernek vagy családnak, míg az utóbbi esetében a kezdeményezés személytelen, ám a felkérő/kínáló jellemzően ellenszolgáltatást vár.

Kulturális szempontból a kaláka intézménye a társadalmi kötelekek, a közösségi szokásrendszer, a tradíciók és a helyi hagyományok által jóval meghatározottabb volt, míg az interneten megosztott javak esetében nincs, vagy még nincs – az általános viselkedési, kulturális és felhasználási szabályokat leszámítva – rendezőelv.

A Polányi-féle reciprocitás mellett a redistribúció fogalma (a megtermelt javak összegyűjtése és szétosztása, aminek alapintézménye és koordinálója általában az állam/hatalmi szerv/a „*centricitás intézményes struktúrái*” [Polányi 1976]) is sok párhuzamot mutat az internetes közösségi megosztás intézményével, és alkalmas referenciakategória lehet.

Ebben a kontextusban az online közösség minden tagja szabadon dedikálja saját áruit, az elosztás alapintézménye a felajánlott áru tematikájának megfelelő weboldal, tágabb értelemben maga az internet, ám a végfelhasználókhöz való eljutás már inkább a piaci kereskedelem mechanizmusait mutatja, a kereslet/kínálat viszonyával jellemezhető.

Belátható, hogy a munkamegosztás fejlődése mellett a megosztás, mint tevékenység is továbbfejlődött, s részben a piacra került, még ha az informális szektorba is.

Nézzük a tényeket: a magyar internetezők 23%-a vallja, hogy felesleges olyan dolgokat kizárólagosan birtokolnunk, amiket nem használunk folyamatosan, ezért jó ötlet megosztani az alkalmanként használt dolgokat másokkal. Velük szemben áll 22%, akik teljes mértékben elfogadják azt a népi „bölcsséget”, mely szerint közös lónak túros a háta, és a közös tulajdon csak problémákat szül. A többség kevésbé szélsőséges véleményt vall, és valahol a két állítás között találja meg a maga számára az arany középutat.

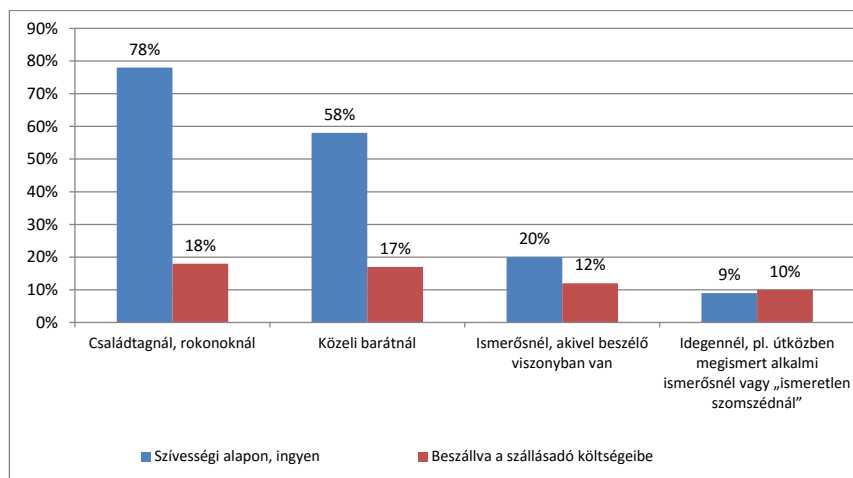
Az 50 év feletti internetezők talán jobban emlékeznek azokra az ínségesebb időkre, amikor még kényszerből kellett sok mindent megosztaniuk, mindenesetre körükben a legmagasabb, majdnem négytized azok aránya,

akik teljes mértékben jó ötletnek tartják az alkalmanként használt dolgok megosztását másokkal. Ezt az attitűdöt megerősítik az önbevalláson alapuló tények is: az 50 év felettiek körében vallották azt a legtöbben (4%), hogy ténylegesen megosztották már interneten keresztül a szállásukat idegenekkel, ahogy azt is, hogy felvennének szívességi alapon utastársakat a kocsijukba. Igaz, a fiatalok saját kocsai vagy szállás nélkül helyzeti hátrányból indulnak ebben a versenyben.

Modern ágyrajárók

A „kanapészfőzés” (*couchsurfing*) volt talán az első széles körben ismert példája a közösségi gazdaságnak. Az egymásnak interneten keresztül, szívességi alapon szállást kínáló, illetve az egymásnál szállást kereső emberek közössége hamar elérte a filmstúdiók ingerküszöbét is, további ismertséget adva az akár életformaként is felfogható mozgalomnak.

1. ábra: Másnál szállt meg a vendéglátó jelenlétében

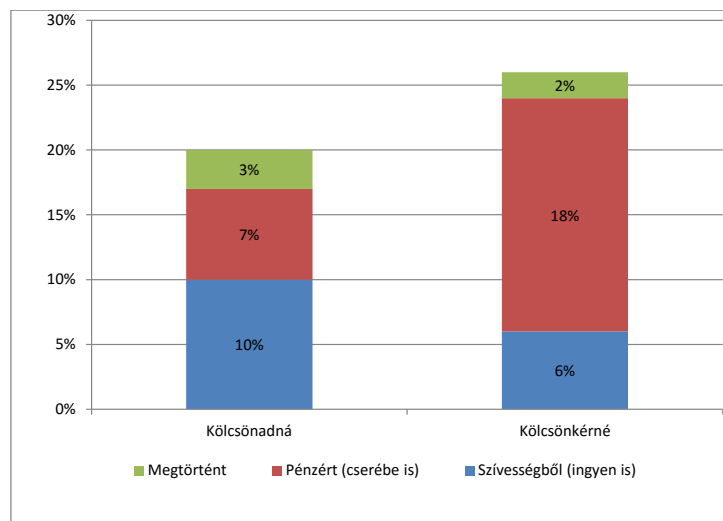


Forrás: eNet, online kutatás, 2014. augusztus, 18+ internetezők, N=500

Ugyanakkor a szálláshely megosztása egyáltalán nem ismeretlen szokás, még ha idegeneknek ritkán ajánljuk is fel, vagy idegentől ritkán fogadjuk el az ilyesfajta segítséget. A magyar internetezők többségével előfordult már, hogy családtagnál, rokonnál (78%), vagy éppen közeli barátnál (58) szállt meg szívességi alapon a vendéglátó jelenlétében. Az már jóval ritkább még az ilyen közeli kapcsolatokban is, hogy a vendég önállóan, a vendéglátó jelenléte nélkül élvezhesse az ingyenszállás előnyeit, ahogy az is, hogy távolabbi vagy éppen alkalmi ismerősnél szálljon meg. Bár kétségtávol ritkábbak az ilyen alkalmak, azért egyáltalán nem példa nélküliek: a netezők közel egytizede számolt be arról, hogy tulajdonképpen idegennél szállhatott meg a szállásadó jelenlétében, és feleannyien arról, hogy a vendéglátó jelen sem volt az ott-tartózkodás alatt.

Közeli (rokoni, baráti) kapcsolatok esetében általában szívességi alapon történik a szállásmegosztás, de az amúgy is ritkábban előforduló távolabbi vagy alkalmi ismerősök viszonylatában arányait tekintve jóval megszokottabb, hogy a vendég hozzájárul a szállásadó költségeihez. Míg családtagnál, rokonnál több mint négyszer annyi esetben szálltak meg a megkérdezettek ingyen, szívességi alapon (78%), mint valamilyen ellenszolgáltatás fejében (18%), addig a közeli barátok esetében ez az arány szűk három és félszeresére csökkent, míg ismerősök esetében már alig másfélszeres, hogy végül az idegenek, alkalmi ismerősök körében kiegyenlítődjön az ingyenes és a fizetős alkalmak aránya.

2. ábra: Szállásmegosztási hajlandóság



Forrás: eNet, online kutatás, 2014. augusztus, 18+ internetezők, N=500

Idegen helyen álomra hajtani a fejünket – bizalmi kérdés is. De még inkább az beengedni valakit az életterünkbe. A bizalomnak sok forrása van, a személyes ismeretség után az egyik legősibb a közösség. Minden tizedik megkérdezett mondta, hogy valószínűleg kölcsönadná a szobáját, lakását az interneten keresztül szívességi alapon, amennyiben egy olyan közösség keretei között tehetné ezt, ahol ő is élhetne mások vendégszeretetével hasonló módon – további 3% pedig már kölcsön is adta azt.

Ha a tranzakció némi pénzt is hozna a konyhára, a válaszadók már 14%-a adna szálláslehetőséget idegeneknek, 1% pedig már meg is tette.

Mindent összevetve a megkérdezettek egyötöde potenciális szállásmegosztónak tekinthető, mivel összesen ennyien valószínűsítik, hogy pénzért (7%) vagy szívességi alapon (10%) megosztanák, kölcsönadnák szállásukat vagy annak egy részét, míg egy csekély hányaduk (3%) már meg is osztotta azt az interneten megismert idegenekkel.

Ennél is többen vannak a potenciális igénybevevők, összesen 26%-nyira tehető azok aránya, akik szívességi alapon (6%) vagy ellenszolgáltatás adása mellett (18%) élnének vagy éppen már éltek is (3%) közösségi megosztás során felajánlott szálláslehetőséggel, kölcsönkértek egy lakást, egy szobát vagy akár csak egy kanapét. Fontos sajátossága ennek a közösségi „piacnak”, hogy elsősorban nem a profit mozgatja. A potenciális szállásadók körében kisebbségben vannak, akik csak pénzért hajlandóak felajánlani ingatlanjukat, míg a potenciális vendégek nagyobb részét egyáltalán nem riasztja el az, hogy esetleg hozzájáruljon a szállásadó költségeihez. Ez a sajátos motivációs aszimmetria nagymértékben segítheti a „piac” működését.

A viszonylag nagyfokú hajlandóság ellenére az internetezők csupán 13%-a, míg a potenciális érdeklődők, felhasználók alig egyötöde ismer olyan honlapot, amelyen magánemberek ajánlhatják fel kanapéjukat, szobájukat, szállásukat szívességi alapon szálláskeresőknél. A legtöbben spontán módon a couchsurfing.com oldalt tudták felidézni, emellett sokan ismerik még az airbnb.com-ot.

Az ilyen oldalakat ismerők negyede használta már szálláskeresőkre ezeket, míg tizede szállásfelajánlásra. Bár összességében kevesen vannak, ők kivétel nélkül javasolnák másoknak, hogy éljenek a lehetőséggel, ajánljanak másoknak ezen oldalak révén szálláshelyet, vagy fogadják el mások vendégszeretétét.

Menjünk együtt – XXI. századi stoppolásra nyitottan

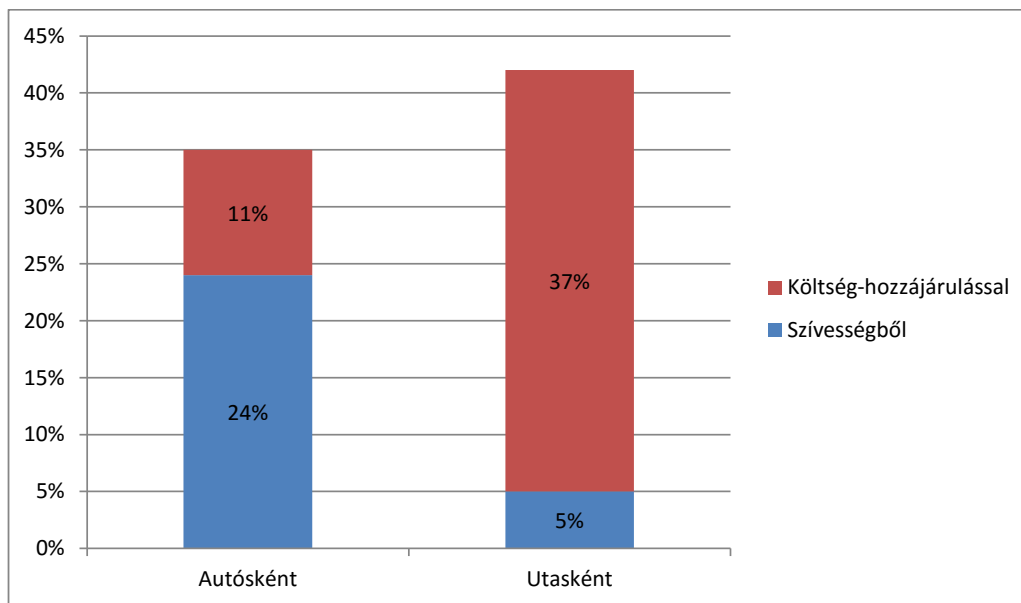
A nagy értékű, de nem teljesen kihasznált magánjavak közösségi megosztására az ingatlan mellett a személyautó a másik klasszikus példa. Tízből négy internetező stoppolat már, de közel ennyien vannak azok is, akik vettek már fel stoppost életükben.

Az internet „mindössze” annyit tett hozzá ehhez a jól bevált szívességi rendszerhez, hogy a III. évezred nomádjainak már nem kell az út mellett órákat állniuk esőben-szélben, hanem jó előre egyeztetethetik a fuvart a megfelelő útirányba egy szimpatikus, de legalábbis jó értékeléseket kapott sofőrrel, előre tudva azt is, hogy a sofőr elvár-e hozzájárulást az útiköltségekhez; és a sofőrt sem éri derült égből villámcsapásként a felbukkanó „útonálló”.

Az internethasználók közel fele ismer olyan internetes oldalt, mobil applikációt, amelyen autók ajánlhatják fel kocsijuk üres helyeit az azonos irányba utazóknak, de csak 3%-uk élt már a lehetőséggel utasként, 2% autós-ként. Az autohop.hu/zivi.hu, az oszkar.com és a telekocsi.eu, de az uber.com, a wundercar.org is felbukkant a spontán említések között. Bár utóbbi kettő nem annyira a távolsági közlekedés során hasznos, hanem inkább a helyi közlekedésben a taxi kiváltására.

A ténylegesen létrejött autómegosztási szituációkban meglehetősen elterjedt az anyagi hozzájárulás kérése-adása, és csak kisebb részben történik kimondottan szívességi alapon a szolgáltatás nyújtása – amit részben indokolhat a közvetlenül jelentkező útiköltség, szemben a szállásadás során nehezen kalkulálható vendégköltségekkel.

3. ábra: Autómegosztási hajlandóság azok körében, akik nem ismernek ilyen szolgáltatást



Forrás: eNet, online kutatás, 2014. augusztus, 18+ internetezők, N=267

Akár autósként, akár utasként élt valaki az autó és útmegosztás lehetőségével, másoknak is ajánlana ezt a lehetőséget. Akik nem ismernek ilyen internetes oldalt, azoknak egynegyede venne fel autósként utast szívességi alapon, és csak egyharmaduk zárkózna el ettől a lehetőségtől (a relatív többségnek nincs autója, nem vezet). De amennyiben az utas hozzájárulna a költségekhez, közülük is minden harmadik reális opciónak tartaná, hogy ugyanazon az útvonalon, amin amúgy is járna, idegeneket fuvarozzon útitársként. Vagyis összességében az ilyen jellegű internetes oldalakat nem ismerők bő egyharmada, 35%-a élne a lehetőséggel, hogy megossza egy idegennel az útidejét és esetleg az útiköltségeit.

A telekocsihoz hasonló szolgáltatásokat nem ismerők 37%-a szállna be egy ilyen oldalon megismert idegen sofőr mellé, vállalva azt is, hogy hozzájárul az útiköltségekhez, míg további 5% csak akkor, ha szívességi alapon fuvarozná.

Nemcsak a távolsági, helyközi, de a helyi közlekedésben is új modellt kínál a közlekedési eszközök megosztása. Úgy tűnik, hogy a taxis társaságok a világ egyre több pontján kénytelenek szembenézni azokkal a nem hivatásos sofőrökkel, akik szívességi alapon vagy „borravalóért” cserébe saját autójukon fuvarozzák azokat, akik éppen ugyanakkor mennének a város másik felébe, mint ők, vagy csak ráérnek elvinni őket.

Az internetezők 15%-a ismer olyan oldalt, mobil applikációt, amelyen keresztül autóval rendelkező magánemberek ajánlják fel, hogy – akárcsak egy taxi – elviszik utasaikat a kívánt címre. Bár eddig még csak 1%-uk élt a lehetőséggel, ők ajánlanák másoknak is a szolgáltatást.

Rukkola vagy rukkola?

Az idegen településen lévő szálláshelyen és az autón kívül számtalan olyan dolog van, amire lehet, hogy csak alkalmanként van szükségünk. Ezért talán nem is szerezzük be ezeket a tárgyakat, csak kölcsönkérjük, vagy ha nekünk éppen van, kölcsönadjuk másoknak. Barátoknak, ismerősöknek, szomszédoknak, ismerősök ismerőseinek, vagy esetleg bárkinek a megfelelő garanciák mellett. A megfelelő garanciára megfelelő lehetőséget biztosíthatnak az olyan közösségi oldalak, ahol az eladó és a vevő, a kölcsönadó és kölcsönvevő értékelheti egymást. Ahol egy szervezett közösség biztosítja, hogy senkinek az érdekei ne sérüljenek – vagy legalábbis egyértelmű szankciókkal járjon a közösségi szabályok felrúgása.

Egy kölcsönös szívességeken alapuló online közösségen keresztül az internetezők több mint egyharmada valószínűleg kölcsönadná biciklijét, sportfelszerelését, háztartási eszközeit, barkácscikkeket és alkalmi ruháját. De egyáltalán nem lenne eredménytelen szórakoztató elektronikai cikkek, vagy akár pénz kölcsönkérése sem valamilyen jól körülhatárolt célra – még ha az internetes közösség jelenleg csak ismerkedik is e lehetőségekkel.

Az ismerkedés fokozatosságát mutatja az is, hogy míg az internetezők 18%-a kölcsönzött az elmúlt 6 hónap során könyvtári könyvet, addig a rukkola.hu közösségi könyvmegosztó-továbbadó portált csak 3% használta, igaz, további 10%-uk tud róla. Persze vannak, akik tényleg rukkolát keresnek az interneten, és nem hiába, az internetezők 2%-a már használta, és további 7%-a ismeri a szatyorbolt.hu-t, ahol nem salátára kiolvasott könyveket, de igazi salátát vásárolhat a termelők és fogyasztók közösségében. A hazai internetfelhasználók, úgy tűnik, lassan birtokba veszik azt a közösségi piacteret, amit az internet kínál nekik akár tárgyak és szolgáltatások, akár szívességek adójaként és vevőjeként, vagy éppen kölcsönadójaként és kölcsönvevőjeként.

Meddig szívesség a szívesség?

A mai megosztáson alapuló közösségek egyik nagy kihívása a kínálat megteremtése, mivel jellemzően maga a vállalat vagy közösség nem a saját erőforrásait kínálja fel, hanem az erőforrásokkal rendelkező magánszemélyeket köti össze. Így esetükben nem csak a kereslet, de a kínálat is nagy közönséget igényel. A sikeresség másik fontos feltétele, hogy létezzenek olyan erőforrások, melyek maximális kihasználtsága egyetlen fogyasztóval nem érhető el, vagyis legyen egy szabad kanapé a lakásban vagy legyen egy szabad hely az autóban. Végül elengedhetetlen eleme a megosztásnak a bizalom (Botsman–Rogers 2010), a bizalom a közösségben vagy a szolgáltatást, cserét nyújtó személyben.

A megosztáson alapuló gazdasági tevékenységek és szolgáltatások jogi és adózási keretei mindmáig tisztázatlanok nem csak Magyarországon, hanem világszerte is. Annyi azonban bizonyos, hogy e szolgáltatások feszegetik a fehér-gazdaság határait (Watson 2013). A határ átlépése ott kezdődik, amikor a szolgáltatás igénybevételének ellenértéke magasabb a szolgáltatás előállítási költségénél, azaz amikor egy szobát vagy egy autóból egy ülőhelyet kínáló magánszemély a rezszi vagy a benzin költségénél magasabb árat kér. A klasszikus megosztáson alapuló gazdaságnak viszont jellemzően nem a profitszerzés a célja, hanem a költségek megosztása, a szívesség vagy akár a környezetvédelem. Az ingyenes vagy cserén alapuló tevékenységek még ha szervezett, közösségi formában zajlanak is, nem képezik a feketegazdaság részét. Ugyanakkor felmerülhet a kérdés, hogy a legálisan működő megosztásos szolgáltatások milyen hatással vannak a gazdaságra. Az Airbnb lokális gazdasági hatásainak vizsgálata szerint (Godelnik 2012) a helyi lakosoknál történő szállásigényléssel csak a szállás költségei csökkennek, a nyaralás összköltsége nem, vagyis a közösségi megosztással spórolt pénzt az utazók egyéb turisztikai szolgáltatásokra költik, így nemcsak hogy nem csökken a turizmusból származó bevétel, hanem egy olyan közönség is részt vesz a turizmusban, amely azt a hagyományos, nem közösségi alapú szállásszolgáltatással nem feltételenül vette volna igénybe.

A potenciális közösségi fogyasztók láthatóan készen állnak, a technika adott, az ismeretek és a szabályozás részben még hiányzik. Kérdés: melyik online közösség tud segíteni az utóbbi problémák elhárításában.

Hivatkozások

- Botsman, R. – Rogers, R. (2010) What's Mine is Yours: The Rise of Collaborative Consumption. New York: HarperCollins.
- Godelnik, R. (2012) „Airbnb Claims \$56M Contribution to San Francisco's Economy (triplepundit.com).” 2012. november 15. <http://www.triplepundit.com/special/rise-of-the-sharing-economy/new-study-shows-airbnb-contributes-56-million-san-franciscos-economy-real-figure/> [Letöltve: 2015. május 5.].
- Kemény V. – Kiss K. (1996) A kaláka alakváltozásai – reciprocitás nem archaikus társadalomban. Eszmélet, 30. http://eszmelet.hu/kemeny_vagyim-a-kalaka-alakvaltozasai-reciprocitas-nem-arc/ [Letöltve: 2015. május 5.].
- Polányi K. (1976) Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Sahlins, M. (1972) „Stone Age Economics.” Chicago: Aldine Publishing Company.
- Watson, B. (2013) „Airbnb's legal troubles: The tip of the iceberg for the sharing economy? (theguardian.com).” 2013. november 20. <http://www.theguardian.com/sustainable-business/airbnb-legal-trouble-sharing-economy> [Letöltve: 2015. május 5.].

Szociológiai viták a rendszerváltás után

I.

A vállalkozás, hogy egy tudományos diszciplína történetét politikatörténeti periodizálást alkalmazva vizsgáljunk, kissé paradox, de legalábbis ellentmondásos. Márpedig erre vállalkozom a magyarországi szociológia rendszerváltás utáni történetét vizsgálva.² Ez talán némi magyarázatot érdemel.

A tudományos mező önnön eszménye szerint autonóm, sajátos logikát követ, illetve sajátos logikát kell, hogy kövessen, amelynek középpontjában az igazság kiderítésének a feladata áll. Bourdieu erre az eszményre hivatkozva szólalt meg többször a 90-es években, amikor úgy látta, hogy a tudományos közösség helyett egyre inkább a gazdaság, a politika, illetve a média szereplői válnak a tudományos eredmények megítélésének fő instanciájává (lásd Fáber 2008). A tudományos mező, ha nem is teljesen elszigetelt a társadalom egyéb mezőitől, dinamikáját elvileg elsősorban a mezőben részt vevők tevékenysége nyomán érthetjük meg. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a tudományos forradalmak szerkezete más törvényszerűségeket követ, mint a politikai forradalmaké, és megértésükhöz más tényezőket szükséges figyelembe venni. A tudomány fejlődése, illetve története kapcsán elvileg nem a politikai döntések és politikai események lényegesek, hanem a tudományos viták, az új felfedezések, illetve általánosságban az új tudományos eredmények (vö. Kuhn 2000).

E fejtegetés nyomán, a magyar szociológia elmúlt időszakára visszatekintve, ahelyett, hogy a rendszerváltás eseményét tennénk korszakhatárrá, a következő módon is megfogalmazhatjuk kérdésünket: mi történt a magyar szociológiában Ferge Zsuzsa *Társadalmunk rétegződése* (1973), Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (1989), illetve Kolosi Tamás *Tagolt társadalom* (1987) című munkája óta? Ha ez a lista picit önkényes is, ráadásul a szociológia csupán szűkebb szeletét – a társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatás területét – érinti, jól mutatja, miként nézhetne ki egy „tudományimmanens” kérdésfeltevés az elmúlt időszak magyarországi szociológiájára vonatkozóan.

1 KSH.

2 A jelen dolgozat az ELTE Kelet-Európa Története Tanszéke és a Politikatörténeti Intézet által 2010. január 15–16-án megrendezett *20 év után* című nemzetközi konferencián elhangzott előadásom kibővített változata.

Mielőtt azonban ezzel a kérdéssel foglalkoznánk, szükséges megjegyezni, hogy akármennyire ellentmondásos is, a szociológia, de különösen a magyar szociológia története esetében nem lehet egy ilyesféle „tudományimmanens”, a természettudományos tudományképet előfeltételező megközelítés kielégítő. Nem lehet egyrészt, ha figyelembe vesszük a magyarországi szociológia „társadalmi szerepének”, intézményesültségi fokának átalakulását, másrészt azért sem, mert a szociológia „tudományos karaktere”, sajátos tárgya, illetve megközelítésmódja is lehetetlenné teszi ezt.

Egyrészt Laki László (2006) találóan fogalmazott úgy, hogy a magyar társadalom XX. századi története rendszerváltások története. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásától a Horthy-rendszeren, illetve az államszocialista rendszeren keresztül az 1989–1990-es rendszerváltásig az elmúlt évszázad során olyan nagy horderejű társadalmi, gazdasági és politikai átalakulásoknak lehettünk tanúi, amelyek éreztették hatásukat a társadalmi élet minden területén. Ezek a változások a tudomány művelésének legalapvetőbb feltételeit is meghatározták, ami a szociológia történetén is végigvonul. A XX. század eleji születése óta a magyar szociológiát hol a tiltott, hol a tűrt, hol pedig a támogatott tevékenységek között találjuk.

Másrészt a szociológia más diszciplínákhoz képest talán érzékenyebb a saját megismerőképeségének társadalmi feltételei iránt. Tulajdonképpen mindenféle szociológia bizonyos értelemben tudásszociológia is, amely, miközben kijelentéseket tesz a tárgyról, a maga tevékenységéről is számot ad. Ez a fajta reflexivitás persze nem is meglepő egy olyan tudományág esetében, amelynek a tárgya maga a társadalom. Figyelemre méltó, hogy a szociológia történetét végigkísérik olyan viták, amelyek a szociológia aktuális helyzetét, kilátásait veszik számba, vagy éppen a teljesítményét értékelik, illetve az előtte álló feladatokat igyekeznek felderíteni.

Ez nem volt másként a rendszerváltás utáni magyarországi szociológiával sem. Az elmúlt 20 évben számos olyan vitával találkozhattunk, amely a szociológia, vagy szűkebben a kelet-közép-európai, illetve a magyar szociológia helyzetével kapcsolatos kérdéseket állította a diszkusszió középpontjába. E viták egyik legfontosabb fóruma a *Replika* folyóirat volt, amely tulajdonképpen a rendszerváltás lapjának számít a társadalomtudományok területén, s amely rögtön az 1990-ben megjelenő első számában egy jellegét tekintve hasonló vitáirással, Hadas Miklós *Marxizmus és makroszociológia* című cikkével indít (Hadas 1990: 3–15). Hadas az 1990 előtti magyarországi struktúrakutatás főbb teljesítményeit tekinti át és a struktúrakutatás megújítására, új kérdésfeltevések és új perspektívák beemelésére szólít fel. Szintén a *Replika* hasábjain jelentek meg Wessely Anna és Csepely György optimista, a magyar, illetve a régió szociológiájának sajátságosságát hangsúlyozó gondolatai *A közép-európai szociológia kognitív esélyéről* (Csepely–Wessely 1992: 1–7). A szerzők optimista hangvétele nem tartott sokáig, már a rákövetkező években elszalasztott esélyekről beszélnek, a pesszimizmus azonban Csepely György, Örkény Antal és Kim Lane Scheppele (1998: 35–48) cikke nyomán kiváltott *gyarmatosításvitában* érte el a csúcspontját. Az ezredforduló utáni magyarországi vitairodalomból

még két diszkussziót emelnék ki. Ezek közül az első Némedi Dénes *A szociológia egy sikeres évszázad után* című írásával indult (Némedi 2000: 3–16), a másik számára pedig Michael Burawoy számos országban, számtalan fórumon megvitattott, a szociológia *közszociológiai* fordulatát szorgalmazó írása jelentette a kiindulópontot (Burawoy 2006: 35–66). (A public sociology gondolatáról van szó, amit ugye magyar nyelven egy picit nehéz visszaadni.) Mindkét utóbb említett vitacikkre jellemző, hogy egyfajta mérleget készít a szociológia több mint százéves történetéről, ami alkalmat adott a magyarországi helyzet megvitatására is.

Dolgozatomban e vitákhoz kívánok csatlakozni. Vagy pontosabban: három olyan kérdést kívánok felvetni, amelyek e viták során felszínre kerültek, s amelyek mindegyike a rendszerváltás utáni magyar szociológia kulcskérdései közé tartozik. Ezek közül az első a magyar szociológia, illetve a nemzetközi szociológia; a második a szociológia és a közönsége közötti viszonyt érinti; a harmadik pedig a szociológia és a tárgya problémakörét állítja középpontba. Megítélésem szerint e kérdések mindegyike tekintetében jelentős változásoknak lehettünk tanúi a rendszerváltás utáni Magyarországon.

II.

1989–90 egyik legfontosabb mozzanata az ország szövetségi rendszerének átalakulása volt, aminek következtében a keleti orientációt a nyugat felé való nyitás váltotta fel. A tudományos életben ez mindenekelőtt azzal a hozadékkal járt, hogy megszűntek a politikai akadályai annak, hogy a hazai kutatók bekapcsolódjanak a nemzetközi szociológia angolszász, német, illetve francia dominanciájú vérkeringésébe. Amíg korábban komoly korlátokba ütközött, ha valaki például részt kívánt venni egy külföldi konferencián, illetve meglehetősen nehézséget jelentett lépést tartani a nyugati szakirodalommal, addig a rendszerváltás után ennek az adminisztratív akadályai megszűntek.

Csepeli György és Wessely Anna ebben a kontextusban írták *A közép-európai szociológia kognitív esélyéről* szóló cikküket (Csepeli–Wessely 1992: 1–7), ami először egy nemzetközi konferencián hangzott el 1991-ben. Csepeli és Wessely a közép-európai régió sajátos történelmi tapasztalataiból indulnak ki, ahol mindig is különböző nyelvű, vallású és etnikumú népek éltek együtt változó társadalmi formációk és folyamatosan átalakuló nemzetállami határok keretein belül. Szűcs Jenő nyomán rámutatnak, hogy ez a régió ráadásul folyamatosan „vándorolt” kelet és nyugat között, történelme különböző szakaszaiban hol az egyik, hol pedig a másik világgrészhez tartozott inkább. E tapasztalatokra utalva fogalmazták meg tézisüket, hogy a közép-európai tudósok, illetve a közép-európai értelmiség olyan speciális tudással rendelkezik, ami megkülönbözteti őket nyugati kollégáiktól. Ez a tudás jelenorientált, szubsztantív, esszéisztikus, metaforikus, ami különböző típusú diskurzusok jellemzőit kapcsolja össze a szépirodalomtól a politikáig, illetve a társadalomtudományokig. Ez az a tudás, ami összekapcsolja és összetéveszthetetlenül közép-európaivá teszi többek

között Freudot, Wittgensteint vagy éppenséggel Mannheim Károlyt. Csepeli és Wessely szerint a közép-európai szociológia kognitív esélye is ebben a sajátos tudásban rejlik, ami képes lehet közvetíteni különböző területek, illetve különböző világrészek között, s különösen képes lehet egyfajta fordítószerepet betölteni kelet és nyugat között.

Csepeli és Wessely idealizmusában talán kódolva volt a csalódás veszélye, az azonban kétségtelen, hogy a közép-európai régiót addig nem tapasztalt érdeklődés övezte 1990 után. Ez a megkülönböztetett figyelem azonban kevésbé a közép-európai tudósok, s nem is a közép-európai szociológia felé irányult, sokkal inkább az a különleges történelmi esemény váltotta ki, amely révén szinte laboratóriumi körülmények között lehetett vizsgálni egy érdekes társadalmi jelenséget: a közép-európai tárgyalásos forradalmakat. A Csepeli György, Örkény Antal és Kim Lane Scheppele (1998: 35–48) írása által a 90-es évek második felében kibontakozó újabb vita már annak a tapasztalatnak a keserű feldolgozását jelenti, hogy ennek a különleges történelmi eseménynek a társadalomtudományos vizsgálata és értelmezése nem a közép-európai tudósok privilegizált területe.

Csepeli, Örkény és Scheppele írásának középpontjában, stílszerűen, egy metafora áll. Bár az amerikai indiánok közül sokan a hódítók elleni katonai küzdelemben estek el, megtizedelésük legfőbb oka, hogy az európaiak olyan betegségeket vittek magukkal az új kontinensre, amelyek ellen a bennszülöttek szervezete védtelen volt. Csepeliék szerint ennek analógiájára képzelhetjük el a közép-európai társadalomtudományt a tranzitológusok hódítása idején. A közép-európai szociológia nem volt felkészülve a „racionalizáció” vírusára, amit a nyugatiak magukkal hoztak. A kelet-közép-európai rendszerváltások vizsgálata a nyugatról importált tudományos eszköztár segítségével, nyugati értelmezési keretekben történt, amelybe a közép-európai tudósok nem tudtak innovatív módon bekapcsolódni. Ebben a munkában kevésbé volt szükség a helyi szociológusok sajátos történelmi tapasztalataira és metaforikus tudására, faladatuk javarészt csupán az adatszolgáltatásra korlátozódott, illetve helyismeretüket kamatoztathatták a résztvevő megfigyelés céljából érkező hódítók kalauzolásá során.

Ezek a viták jól érzékeltetik azoknak a kis nemzeteknek a periferikus helyzetét a nemzetközi tudományos életben, akiknek a nyelvét rajtuk kívül nem beszélik mások. 1989–90 történései azonban legalább két ponton komoly változást idéztek elő a magyarországi, illetve a nemzetközi szociológia viszonyában is. A kelet-közép-európai átalakulás, mint egyrészt egyedülálló történelmi esemény, ráirányította a figyelmet e régió sajátos problémáira. Olyan társadalmi jelenségek vizsgálatára adott alkalmat, amelyek, habár itt figyelték meg azokat, de a megfigyelésük során nyert eredmények bizonyos mértékben általánosíthatók és más kontextusokban felhasználhatók. A rendszerváltás másik fontos hozadéka, hogy eltüntette azokat a politikai akadályokat, amelyek a kelet-közép-európai tudósok számára csaknem lehetetlenné tették, hogy bekapcsolódjanak a nemzetközi tudományos életbe. Ezzel olyan lehetőség nyílt meg előttük, amellyel akár sajátos közép-európai tapasztalataik és metaforikus tudásuk révén, akár másként élhetnek.

III.

Az ezredforduló után zajlott két nagyobb diszkusszió vitaindító cikkeiben közös, hogy mindegyik a szociológia válságát diagnosztizálja, s a válság egyik okát – más okok mellett – a szociológia és a közönsége közötti megváltozott viszonyban látja. Némédi Dénes (2000: 3–16) arra mutat rá, hogy eltűnt az az értelmiségi közeg, amelyik a XIX. század második felében és a XX. század elején a szociológia elsődleges fogyasztója volt, Michael Burawoy (2006:35–66) pedig egy részletes modell tvázolt fel a szociológiai munkamegosztás vizsgálatára, amelyben a közszociológiát – vagyis azt a fajta szociológiát, amely intenzív kapcsolatot ápol az akadémiai szférán kívül lévő civil közönséggel – csupán a szociológia egy sajátos ágaként, de semmiképpen sem az egész szakma jellemző tevékenységeként ábrázolja.

A szociológia differenciálódása nyomán a burawoyi modell szerint négy különböző típusú szociológiát lehet elkülöníteni a létrehozott tudás jellemzője, illetve a megszólított közönség jellege szerint: a közszociológia mellett a professzionális, a közpolitikai, illetve a kritikai szociológiát. Buroway leírása szerint ezek a szociológiatípusok a szakma művelésének „legitim” formái, vagy a modell parsonsiánus vonásait hangsúlyozva: mindegyik önálló típusnak megvan a sajátos pozitív funkciója a diszciplínán belül. Értékelése szerint az amerikai szociológia története során különböző időszakokban különböző fajta szociológiatípusok töltötték be vezető szerepet a szakma berkein belül. Míg a XIX. század második felében, az amerikai szociológia kezdeteikor a filantróp csoportok, illetve korai szociológusok által művelt közszociológia; majd ezután a XX. század elejétől a közpolitikai; illetve a század közepétől a kritikai szociológia került vezető helyzetbe, addig mára a szociológiai munkamegosztáson belül az akadémiai szférába zárkózó, s instrumentális tudást előállító professzionális szociológia került domináns pozícióba.

A burawoyi koncepciót számos bírálat érte, számomra azonban nem is az általa kínált modell, hanem elsősorban a diagnózisa érdekes. Burawoy a szociológia „közönségvesztését” bizonyos értelemben a professzionalizálódására vezeti vissza, ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy a közszociológia csak akkor lehet erős, ha a tudománynak van egy erős professzionális magva, illetve általánosabban, ha a szociológiai munkamegosztás egészségesen működik. Megítélésem szerint ez a diagnózis a magyarországi szociológiára vonatkoztatva is megízírlendő, amennyiben az elmúlt évtizedekben végbemenő, s különösen a rendszerváltás után felgyorsuló intézményesülési folyamat a magyarországi szociológiában is közéleti relevanciavesztéssel járt együtt.

A magyarországi szociológia aranykora – ha szabad így fogalmazni – a 60-as évekre tehető. Ebben az időszakban még nem volt az ország egyetlen egyetemén sem szociológia tanszék, s nem volt hivatalos szociológusképzés sem. A diszciplína számára kezdetleges intézményi infrastruktúra állt rendelkezésre, ám aktív nyilvános részvétel és problémaérzékenység jellemezte. Ahogy Kuczi Tibor (1991: 68–80) a *Valóság* folyóiratot elemezve rámutatott, a szociológia ekkor képes volt a társadalomtudományi vagy a szélesebb közéleti diskurzus számára egyfajta nyelvet

szolgáltatni. A szociológiából érkeztek azok a fogalmak és értelmezési keretek, amelyekben a lényeges kérdéseket fel lehetett vetni és az aktuális társadalmi problémákat meg lehetett tárgyalni.

A rendszerváltás után gyorsan létrejöttek a diszciplína művelése számára elengedhetetlen intézmények (vö. Gábor 1991: 85–130). Számos új folyóirat alakult, megszerveződött a szociológiaképzés az ország nagy egyetemlein, s a szociológushallgatók száma is rohamosan nőtt. A szociológia közéleti relevanciája azonban ezzel párhuzamosan jócskán csökkent. A diszciplína már nem tölt be olyan központi szerepet a közéletben, mint korábban, s a szociológiai munkák olvasói köre is szinte csupán a szűkebb szakmára, illetve az egyetemi hallgatókra korlátozódik. Lengyel László fogalmazott úgy a *Valósággal* kapcsolatban, hogy „a *Valóságban* megjelenni bizony annyit jelentett, mint a hatalom által észrevétni magunkat, nyelvünkkel, gondolatainkkal befolyásolni a hatalmasokat” (Lengyel 1996). Ma nincs ilyen tétje a szociológiai munkának.

IV.

Ha a rendszerváltás jelentősége kiemelkedő a magyar szociológia esetében, mert lehetővé tette, hogy integrálódjon a nemzetközi tudományos életbe, illetve elősegítette, hogy professzionalizálódjon, nem lehet eléggé hangsúlyozni a fontosságát a harmadik problémakör, a szociológia és a tárgya viszonyának a kérdésében. A rendszerváltás nyomán ugyanis olyan jelentős társadalmi átalakulásnak lehettünk tanúi, ami a magyar szociológia elsődleges tárgyát, a magyar társadalmat változtatta meg. Kérdés, hogy mennyiben tudott hozzájárulni a szociológia az 1990 utáni változások felderítéséhez, s ezzel a társadalom önismeretének elmélyítéséhez.

A bevezetőben úgy fogalmaztam, hogy ellentmondásos dolog egy tudománytörténeti áttekintést politikai események alapján periodizálni, s az előadás kérdése úgy is hangozhatna, hogy mi történt a magyar szociológiában, illetve szűkebben a társadalmi struktúra- és rétegződéskutatás területén Ferge, Konrád és Szelényi, illetve Kolosi korai munkái óta? E szerzők révén mind a 60-as, mind a 70-es és mind a 80-as évek magyar társadalmára vonatkozóan rendelkezünk olyan struktúramodellel, amely vitaképes volt, s amely a társadalomkutatás területén jelentős orientációs erővel bírt. A magyar társadalom szerkezetét az államszocializmus időszakában máig elsősorban ezek alapján a munkák alapján gondoljuk el.

A Hadas Miklós (1990: 3–15) által kezdeményezett vitában 1990-ben pontosan ez a kérdés állt a középpontban: milyen új megközelítések válthatják fel ezeket az alapvetően marxi, illetve weberi ihletésű struktúramodelleket, amelyek az egyének társadalmi pozícióját a termelési eszközökhöz való viszonyuk vagy a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepük, tehát elsősorban az egyenlőtlenségek hagyományos dimenzióit figyelembe véve igyekeztek megragadni. Ezt a perspektíaváltás iránti igényt természetesen kevésbé a tárgyban bekövetkezett vál-

tozások magyarázták, sokkal inkább a diszciplínán belüli nemzetközi fejlődési trendek. Elég talán csak Bourdieu (1986) jelentős munkájára utalni, amely az osztálytagozódás mellett az osztályokon belüli „finom különbségek” vizsgálatát állítja a középpontba, vagy a német struktúra- és egyenlőtlenségkutatás Beckkel, Schulzéval és Hradillal fémjelzett vonulatára, amely az élethelyzetek individualizálódására hívja fel a figyelmet, s amely az osztály-, illetve rétegspecifikus egyenlőtlenségek helyett a nem feltétlenül hierarchikusan elhelyezkedő társadalmi miliók kutatására helyezi a hangsúlyt (vö. Berger 2008a: 115–130, 2008b: 51–93).

A rendszerváltás utáni Magyarországon több jelentős munka is született a társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatás területén. Továbbra is túlsúlyban vannak a különböző osztály-, illetve rétegmodellek, eközben azonban olyan kísérletekkel is találkozhatunk, amelyek az újabb megközelítésekől táplálkoznak. A teljesség igénye nélkül ki kell emelni, hogy többek között Ferge, Kolosi és Szelényi is folytatták kutatásaikat, s a rendszerváltás utáni magyar társadalomra vonatkozóan is megfogalmazták elképzeléseiket (Ferge 2006: 479–500, 2010; Kolosi 2000; Kolosi–Keller 2010: 105–138; Kolosi–Pósch 2014: 139–156; Eyal et al. 1998). Szalai Erzsébet (2001, 2006) több munkában vizsgálta a magyar társadalom hatalmi szerkezetét, ráadásul ezt nemzetközi kontextusba ágyazva. Szalai Júlia (2007) a szociálpolitika szerepét elemezte az egyenlőtlenségek újratermelődése szempontjából. A KSH a 2001-es, illetve a 2011-es népszámláláshoz kapcsolódóan is önálló kiadványt jelentetett meg a társadalom rétegződéséről (Záhonyi–Bukodi 2004; Huszár 2015). Újabb fogyasztási alapú, kapcsolathálózati, illetve többdimenziós rétegződésvizsgálatokra is vannak példák. A Tárki munkatársai, illetve mások is kidolgoztak különböző fogyasztási alapú tipológiákat (Fábián et al. 1998: 72–61; Fábián et al. 2000: 225–259; Fábián 2015: 128–142; Csire et al. 2006: 253–292). Angelusz Róbert, illetve Tardos Róbert a kapcsolathálózati megközelítés alapján készített vizsgálatokat (Angelusz–Tardos 2006: 227–252; Tardos 2008: 5–50). Bukodi Erzsébet a magyar társadalom foglalkozási szerkezetét, illetve fogyasztási csoportjait együtt vizsgálva igyekezett egy sokoldalú leírást adni a magyar társadalom szerkezetéről, s egyben egyfajta mérleget készíteni a hagyományos és az újabb megközelítések jelentőségéről is (Bukodi 2006; Bukodi et al. 2006). Róbert Péter és kollégái pedig egy többdimenziós rétegződésvizsgálatot hajtottak végre (GfK 2014), amelynek módszertana alapján részletesen vizsgálták Győr társadalomszerkezetét is (Csizmadia–Tóth 2014: 7–27).

E munkák nyomán természetesen számos dolgot megtudhatunk a magyar társadalom mai arculatáról. Rámutatnak többek közt, hogy az államszocializmus redistributív rendszerével szemben a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének elsődleges mechanizmusa a rendszerváltás után a piac. Rámutatnak továbbá, hogy ennek ellenére, vagy talán éppen ezzel összefüggésben jelentős szerepe van az állam újraelosztó tevékenységének az egyenlőtlenségek alakulásában. A magyar társadalom individualizálódott, az egyének helyét a társadalom szerkezetében azonban elsősorban a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepük jelöli ki. Az eredmények ellenére azonban én mégis azt emelném ki, hogy a rendszerváltás utáni magyar társadalomra vonatkozóan nem rendelkezünk még

olyan átfogó struktúramodellel, amely Ferge, Szelényi és Kolosi korai munkáihoz hasonló orientációs erővel bírna a társadalomtudományok területén. Lehet, hogy ennek elsődleges oka az, hogy magának a tárgynak a képlékeny mivolta lehetetlenné teszi egy mélyreható és időtálló elképzelés kialakítását, azt gondolom azonban, hogy ma már nem jogos az új társadalmi formáció átmeneti jellegére utalni. Megítélésem szerint ez a mai magyar szociológia legnagyobb adóssága, amit remélem, mihamarabb sikerül orvosolnia.

Hivatkozások

- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovách I. (szerk.) Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Budapest: Napvilág.
- Berger V. (2008a) Életstílus- és miliőkutatások a német szociológiában: a hagyományos struktúramodell alternatívái. Replika, 64–65.
- Berger V. (2008b) A középosztályosodás értelmezési kísérletei a német szociológiában. Századvég, 49.
- Bourdieu, P. (1986) Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. London: Routledge.
- Bukodi E. (2006) Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In: Kovách I. (szerk.) Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Budapest: Napvilág.
- Bukodi E. – Altoraji Sz. – Tallér A. (2006) A társadalmi rétegződés aspektusai. Budapest: KSH.
- Burawoy, M. (2006) Közérdekű szociológiát! Replika, 54–55.
- Csepeli Gy. – Wessely A. (1992) A közép-európai szociológia kognitív esélye. Replika, 1–2.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Scheppele, K. L. (1998) Kelet és nyugat között. A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. Replika, 33–34.
- Csité A. – Kovách I. – Kristóf L. (2006) Fogasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon. In: Kovách I. (szerk.): Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Budapest: Napvilág.
- Csizmadia Z. – Tóth P. (2014) Egy magyar nagyváros társadalmának szerkezete a XXI. század első felében. Bevezető tanulmány társadalomszerkezeti kitekintéssel. In: Csizmadia Z. – Tóth P. (szerk.): Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben. Győr: Universitas-Győr Nonprofit Kft.
- Eyal, G. – Szelényi, I. – Townsley, E. (1998) Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elit Struggles in Post-Communist Central Europe. London: Verso.

- Fábián Z. – Kolosi T. – Róbert P. (2000) Fogyasztás és életstílus. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich G. (szerk.): Társadalmi Riport 2000. Budapest: Társi.
- Fábián Z. – Róbert P. – Szívós P. (1998) Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 1998. Budapest: Társi.
- Fábián Z. (2015) Társadalmi rétegek, fogyasztási státuscsoportok Magyarországon. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) Jól nézünk ki (...?!). Háztartások helyzete a válság után. Budapest: Társi.
- Fáber Á. (2008) Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Replika, 62.
- Ferge Zs. (1973) Társadalmunk rétegződése: Elvek és tények. Budapest: KJK.
- Ferge Zs. (2006) Struktúra és szegénység. In: Kovách I. (szerk.) Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Budapest: Napvilág.
- Ferge Zs. (2010) Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Budapest: Napvilág.
- Gábor K. (szerk.) (1991) Interjúk a szociológia professzionalizálódásáról. Replika, 2(2–3).
- GfK (2014) Osztálylétszám 2014: Magyarországon nincs igazi középosztály. Elérhető: http://www.gfk.com/hu/documents/20140612_gfk_mta%20tk_osztálylétszám%202014.pdf (2015. április 28.)
- Hadas M. (1990) Marxizmus és makroszociológia. Kritikai észrevételek két évtized hazai struktúrakutatásához. Replika, 1.
- Huszár Á. (szerk.) (2015) A társadalom rétegződése. Budapest: KSH.
- Kolosi T. (1987) Tagolt társadalom: struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. (2000) A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Budapest: Osiris.
- Kolosi T. – Keller T. (2010) Kikristályosodó társadalomszerkezet. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2010. Budapest: Társi.
- Kolosi T. – Pósch K. (2014) Osztály és társadalomkép In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) Társadalmi Riport 2014. Budapest: Társi.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1989) Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Budapest: Gondolat.
- Kovács I. (szerk.) (2006) Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Budapest: Napvilág.
- Kuczi T. (1991) „Magánnyelv” – szociológia – közbeszéd. Replika, 2(2–3).
- Kuhn, T. S. (2000) A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest: Osiris.
- Laki L. (2006) Rendszerváltások Magyarországon. In: Kovách I. (szerk.) Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Napvilág Kiadó: Budapest.
- Lengyel L. (1996) Levélfele a Valóságról. Új Forrás, 7.

- Némedi D. (2000) A szociológia egy sikeres évszázad után. Szociológiai Szemle, 2.
- Szalai E. (2001) Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Budapest: Aula.
- Szalai E. (2006) Az újkapitalizmus és ami utána jöhet... Budapest: Új Mandátum.
- Szalai J. (2007) Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon. Budapest: Osiris.
- Tardos R. (2008): Foglalkozás, miliő, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. Századvég, 50(4).
- Záhonyi M. – Bukodi E. (2004) A társadalom rétegződése. Budapest: KSH.

A maradványos szóbeliség és a pusztai emlékezet

A tanulmányban egy régi dunántúli uradalmi pusztán felvett narratív életútinterjúkat és élettörténeti visszaemlékezéseket vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy mi okozhatta az első hallásra ad hoc felépítésű, nehezen követhető, furcsa történetformákat. A pusztai interjúk tartalmi-formai sajátosságaikkal – mozaikosság, szerkesztetlenség, bőséges ismétlések – és létrejöttük kontextusánál fogva is jelzik, hogy a pusztai élettörténetek eltérnek a „jó” avagy a jól formált történetektől, mivel szerkesztési módjuk nem követi a lineáris, okságon alapuló narratív struktúrát.

A narratív életútinterjúk felvételekor ez már a visszakérdezést is megnehezítette, hiszen jórészt hiányzott az a lineáris (de legalábbis eseményalapú) történetstruktúra, amely segítette volna a visszakérdezést a narratíva *saját* időrendjében. A történeteket hallgatva sokszor nehéz volt a mesélés fonalát felvenni. Nemcsak a mesélési stratégiák és a taktikázás (a terelés és a mellébeszélés) kelthette a benyomást, hogy a pusztaiak történeteiből „valami hiányzik”: a narratívák különös, első hallásra kaotikus szerkezete is fokozta ezt.

A pusztán öt értékelhető hosszúságú élettörténetet és nagyjából ugyanennyi félig strukturált interjút sikerült felvennem; több alkalommal inkább csak beszélgetni próbáltam.

Az élettörténetek közül egy illeszkedik a lineáris történetmesélés sémájába egyes szám első személyben előadott, időrendben elmesélt történetként. A pusztáról kiemelkedő, sikeres életpályát befutó férfi narratívája több szempontból is eltér a többiekétől. Az ő édesanyjának története pedig egyfajta átmenetet képez a pusztaiak mozaikos és fia lineáris története között. A történetek szerveződését ugyanis nemcsak az életkor és az egykori pusztai miliő közelsége, hanem az iskolázottság, az otthoni miliő és akár a felnőttkori hatások is befolyásolják. A politikai tudatosság, a (vulgár)marxizmus alapvetéseinek ismerete az idős asszony esetében is valamiféle történelmi tudatosságot szült, így történetében bizonyos események oksági viszonyokban, (történelmi) hatások összefüggésében és időrendben tárultak fel.

1 ELTE TáTK (Doktori Iskola), MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete.

A pusztaiak és az alfabetizáció

Az interjúk készítésekor mentális térképeket is szerettem volna felvenni a pusztáról, azonban hiába készítettem be papírt és tollat, a pusztaiak sem maguktól, sem kérésre nem rajzoltak; a többségük szemmel láthatóan idegenkedett ettől. Szóban szívesebben adtak útbaigazítást, de nem akarták ezeket lerajzolni: mintha idegenkedtek volna a térkép készítésével járó lépték- vagy nézőpontváltástól. Csak a pusztá „új ura”, a mezőgazdasági munkából lett vállalkozó rajzolt szívesen, amikor otthonától nem messze, a szomszédos mosóház udvarán találkoztunk. A helyzetből adódóan azonban ő sem papírra, hanem a földre skiccelte fel az egykori kastély alaprajzát.

A terepmunka során egyetlen kontextusban került elő kimondottan az írás, amikor az egyik helybeli az interjú elől menekülve azt tervezte ki, hogy mielőtt elmegy az előre megbeszélt időpontban otthonról, kitesz a kapura egy „szerelmes levelet” a hoppon maradt kutató tájékoztatására. A nyilvánvaló ironia mellett a „szerelmes levél” kifejezés a pusztai kontextusban feltehetően az egyetlen írásbeli kommunikációs forma, amelynek a pusztában értelme, „divatja” volt. Figyelembe véve a szóhasználat formulajellegét, inkább rögzültnek, semmint esetlegesnek tűnik ez az asszociáció. Ugyanakkor a szóban forgó helybeli saját elmondása szerint szívesen fejt keresztretjvényt.

A pusztában egyetlen idős emlékező számolt be arról, hogy fiatalabb korában szívesen olvasott, és ha könyvet venni nem is tudott, kölcsönkért néhányat az „úri negyedbeli” ismerősektől. Az interjú végeztével büszkén mutatta néhány kötetes könyvtárát, egy-egy régebbi kiadású Jókai- és Mikszáth-művet. Ő azonban a pusztá „előkelőségéhez” (Illyés 2005 [1936]) tartozott: édesapja parádés kocsisként bejáratos volt a grófi udvarba. Az asszony élénk és sokatmondó emléke, hogy a háború zűrzavarában néhány fiatal lánnyal együtt felment a gazdátlan és félig romos kastélyba „szedegetni”. Ő még ebben a krízishelyzetben is a finom, előkelő ruhák és a könyvek után nyúlt. Kulturális orientációja (s ezzel együtt a mosóházi belső cselédeké, iparosoké) tehát más, mint a pusztaiak többségéé, hiszen az olvasás még a XX. század közepén sem volt széles körben elterjedt foglalatosság a pusztában.

A háború után született visszaemlékezők szerint a mezőgazdasági munkások legfeljebb csak a kalendáriumot forgatták; újságot, könyvet nem olvastak. Az állami gazdaság irodáján dolgozó nagymamám egy anekdotikus történetet is elmesélt a fizetéssztásról:

Az előttem levők [generációjában] volt, volt sok [írástudatlan]. Volt egy bácsi, erre emlékszem leginkább, már amikor pénztáros voltam, hogy a pénzt se ismerte fel, írni se tudott, számolni se tudott, és akkor nagy gond volt, mert csak a [sóhajt] piros a százas, kék a húszas – papírpénz volt. Aztán hát, teljesítménybérbe dolgoztak, és reklamáta, hogy a Gyuri bácsi, az három pirosat kapott, ő meg csak egyet. Hiába mondtam neki – azt hiszem, hogy ötvenes is volt már

akkor –, hogy de az a kettő ugyanannyit ér, mint az az egy piros, ki kellett cserélni pirosra. [nevet] Mert az úgy volt jó! Tehenez volt, csírásnak mondták akkor, de voltak többen, akik nem tudtak írni-olvasni. (KÉ)

Ezek a részletek azt jelzik, hogy az írni-olvasni tudás korántsem volt teljes körű a (volt) uradalmi cselédség körében (főként a háború előtt született generációkban), noha a pusztai iskoláról minden visszaemlékező beszámolt. A tanítás színvonalát azonban jól jelzi, hogy egy-egy sürgősebb munka a saját használatú vagy az uradalmi földeken könnyen felülírta a kötelező iskolába járást (erről Illyés is ír – Illyés 2005 [1936]), és a cselédgyerekek örömmel mentek a földekre borsót szedni vagy répát gazolni tanulás helyett. Nem volt ez másként a két világháború közötti időszakban a szóban forgó pusztán sem: „Ezért a munkáért pénzt nem fizettek, csak az volt a jutalom, hogy aznap nem kellett iskolába menni.”²

A pusztaiak távolabbi múltjáról semmilyen „saját hangon”³ megszólaló írott forrás nem áll rendelkezésre: sem naplók, sem levelek. Még apróbb, köznapi feljegyzésekkel sem találkoztam. A pusztaiak történetéről a helyi monográfiák közölnek néhány adatot, ezenkívül az uradalom gazdasági adminisztrációja rendszeresen „kitermelt” különféle adatsorokat és feljegyzéseket, de ezek nem sokat árulnak el az életvilágról. Az írásos nyomokat nem a pusztaiak rögzítették, és nem is a pusztaiak nyelvén vagy tapasztalati terében íródtak. Az ő átélt múltjuk és jelenük csak előszóban, szóra bírásukkal érhető el.

A szóbeliség néhány jellemzője

Ong szerint az írás megjelenése megváltoztatta az emberi tapasztalat szavakba öntésének, tárolásának és felidézésének módját. Az írást nem ismerő, azaz elsődlegesen szóbeli kultúrák nemcsak eltérő mnemotechnikával tárolják és hívják elő a tapasztalatokat, de a felidézés pszichodinamikai jellemzői és a mentalitás is más. A hangzó szó illékonyasága teljesen más attitűdöket igényel és fejleszt ki, mint a szó „technologizálásának” tekinthető írás (Ong 2010).

Az írás az általánosabb és absztraktabb nyelvhasználat folytán egyfelől kiágyazza az egyént a szóbeliségben nagyon is behatárolt társas és társadalmi kontextusból (az elhangzó szó „itt és most”-jából), másfelől a terjedése nem csak a társadalmi struktúrát, de a társadalmi folyamatok dinamikáját is megváltoztatja. Az írás átalakítja a kultúra átadásának folyamatát, a gondolkodást, és a rögzítésnek köszönhetően kulturális termékek sokaságát

² Dr. Szénási Károlyné helyi adatgyűjtése az 1980-as évekből, kézirat.

³ A történetírói nézőpontról, valamint a nézőpontváltásról és a „saját hangon” megszólaló közösségi narratíváról bővebben: Berkhofer (2000: 147–167).

teszi elérhetővé. Ezzel voltaképpen megghiúsítja, hogy az egyén teljes mértékben részesüljön a tradíciója egészéből (pluralitás, elidegenedés). Végül az írásos kultúra a történelmi érzék (tudat) kialakulásában, a múlt múltként, azaz a jelentől gyökeresen eltérő entitásként való érzékelésében is döntő fontosságú (Goody–Watt 1963: 304–345).

Jelentős magyarázóerővel bírhat, ha a pusztaiak több évszázadon át kizárólagosan szóbeli kultúráját *maradványos* szóbeliségeivel jellemezzük, ahol az írni-olvasni tudás csak három-négy generációval ezelőtt kezdett terjedni, s nem tudott annyira felülkerekedni az orális kultúrán, hogy a nyomait teljesen eltüntesse.

Az uradalmakban az alfabetizáció az Eötvös-féle népiskolai törvénnyel (1868) kezdődött, majd az 1926-os népiskolai törvény nyomtatékosította az addig jobbra csak „javaslatként” értelmezett tankötelezettséget 6 és 12 éves kor között⁴. Jóllehet a XX. század elejére már csaknem a teljes iskoláskorú népesség járt iskolába,⁵ az írni-olvasni tudás nem terjedt ilyen rohamosan. Illyés szerint a XX. század elején, ha írni nem is, de olvasni mindenki megtanult a pusztai iskolában (Illyés 2005 [1936]). Ám az olvasni tudás még nem feltétlenül jár együtt a szóbeliség hanyatlásával, mivel a teret, az időt és az emlékezetet kibővítő írás már erőteljesebben alakítja a gondolkodást.⁶ Emellett számolni kell a nyomtatás és az elektronikus kultúra korában is megfigyelhető (másodlagos) szóbeli szubkultúrák létével,⁷ amilyen például az Egyesült Államokban a latin-amerikai vagy a fekete városi kolóniákban ismert.

Bernstein megfigyelései a korlátozott és a kidolgozott kód osztályspezifikus használatáról (Bernstein 1975) ugyancsak megerősítik, hogy „kidolgozott kód kizárólag az írás segítségével alakulhat ki” (Ong 2010: 93). A korlátozott kódot használók szituációkhoz kötődő gondolkodásmódja, közösségi szókincse és rögzült mondatfűzése nemcsak a szóbeli kultúra fontos ismérvei, hanem továbbélő maradványai is, melyek az iskolai kultúra hatására halványulnak ugyan, de továbbra is meghatározók a gondolkodásban és a tapasztalatok szervezésében. (Ez a hatás jól megfigyelhető az egykori cselédeknek egy generációval fiatalabb és iskolázottabb, a pusztára visszaköltöző sikeres férfi beszédében). Lurija 1931–32-ben írástudatlan vagy néhány osztályt végzett orosz parasztok körében végzett nyelvi-pszichológiai felmérései ugyancsak rávilágítanak az elsődleges szóbeliség alapvető jellemzőire és az iskolának az absztrakt gondolkodás elsajátításában játszott szerepére (Ong 2010).

4 Kultúrpolitika és közoktatásügy a két világháború között <http://www.mek.oszk.hu/02100/02185/html/1362.html>.

5 Oktatásügy a századforduló körüli évektől a trianoni békeszerződésig – <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1354.html>.

6 A pusztai verselők és „hírköltők” kétes szerepéről és az olvasás terjedésének a pusztai kultúrára gyakorolt hatásáról Illyés meglehetősen ambivalensen gondolkodik: „Kell-e példát hoznom arra, hogy a világ és társadalom folyásáról a cselédek közt a nyomdatermékek több és veszélyesebb babonát terjesztettek, mint a pislogó vénasszonyok? A pusztákra a betű a tömény, nemzetközien kipróbált ostobaságokat közvetíti” (Illyés 2005 [1936]: 202).

7 A telekommunikáció és a média újfajta szóbeliséget hozhat létre, amely megteremti az egymás közti közvetlen kommunikáció lehetőségét és a viszonylag homogén közös tapasztalati teret (Goody–Watt 1963).

Az elsődleges szóbeli kultúrákban a gondolkodás, az önkifejezés nyelvi alakzatait a mellérendelő szerkezetek, a halmozás és redundancia, a tradicionális, az életvilágbeli praxishoz közeli gondolkodásmód, valamint az empatikus, közvetlen, szituációfüggő beszéd- és látásmód jellemzi (Ong 2010).

Formai sajátosságok, előadásmód

A versengő hangnem

A szóbeli kultúrára erősen jellemző versengő hangnem a megszólalás kontextusát a párbaj, a rátermettség bizonyításának kontextusába helyezi. A frappáns mondasok, találós kérdések és szóbeli összecsapások (a dicsőítés és az ócsárlás) is ennek a versengő, a szót magához ragadni kívánó ősi habitusnak a maradványai (Ong 2010).

A pusztai élettörténet gyakorta kezdődik visszakérdezéssel, ami nemcsak az interjúhelyzetben felkínált szerepek rögzítésére, pontosítására szolgál, hanem talán ösztönös összecsapás, a találékony visszakérdezés az agyafúrtság bizonygatása is. Az efféle versengő nyelvi lelemények sorába illeszkednek a pusztaiaknak az interjút visszautasító próbálkozásai, bőbeszédű indoklásai és a közösségben gyakori szóviccek, amelyek minimális változtatással, egy-egy betű felcserélésével fordítják visszájára a jelentést, megfricskázva a fennálló kultúrát és rendet: *Faust – lófauszt/nagy fauszt, agronómus – ugrómókus, próbáld meg – prószáld meg*.

A csúfolódó, versengő hangnem a gyerekek egymás közt használt „mondásaiban”, rigmusaiban is jelen van. *Mit néző, nem vagyok én intéző!* egy-egy ilyen mondatra nem nagyon lehet mit felelni, s ez is a játék lényege: belefojtani valakibe a szót, úgy rajtaütni, hogy ne tudjon felelni.

Illyés gyerekkori emlékeiben is előkerül a gyors visszavágás mellett a tréfákban és rigmusokban rögzített közösségi tudás, illetve a hallgatóság igényeire szabott megszólalás:

A lakodalmi „kintállók”, a kamaszok, akiket nem hívtak meg a lakomára, szintén az ablak elé gyűltek, onnan kiabáltak be, kértek és kaptak is finom harapnivalót, ha ötletes megjegyzéseik kiérdemelték a műértő násznép elismerését, amely várta ezt a jelenetet, és készült a röpösztokra. A kottyolóknak és a vízkeresztjáróknak a pusztai commedia dell'arte szabályai szerint minden konyhában a hallgatóság helyzetéhez és igényéhez kellett alkalmazkodniok (Illyés 2005 [1936]: 145).

A gyors visszavágáson alapuló viccelődés a pusztaiak egymás közti kommunikációjának velejárója, és egyben társadalmi szervezőerő:

...akkor ott vót a pusztá közepin a kut, az ártézi kut, azt' akkor oda szoktunk menni vízer'. Onnan hoztuk a vizeket. Nagyon jó vize vót, meg is van még, most is. Tekerős kut vót, oda... sokszor* vótunk ott annyian, anná' a **kútná'**, min-denki a zománcos vödrökkel. Hát. Azt' akkor ki mikor érkezett, mint az orvosná', ha rákerü:tt a sor, akkor azt' akkor vótak ott olyan fiúk, akkor teletekerték a vödröket némelyiknek, azt' akkor heccü:ték az öregek: „Énnekem is tekerjed!” „Gyere már, ugyan már!” „A leányoknak pumpáltál már!” Szokták mondani az öregasszonyok, de csak viccültek a fiúk meg a leányok. Úgyhogy oda összejártak vízer', ment a... ment a kanna.⁸ (HR)

Ismétlések, gondolatritmus

A szóbeliség bizonyos vonásainak makacs továbbélését mutatja a szűk, kontextushoz kötött szókincs és a gyakori szóismétlés a pusztán a felvett élettörténeti elbeszélésekben. A mellérendelő szerkezetek túlsúlya, a redundancia sokszor még jegyzetelve is nehezen követhetővé tette az elbeszélést, miközben az interjúalanyok figyelemre méltó pontossággal találtak vissza egy-egy rég elejtett szálhoz, még ha közben magukat is kérdezgették, hogy hol is tartanak, és ezt vagy azt miért is mondták el. Ez az ismétlésen alapuló technika abban is segítette őket, hogy mederben tartsák emlékezetüket és gondolatmenetüket. A szerteágazó gondolatmenet nem rögtön és nem világosan megfogalmazható: ha megtörik a gondolatmenet íve, akkor megeshet, hogy nem vonható le a konklúzió.⁹

Az alábbi példa egy a pusztában feltehetően kevésbé használatos szólás felidézésének folyamatát világítja meg:

Hát azt tudod mindég, kisleányom, hogy akárhul vagyunk, sokszor nem az a*, aki a legföls*, azt mondják, hogy a haltul bűzlik a* vagy a fejtül bűzlik a feje, vagy a fejtül bűzlik a hal? De valóba' úgy van! (SZE)

8 A pusztai interjúrészleteket a tájnyelvi és archaikus fordulatok megőrzése miatt fonetikusán átírással közlöm, de a sokszor amúgy is nehezen olvasható átírás nem teljesen következetes: csak a tájnyelvi sajátosságokat és az erősen érezhető nyelvi különbségeket jelölöm, a kevésbé hangsúlyos vagy általános kiejtési torzulást nem. Tehát az „*aszongya*” követi a fonetikus átírást, az *azt'* (asztán) viszont nem, mivel a hasonulás a köznyelvben is ugyanúgy hallatszik. (A rövidülést viszont jelzem.)

Jelölések az interjúk szövegátírataiban: **félkövér** betű – hangsúlyos, hangosabban mondott szövegrész (pl. **mindennél**), (6) – a szünetek hosszúsága másodpercben, [nevet, sóhajt] – emocionális, metakommunikatív jelzések, (harmincnegyzetben?) – nehezen érthető szöveg, * – pillanatnyi szünet, megakadás, ----- – megszakadó szöveg, e:hallgat – hosszan ejtett, elnyújtott szót, igen=igen – a szokásosnál gyorsabb összevonás.

9 Hasonló veszélyre hívja fel a figyelmet Bartlett az emlékezeti felidézés kapcsán: „Végzetes lehet, ha erőszakkal félbeszakítjuk a látszólag oda nem tartozó részletek hosszú láncolatát. Ez vagy mogorva hallgatásba taszítja a tanút, vagy pedig annyira kikökönteti, hogy szinte egyáltalán nem lesz képes a történet elmondására” (Bartlett 1985 [1932]: 372).

Egy másik visszaemlékező végül ugyancsak egy szólással összegezte a cselédlét bonyolult tapasztalatát, azt a részben tanult, részben a szereprendszerekből fakadó, megörökölt alávetettséget, amelyből a habituális elemek miatt nehéz kilépni: *Koszorú lóra bársony nyereg nem illik.* (KM) A szólások formájában megőrzött közösségi tapasztalat egyfelől sűrít, másfelől könnyen felidézhetővé teszi a cselédlét kollektív tapasztalatát.

Az alábbi interjúrészletből a felidézés és az egész gondolatmenet előállítása végigkövethető; itt a konklúziót nemcsak a gondos felsorolás előzi meg, hanem a cselekvések időrendje is váltakozik: a részlegesebb összegzése után kezdődik a részletesebb kifejtés:

Csak azt akarom, angyalom, mondani, hogy [sóhajtot] szegény öcsém azzal [azt mondja?] az anyukám szőlőjé a nénjének, a Tercsi nénédnek=a Juli nénédnek=a Bözsi nénédnek, meg a*, a Sanyi bátyjának. Ez a négy édesanyám testvérei=ott laktak. A Jancsikáva' házról házra, hogy itt van a Róza nénje, meg a sógorom, hogy ne köljön azoknak minden egyeshöl e: menni, mer minálunk vót a központ. Mikor megebédelték nálunk, azt' akkor az már mind siettek elvégezni, mosogatni, mind siettek, a Róza nénje, mert édesanyám Ilon, a Horváth Ilona vót, és akkor a főstökötényt már mind rakták elejibe, az akkor minálunk ott lenni, ott a ház előtt, mer' magányos házunk vót, nem ilyen*- nekünk **külön kis házunk vót.** Azt' akkor oda odagyűttek, azt' akkor ott elbeszélgettek, aztán indultak most már, hogy még vilá-gossal hazaérgyenek. (HR)

A fenti részletet elbeszélő gyakorlott mesélő, aki hosszan és élvezettel beszélt. Ez az előadásmódján is meglátszott, de maga is említette, hogy gyakran mesél a szomszéd gyerekeknek fejből. A szóbeliségre jellemző mnemotechnikai fogódzókhoz folyamodott, ez keltette mondandójának ráérős, archaikus benyomását. Elbeszélése rövid epizódokra bomlott, amelyeket ismétlődő nyelvi panelekkel, összegző fordulatokkal tagolt („ilyen világ volt”, „mit mondjak?”). Az „önvezérléssel”, azaz a magának tett megjegyzésekkel nemcsak saját gondolatmenetét próbálta kézben tartani – mivel a gyakori ellentételezésen alapuló asszociációk miatt hajlamos volt elkalandozni –, hanem a hallgatóság figyelmét is igyekezett éber tartani azokkal a kérdésekkel és kiszólásokkal, amelyekkel a közös pontokat, vonatkoztatási rendszereket térképezte fel.

Gondolatmenetének jellemző ritmusához tartozott, ahogyan az előző egység utolsó részét megismételve vezette be az új gondolatot.

Azt' akkor, hát én még kisleány vótam, de jöttek azért azok a nagy lányok, mer őő, hát ott vótak a fiúk, mer hát azért egyik a másikán segítettek. Azt' akkor jártam a házakat, mondom az Eszti, Marika, Mancsi, mittudomén kinek mi vót a neve, mondom, hogy őő hogy az anyu üzeni, hogy hogy nem-e érnének rá estére tollat fosztani. Azt' akkor hát, **jöt-**

tek hozzánk tollat fosztani, azt’ akkor kirakta anyám ilyen nagy asztalra a tollasokat, akkor sorbaü:ték azok a lányok, úgy emlékszek rája, szóval mennyi ilyen izé leü:tt oda. Annyi leült, ott söpörték ott össze, annyi vót. Meg akkor vette anyám azt az új angint. Amit a dunnákba, a párnákba rakni, aztán amit megfosztottak, oda tették bele. Aztán akkor ott vótak a **fiúk**. (HR)

Az ismétlésen alapuló felidézést sokszor fokozza a munkamenet ismerete és begyakoroltsága.

Az ismétlés a munkák (vagy akár az ételreceptek) leírásánál a legerőteljesebb a pusztai elbeszélésekben, de megfigyelhető az útvonalak megadásakor is, ami Ong szerint az egyik legarchaikusabb listázó (voltaképp a listázást helyettesítő) eljárás, ugyanis az egymásra következő tereket a pusztá felsorolás helyett elbeszélésbe sűríti¹⁰ (Ong 2010).

Ott a tanyán, megmondom őszintén, ott nem szerettem. [sóhajt] Nem vót az ember hozzászokkal ahhol a... ahhol a... ahhol a kül=nem is vót=szóval, ...az a magányosság, ottan kerttel laktunk a földnek a közepén, akkor folyott egy ér, az éren innen laktak hárman, mink meg ott túlról ketten, de nem közel, hanem **messzi**. Messzi laktunk. (HR)

A szituációfüggő beszédmód, közösségi jelentések

A deiktikus kifejezések bősége a pusztaiak narrációjában azt is jelzi, hogy az „itt és most” leírása közösségi tapasztalatot kifejező szókinccsel használ, amelyben a jelentések a mindennapi helyzetekhez, adott kontextusokhoz kötődnek, mindenki előtt ismertek, és ezért nem igényelnek bővebb kifejtést (Bernstein 1975; Ong 2010; Goody–Watt 1963). Az elbeszélésekben elvárható időrend és az emlékek mellett/helyett a „kéznél lévő”, nyelvileg könnyebben leírható jelenbeli történések minduntalan előtérbe kerültek a biográfiai narratívában is, míg a félig strukturált interjúkban a visszaemlékezések helyett sokszor a jelenben, a napokban történt események idéződtek fel.

Az életvilághoz kötött, gyakorlatias gondolkodás- és beszédmód fontos vetülete a szóbeliségnek. Az elméleti, absztrakt megfogalmazás, ami lehetővé tenné, hogy a szituációtól és a közös tudástól függetlenül is kifejezhetőek legyenek a tapasztalatok, Ong szerint az írás és a nyomtatás felfedezésével kezdett terjedni. Nyelvészek, így például Lurija és Bernstein az írásbeliség terjedését az iskolai szocializációhoz, azaz a formális, absztrakt gondolkodás elsajátításához kötik (Bernstein 1975; Ong 2010). Következésképpen nem véletlen, hogy a maradványos szóbeliség

10 A legarchaikusabb példát a felsorolások elbeszélésekké alakítására a bibliai történetekben találjuk, ahol az egymással szomszédos területek leírását voltaképpen a vándorlások elbeszélése helyettesíti, de a leszámazási sorok is az archaikus listák sorába illeszkednek (Ong 2010).

és az írásbeliségen alapuló iskolai kultúra közötti ellentét épp nyelvi formában jelenik meg. Goody és Watt azt hangsúlyozzák, hogy az írás reflektáltsága a gondolatok inkonzisztenciájának felismerésében hozott forradalmian újat, és voltaképpen az arisztotelészi értelemben vett logikus-empirikus gondolkodásmód megjelenésének előfeltétele volt (Goody–Watt 1963).

A lehetséges elgondolása helyett az adott helyzetben gondolkodó, alapvetően szóbeliséghez köthető gondolkodást és nyelvhasználatot világítja meg Illyés egyik gyerekkori emléke is, amikor így jellemzi nagyapját: „Eszméket nem fogadott be, csak tapasztalatokat. Ötletei vagy találgatásai nem voltak, csak élménye” (Illyés 2005 [1936]: 63).

Mindez azt is jelenti, hogy a pusztai mesélők csak nagyon korlátozottan „fordítanak”¹¹ a saját narratívájuk (illetve életviláguk) és hallgatójuk életvilága között, nehezebben általánosítják a tapasztalatokat, és nemigen hámozzák le azokat a közösségi kontextusról. Az interjúhelyzetben mégis érezhető egyfajta fordítási kényszer, hiszen a kiszólások, tapogatózó kérdések egy része annak kiderítésére irányul, hogy melyek a közösen ismert terek, szokások. Ugyanakkor az, hogy két külön időben és világban élünk, nem merült fel problémaként az interjúk során, még akkor sem, ha teljesen idegenként léptem az interjúszituációba. Mindez arra utal, hogy az ismert terek és az ismert emberek alapvető szervezőelemei ennek az életvilágnak (és bármelyik másiknak is), ugyanakkor az ismerős környezet elhagyása elbizonytalanodással, dezorientációval fenyeget. Mindez új fényben mutatja a pusztaiak izoláltságát és helyhez kötődését: „...nem a tanulástól félt [írja apjáról Illyés], jó feje volt, de azt érezte, hogy a nyárfasoron túl – amely a puszta határát jelölte – mintha őtöle bárki még a csizmáját is elvehette volna, így beszélt” (Illyés 2005 [1936]: 49).

A pusztai interjúalanyok tehát kevésbé hajlanak a helyzettől elvonatkoztató beszédmódra és az általánosításra.¹² Az, hogy másként és másra használják a nyelvet, ami más módon szervezi a gondolkodásukat, az interjúrészetek hasznosításakor is feltűnt. A letűnt életviláguk leírásának egyik célkitűzése egy olyan többszólamú közösségi narratíva megszólaltatása (és megteremtése), amelyben az egymásnak ellentmondó narratívák, emléktöredékek is helyet kapnak.

11 Jó példa erre Borbély Szilárd önéletrajzi ihletésű regénye, a *Nincstelének*, ahol a gyermeki nézőpontból ismerjük meg a falu és a család történetét, ugyanakkor a felnőttkori értelmezések, reflexiók elkerülhetetlenül az emlékekhez tapadnak. A gyakran ismételt kifejezés, a „mi így mondjuk”, elvileg nem hangozhatna el egy olyan gyerektől, aki reflektálatlanul él saját életvilágában, amelybe enkulturálódott: „Anyám minden reggel pénzt ad, és mindennap veszünk egy doboz tejfölt. Mi téfelnek mondjuk” (Borbély 2013: 86).

12 Néhány részlet az absztrakt, azaz írásbeliségen és a szituációhoz kötött, szóbeliségen alapuló gondolkodásmód különbségeit firtató nyelvészeti kutatásból, amit Lurija 1931–32-ben végzett orosz írástudatlan parasztok között.

„A nemesfémek rozsdásodnak, az arany nemesfém. Rozsdásodik-e vagy sem? Erre a kérdésre jellemzően a következő válaszok érkeztek: »Rozsdásodnak-e a nemesfémek vagy sem? Rozsdásodik-e az arany vagy sem?« [...] »A nemesfém rozsdásodik. A nemes arany rozsdásodik.«” (Ong 2010: 52).

„Messze Északon, ahol hó van, minden medve fehér. Novaja Zemlja a messzi északon fekszik, és mindig hó fedi. Milyen színűek a medvék? Egy jellemző válasz: »Nem tudom. Fekete medvét már láttam, de másilyet nem... Minden vidéken másfajta állatok élnek.«” (Ong 2010: 52).

Az interjúrészletek a közösségi nyelvhasználatot, jelentéstulajdonítást és tapasztalati teret „torzítatlan”,¹³ nem a kutató által összegzett formában jelenítik meg, hiszen nem távolodnak el annyira a rekonstruálni kívánt életvilágtól, mint a kutató saját nyelvhasználatában és tudományos terminusokban rögzített értelmezései. A pusztai történeteket – éppen szituációfüggőségük következtében – nehezebb idézni. A redundancia és a kontextusfüggőség miatt általában csak hosszabb szövegrészletek tudnak egy egész gondolatot közvetíteni, sokszor nehéz egy-egy részletet kimetszeni a hömpölygő gondolatritmusból. A pusztai elbeszélésekből kiragadott részletek „nem beszéltek önmagukért”, azaz nem voltak lekerekítettek.

A pusztaiak megnyilatkozásainak idézése minden esetben bevezetőt kíván. A párbeszéd felidézésekor nem sokat törődtek azzal, hogy jelöljék a beszélőváltásokat vagy bemutassák, jellemezzék a szereplőket. Ez is a másodlagos (maradványos) szóbeliséget jellemző életvilághoz közeli, a szituációtól nem függetleníthető beszédmódra utal, amely azon alapul, hogy az életvilág társas, normatív és kulturális összetevői mindenki előtt ismertek, és ismeretüket mindenkitől elvárták. Az egykori életvilág magától értetődősége nem tudatosított elvárásként vagy előfeltételezésként vetül ki az interjúhelyzetre, ugyanakkor az időbeni távolság miatt az emlékezők is érzik a magyarázó fordításkényszerét, és néha igyekeznek hozzáfűzésekkel érthetőbbé tenni a letűnt világ kontextusát.

A pusztai történetek szerkezeti sajátosságai

Mozaikosság, nem lineáris szerkezet

A pusztában felvett (élet)történetek első hallásra esetleges, kaotikus felépítése, mozaikossága ugyancsak a szóbeliség maradványos jellegére utal. Ezek a szerkezeti sajátosságok a pusztában és a közelben felvett megszólalásokat kivétel nélkül erősen jellemzik, csakúgy, mint az erősen szituációfüggő és szituáció által meghatározott beszédmód. A két legértékesebb (s egyszersmind leghosszabb) interjú tematikus struktúráját, gondolati építkezését szembeítem a szóbeli kultúrákra vonatkozó főbb megállapításokkal (Goody-Watt 1963; Ong 2010; Bernstein 1975).

Az „A” történetben a gondolatritmus a legerősebben érzékelhető vonás, míg a „B” történetben az orális kultúrákra jellemző, szünetet kerülő bőbeszédűség mellett az ellentéteken alapuló epizodikus felidézés és a tradicionális gondolkodásmód érdemel figyelmet. Emellett mindkét történetet a szituatív nyelvhasználat és a hallgatósághoz intézett kiszólások sokasága jellemzi.

13 Ami természetesen nem lehetséges, hiszen például az interjú „szó szerinti” átiratai is magukban foglalják a szűrések, értelmezések egész sorozatát a fonetikus leírástól a központozáson át a szünetek jelöléséig (Zombory 2014).

A tematikus egységeket elemezve azt láthatjuk, hogy az egyes epizódok egymásutánjának – jóllehet csak elvétve követik a lineáris időrendet – mégis van belső logikája, hiszen a rövidebb blokkok egymásra következése egyfelől az ellentételezésen alapul (akkor-most, ünnep-hétköznap, cselédek-grófok, nekik-nekünk, megtekintésre érdemes helyek-sok látnivaló nincs), másfelől analogikus és asszociatív kapcsolatokon.

Az „A” történet mesélője az apróbb részleteket jellemzően időrendben adta elő, az ’aztán’ (aszť) fordulattal kötve őket össze. Az élettörténeti elbeszélés mégsem lineáris, jóllehet a néhány mondatos élettörténeti „sűrítményekhez” újból és újból visszatér, és egy-egy részletüket kibontja. Ez az ismétlésen alapuló gondolatritmus, valamint a felsorolás és halmozás analógiákon alapuló elbeszélésepizódokat eredményezett. Feltehetően a nehezen követhető, nem lineáris szerkezet miatt éreztem az interjúfelvételek többségénél, hogy „valami hiányzik”, pedig a narratívát hallgatva a kezdeti, a történetsszöveget domináló jelenbeli epizódok előadása után mindvégig tudtam, hogy tartalmas anyagot gyűjtök.

A „B” történet előadásmódjában a szóbeliség egy másik jellegzetes vonása a legszembetűnőbb: a régi énekmondóktól és szónokoktól elvárták a bőbeszédűséget, a beszéd könnyed és megszakítatlan folyását. A hosszabb szünetek nemcsak az énekmondót hiteltelenítették, hanem hallgatóságát is elbizonytalanították (Ong 2010). A „B” történet mesélője ösztönösen tartott a mondandóján belüli szünetektől, az ismétlés és az ellentételezés technikájával harcolt ellenük, elbeszélése a sok megkezdett szál párhuzamos szövegetésével alakult, vissza-visszatérések tagolták. Miként az „A” történet mesélőjének, neki is megvolt a maga „szava járása”, amivel az egyes epizódokat tagolta. Ő jellemzően a „többet nem tudok” fordulattal zárta le a gondolatmenetet, hogy rögtön új történetsszálat kezdjen. Más, a pusztában gyakran használt fordulatok („mondom”, „aztán” („azť ”), mostmá, „ugye”, „ilyen világ vót”) is szép számmal fordultak elő elbeszélésében.

A „B” történet mesélője is sokszor szól ki a hallgatósághoz, tesz fel kérdéseket és fűz megjegyzéseket mondandójához, csakúgy, mint az egykori énekmondók, akik ezzel is próbálták ébren tartani a figyelmet (Ong 2010). Ezzel nemcsak a hallgatóság figyelme felett őrködik, hanem minduntalan megerősítést is vár, hogy „jót mond-e”. Ez lehetne egyéni vonás, ám más értelmet nyer, ha az uradalmi cselédség mentalitásával, szerepazonosulásaival, kollektív tapasztalataival hozzuk összefüggésbe.

A lineáris történetsszerkesztést Ong és Goody is az írásbeliség terjedésével hozza összefüggésbe, mivel az írás egyrészt kikényszeríti a konzisztenciát és a logikus felépítést azáltal, hogy merőben más viszonyokat teremt a szavak és a referenciák (jelölők és jelöltek), valamint a szöveg írója és befogadója között (kiágyazódás, absztrakció) (Ong 2010; Goody–Watt 1963).

A múlt elmúltsága, lezártként való érzékelése a modern individuumhoz köthető, aki olyan időszerkezetben él, ahol a múlt alapvetően különbözik a jelentől, és amelyben a jövőbeli perspektívák nyitottak és eldöntetlenek (Ricoeur 1999: 373–413).

A szóbeliség jelenorientáltsága egészen más időérzékelést körvonalaz: ez megnyilvánul a körkörös, cirkuláris idő-felfogásban, a ciklusok egymásutániságának észlelésében, és abban is, hogy a múlt nem különbözik jelentősen a jelentől, hiszen például a homeosztatikus emlékezeti funkciók csak azt őrzik meg a múltból, ami a jelenre nézve releváns és hasznos.¹⁴ Az elmúlt idők a szóbeli kultúrában inkább részlegesen diszkontinuus entitások, semmint kronológiába rendezhető idősíkok (Goody–Watt 1963).

A modern időérzékelés és történelmi tudat alapvető kategóriája, az analitikus okság az elsődlegesen szóbeli kultúrákban gyakorta hiányzik, csakúgy, mint a deduktív gondolkodásmód (Ong 2010), jóllehet az intencionális összefüggések az emberi történetek legalapvetőbb, univerzalisztikus szervezőelemei (Bruner 2005: 27–58).

A jól felépített, lineáris történetek hiánya, de a linearitás fel-felbukkanása az elbeszélt történetekben tehát a szóbeliség makacs továbbélését jelzi. A köznapi gondolkodásban, beszédmódban erősen jellemző maradt a jelenorientált, szituációfüggő, mellérendelő (azaz nem érvelő és nem általánosító) nyelvhasználat, de nyomokban az iskolai elvárások hatása is érződik az elbeszélésekben. Mindazonáltal a szóbeliség mint emlékezeti és pszichodinamikai működésmód határozza meg a történetészvzés logikáját. A szóbeliség jellemzői és az alapszintű iskolázottság hatásai mellett a közösség által ismert és továbbadott történetek formáját és műfaját is érdemes figyelembe venni: volt, aki gazdag szóbeli hagyományról (mesékről, rémmesékről, betyártörténetekről és adomákról, rövid tréfákról) számolt be, s volt, akinek nem meséltek a szülei, mert „este örültek, hogy végre lefekhettek aludni” (ZSM). Az egyik kedvvel és komótosan mesélő visszaemlékező (az „A” történet előadója) gyerekkorában Grimm-meséket és kanonizált (mesekönyvben rögzített) népmeséket is hallott, de meséltek neki fejből is. A „B” történet mesélője, a kis könyvtárára oly büszke idős asszony is sokat mesélt fejből a rokon gyerekeknek.

Az otthoni miliő, amely akár a szóbeli emlékezetben megőrzött adomákon, tréfákon, akár az (együtt) olvasott meséken alapul, ugyancsak hat az élettörténeti narratíva felépítésére, időrendjére. Az élettörténetek mozaikos jellege azt sugallja, hogy az idős mesélők rövidebb történeteket mesélhettek és maguk is adomák elmesélésén alapuló közösségi beszélgetéseken szocializálódhattak (versengő hangnem!), illetve a többiektől, a kortársaktól hallott történeteket szívták magukba.

Az élettörténetek nem lineáris, mozaikos felépítése abból is fakadhat, hogy a cselédlét kiszolgáltatott tapasztalatát nem lehet koherens történetbe illeszteni, nem lehet egy pozitív, önazonosságot és folytonosságot szavatoló narratív identitás alapjává tenni.¹⁵ Ebben az értelmezési keretben tehát a nem lineáris szerkezet valamiképpen az életútinterjú nyitó kérdésére adott reakció: az etnicitásnarratívákhoz hasonlóan a cselédnarratíva sem lehet

14 Az eszkimók időérzékelésének jelenorientáltságát jól mutatja, hogy szerintük a világ mindig is olyan volt, mint most (Goody–Watt 1963).

15 Köszönöm Kovács Évának a probléma felvetését és a magyarázatot.

koherens, folytonos és egészes, mivel az nem elég az önazonosság teremtéséhez, csupán szerep-éneket teremt (Kovács 2006: 41–52).

A szóbeliség formai-tartalmi sajátosságai azonban nemcsak a narratív élettörténetekben mutatkoztak meg (jóllehet a történetek *struktúrájának* vizsgálatához ez a módszer volt a legalkalmasabb), hanem megfigyelhetők voltak a félig strukturált interjúkban és a hétköznapi beszélgetésekben is.

Az alábbiakban a formai-tartalmi jellemzőktől távolodva a szóbeliség mnemotechnikai sajátosságait, illetve ezek pusztai reminiszcenciáit vizsgálom.

A pusztai emlékezet. Az emlékezeti „homeosztázis”

Ong az elsődleges szóbeliséget olyan mnemotechnikával és pszichodinamikai jellemzőkkel köti össze, mint a beszédben rögzült jelzős szerkezetek használata és a formuláris kifejezések gyakori előfordulása, valamint a ritmizált gondolatmenet, ami főként az ismétléseken, az ellentéteken vagy a hasonlóságon (alliteráció, asszonánc) alapul. Mindennek háttérében az a gondolat áll, hogy a gyakorta elhangzott kijelentések egyrészt a hagyomány által szentesítettek, megőrzésre érdemesek, másrészt az ismétlések miatt felidézésük eleve könnyebb. A felidézést ugyancsak segítik a hagyomány által megszabott kontextusok.

Az interjúfelvételek tapasztalata szerint a pusztai emlékezet nem nyúlik vissza a régi időkbe, nem kronologikus és nem túl rendezett. A családtörténetekben jellemzően addig őrződnek meg az egyének, ameddig az emlékező személyes emlékei visszanyúlnak.¹⁶ A régebbi felmenők kitörlődnek az emlékezetből, név szerint csak ritkán emlegetnek pusztait a visszaemlékezők: a nevek gyakorta hiányoznak az élettörténetekből, az említett szereplőket inkább csak státusuk, a beszélőhöz való kapcsolatuk („szegény anyám”, „a szomszéd bácsi”, „a nagybátyám” stb.) jellemzi.

A szóbeli emlékezet könnyebben boldogul a kiemelkedő alakokkal, így hősokeket teremt vagy furcsa alakokat örökít meg (Ong 2010). A pusztai emlékezet is szívesen időz grófok, úrnők, császárnék hallomásból ismert életénél. Egy hajdani, a kastélyban szolgáló belső cseléd élettörténeti elbeszélését előbb a pusztaiak grófjáról (a „mi” grófunk) szóló történetek színesítik, majd a mondandójába belemelegedve egyre több történelmi alakot idéz meg (Ferenc József, Erzsébet királyné, egy Pálffy herceg, az uradalom egykori úrnője, Kornizs Anna).

16 Kardos László a szentgyörgypusztai (volt) uradalmi cselédek kapcsán ugyancsak megállapítja, hogy a közösségek határait a házasságok vonják meg (távozó és a pusztára beházasodók), de a pusztaiaknak nincs származástudatuk (Kardos 1955: 225–334).

Jöllehet az idősebb pusztaiak gyakorta emlegetik a grófi családot, a háború után születettek emlékezetéből a nemrégén még oly fontos urak neve már kikopott. A szomszédos pusztá urainak neve¹⁷ ugyanúgy feledésbe merül, mint a Zichyeké: az egyik visszaemlékezőt annyira bosszantotta ez a hiányosság, hogy telefonon kérdezte meg a nevüket a testvérétől.

A szóbeliség emlékezetének kapacitása ugyanis véges: a jelen szempontjából nem releváns események feledésbe merülnek. Erre expliciten utalt is az egyik interjúalany: *az is ilyen kis pusztá vót [ahonnan a szülei származnak], azt ott laktak, a nem tudom milyen uradalom vót, isten bizony, ha agyonütnének se. Az az igazság, mesé:tek azok sokat, aranyoskaím, csak az az igazság, hogy az ember aztat mind megtartani [az emlékezetben] nem nagyon tudja.* (PL)

A szóbeliség „lehetővé teszi a múlt kényelmetlen részleteinek elfedését [...] a mindenkori jelen szükségleteinek megfelelően” (Henige, idézi Ong 2010: 48). A strukturális amnézia jelenségét, a múlt erősen jelenre orientált (vagy érdekezérelt) felidézéséből fakadó torzításokat éppen a szóbeli és az írásbeli kultúrák múlthoz való viszonyának különbsége okozza¹⁸ (Goody–Watt 1963). Végső soron „a szóbeli hagyományok nem annyira a múltra vonatkozó kíváncsiságról tanúskodnak, mint inkább az adott társadalom jelenének kulturális értékrendjét tükrözik” (Ong 2010: 48).

Ez a homeosztatisz jelleg ad magyarázatot például arra, hogy a koalíciós időszak miért maradt meg olyan hiányosan és töredékesen a pusztaiak emlékezetében. A földosztásról mindenki tesz említést, de a mezőgazdaság kollektivizálásának időszaka sokkal hangsúlyosabb minden visszaemlékezésben. Ha a szóbeliség emlékezetének pragmatikusságából indulunk ki, azt mondhatjuk, hogy a grófi idők és „az állami gazdaság ideje” közötti párhuzamok megtalálása gyakorlati haszonnal kecsegtet (természetesen nem feltétlenül tudatosan), mivel az analógiák átláthatóvá teszik a helyzeteket és szerepvizonyokat.

Ezzel szemben a koalíciós időszak csak két-három narratívában jelenik meg egy-egy sajátos, gyakorlatorientált elnevezéssel („egyéni világ”, „maszekvilág”), de az önállóság tapasztalata egyrészt idegen, másrészt új volt az egykori cselédeknek, így a „felforduláson” és a zavarosságon¹⁹ túl a legtöbben nem is őriznek több emléket erről az időszakról.

17 Tulajdonképpen bérlők; a zsidó származású Szávozdi-Lukacich család. Ezt megelőzően a szomszédos pusztá is a Zichyek kezén volt (Farkas 1989).

18 Goody két példát is említ, melyben a törzsi társadalom homeosztatisz szóbeli emlékezete kerül ellentétbe a gyarmati adminisztrációval, mivel ez utóbbi az öröklési rend és a földek tulajdonjogi vitáinak tisztázása miatt igyekezett írásban rögzíteni a törzsi-családi genealógiákat. Azonban az írásbeliségben élő hivatalnokok nem számoltak azzal, hogy az emlékezetben megőrzött leszármazási láncok jelenbeli felidézése nem egészen pontos, sőt az érdekek mentén dinamikusan változtatható – miként a vitás felek számára az igazság, az igazságos ítélet is inkább kontextushoz, semmint valamilyen abszolút mércéhez kötött (Goody–Watt 1963).

19 Igen hasonló emlékezeti mintázatokat tár fel Tamáska Máté az újjazdák, azaz a földosztáskor házhelyhez és telekhez jutó agrárproletárok körében (Tamáska 2013).

Jól megvilágítja a nyelv ezen „funkcionális adaptációját” (Goody–Watt 1963: 306), hogy a Trobriand-szigetek lakói például csak olyankor adnak nevet a lakóhelyükön kívüli dolgoknak, ha azok valódi befolyással vannak az életükre, azaz valamiképp hasznosítható ismereteket nyújtanak. Ellenkező esetben nevük sincs (Goody–Watt 1963).

A pusztai emlékezetet vizsgálva a rendszerváltás elnevezés feltűnő hiánya azt is megvilágíthatja, hogy az átalakulás mennyire tűnik fontos eseménynek az ott élők (főleg az idősebbek) mindennapi tapasztalatainak tükrében.

Ez a sajátos emlékezeti homeosztázis megjelenik a szóhasználatban is: egyrészt „a szavak jelentése mindig a jelenből következik” (Ong 2010: 47), másrészt a nemzedékváltások során egy-egy nem használt tárgy régi elnevezése gyorsan kikopik a szókészletből, vagy jelentése erőteljesen módosul (Ong 2010; Goody–Watt 1963).

Erre jó példa volt az egyik interjúban a háború után született interjúalany és az idős nagymama közötti, a gyermekkorából felidézett párbeszéd:

Az én nagymamám, az beteges volt, korán is meghalt. Korán...? Hát nem élte meg a hetven évet, hatvan-valahány éves volt. Feküdt. Töbörzsökön lakott, aztán én szoktam emenni, olyan tizenkét-tizenhárom évesen, én szoktam hetente kétszer főzni neki. Azt* azt mondja nekem: „Te, kisleányom, hozd be a findzsát.” * „Mit, mama?” „A findzsát.” „Hol van?” – Nem mertem még egyszer megkérdezni. – „Hol van?” „A kredencbe.” (1) Odamegyek a kredenchez, nézem, mi lehet itt a findzsa. Sok pohár ott volt, érted. „Nem hozod még, kisleányom?” Úgy hitt mindég, kisleányom. „Nem hozod még, kisleányom?” Hát, ugye ott vót a hat fiú, egy lány. Csak akkor a legkisebb fiú volt otthon, de az is dógozott. „Mama, ne haragudjon, én nem tudom, mi az a findzsa.” „Hajnye, kisleányom, **a bögre.**” (RT)

Ugyancsak derűtséget keltett egy másik visszaemlékező családjában az, amikor arról mesélt nekik, hogy az aratáskor a legrosszabb dolga a kisebb termetűeknek volt, akik ilyenkor a „polyvalikba”²⁰ mentek. Ehhez hasonlóan az aratógép elnevezése, a masina, valamint az ehhez kapcsolódó munka, a masinázás is egy generáción belül kikopott a pusztaiak szóhasználatából.

A mezőgazdasági munkák és a háziasszonyi teendők kapcsán a szóbeli emlékezet egy másik vetülete is releváns lehet. A rutinmunkákkal kapcsolatos hétköznapi tudás áthagyományozása inkább utánzással történik. A mozdulatsorok később „testbe írt emlékezetként” működnek, a felidézésük öntudatlan, rutinszerű (Connerton 1989). Az interjúalanyok azonban mégis szívesen elidőzték azoknál a részleteknél, amelyek az egyes munkafolyamatok megváltozását, a gépesítés hatásait írják le. Ebből arra következtethetünk, hogy a rég elsajátított mozdulatok a mindennapi munka során problematizálódhattak, így a változás miatt lehet könnyebb a felidézésük és a verbalizálásuk.

20 A polyvaluk az aratógép végénél lévő nyílás, ahol a polyva (pelyva), azaz a búzaszemek lehántolt héja kiömlik.

A változó múlthoz való viszony – makacs emlékezeti homeosztázis

A régebbi szavak kikopása és az új rutinok szavakba öntése a modernizáció és a nemzedékváltás hatásaiba nyújt bepillantást, miközben általánosságban a pusztaiak életmódjának és társadalmi helyzetének relatív változatlansága figyelhető meg. A strukturális analógiák már többször idézett megtalálását a szóbeli hagyomány átadásának folyamata tovább árnyalja, mivel az szemtől szembeni kommunikációs helyzetekben zajlik. Az átadási folyamat eleve elősegíti a múlt és jelen között tapasztalt (vagy láttatott) konzisztenciát. Ennek hatását tovább erősíti az, hogy a tradicionális keretek között a legritkább esetben érheti kritika a kulturális hagyományt, és valószínűleg nem is hagy nyomot rajta (Goody–Watt 1963).

Arra, hogy az elavult szavak cseréje mennyire tömeges lehetett, az is rávilágít, hogy az előbbi párbeszédet elmesélő nő lánya *gyűjteni* kezdte az elavult, számára értelmetlen szavakat. A listázás, azaz a hagyomány által rögzített kontextusból kiragadott elemek absztrakt, kontextusfüggetlen felsorolása idegen az elsődleges szóbeliségtől (Ong 2010), azonban a pusztai maradványjellegű szóbeliségét a listázásra való igény tovább árnyalja, hiszen itt egyértelműen az iskola hatásáról, az absztrakt gondolkodásról és a múlthoz mint megőrzendő értékhez való attitűd megjelenéséről van szó. Ugyancsak ő kezdett hozzá a családfája felderítéséhez, de végül korlátokba (valószínűleg a szóbeli emlékezet szelektivitásába) ütközött.

A régi tárgyak ugyanúgy fennakadnak a hasznosság szűrőjén, mint a szavak. A megőrzésre irányuló szándék egy-két generációval ezelőtt még kívülről (régiségkereskedők) érkezett a pusztára. Mára úgy tűnik, hogy még a pusztában megindul az a változás, ami a saját közegében reflektálatlanul – a maga természetes szelekciós mechanizmusaival – működő közösségi emlékezetet (*milieu de mémoire*) az életvilág értelem-összefüggésein kívüli, a közösségi tapasztalatból kiágyazott modern emlékezeti helyekre (*lieu de mémoire*) tereli (Nora 2010: 13–34).

Miként az egyik helybeli összefoglalta:

Mindent összeszedtek, akinek esze volt abba az időbe, hogy majd milyen jó lesz= tudod, hol láttam ilyeneket? Itt a templomba, hogy volt az [a kiállítás a szomszédos pusztán]. A régi, micsoda régi bölcsők! Van, aki azt is megőrizte. Nagyon-nagyon régi bölcső. Talán még a nagymamájáé vót. Ott láttam ilyen régiséget. Jéé, mondom tényleg! Milyen jó, hogy aki szem* [füles?] ilyet megőriztek. Hát, akik gyűjtötték [a régiségkereskedők], tudod, régen fő mentek, meg nem is olyan régen, megkérték, hogy menjenek fő a padlásra, ennyit adok érte, annyit adok érte, aztán így e:kopott. Szerintem mindenféle így vót. (3) (RT)

A terepmunka előtt néhány hónappal a szomszédos pusztán kiállítás nyílt a település múltjáról, rövid szövegekkel, néhány fényképpel és egy makettal. Az egyik interjúalany büszke volt arra, hogy a kiállítás anyagában az egykori lakók (köztük az ő családja is) *név szerint* szerepeltek. A puszták morfológiai, építetett öröksége ugyanakkor még mindig az építészeti örökségvédelem legelhanyagoltabb területe (Tamáska 2013), miközben a közösségi emlékezet nem tartja annyira számon saját múltját, mint más, történelmileg tudatos csoportok.

Ez egyfelől a maradványos szóbeliség szelektív emlékezetével, másfelől a volt uradalmi cselédek és leszármazottaik sajátos „történelem alatti” pozíciójával hozható összefüggésbe, miközben a múlt felé forduló érdeklődés a maradványos szóbeliség hatásainak módosulását és a pusztai kultúrát érő külső hatások erejét is jelzi.

Hivatkozások

- Bartlett, F. C. (1985 [1932]) Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmányok. Budapest: Gondolat.
- Bernstein, B. (1975) Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Papp M. – Szépe Gy. (vál.) Társadalom és nyelv: Szociolingvisztikai írások. Budapest: Gondolat.
- Berkhofer, R. F. (2000) Nézőpont a történetírói gyakorlat nézőpontjáról. In: Thomka B. (szerk.) Narratívák 4. A történelem poétikája. Budapest: Kijarat.
- Borbély Sz. (2013) Nincstelenek. Már elment a Mesijás? Budapest: Kalligram.
- Bruner, J. (2005) A gondolkodás két formája. In: László J. – Thomka B. (szerk.) Narratívák 5. Narratív pszichológia. Budapest: Kijarat.
- Connerton, P. (1989) How Societies Remember? London: Cambridge University Press.
- Farkas G. (1989) Sárbogárd város története. Sárbogárd: Sárbogárd Város Tanácsa.
- Illyés Gy. (2005 [1936]) A puszták népe. Budapest: Osiris.
- Kardos L. (1955) Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgypusztá). Ethnographia, 1–4.
- Kovács É. (2006) Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. Tabula, 9(1).
- Nora, P. (2010) Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája. In: K. Horváth Zs. (szerk.) Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok. Budapest: Napvilág.
- Ricoeur, P. (1999) Az én és az elbeszélte azonosság In: uő: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok. Budapest: Osiris.
- Goody, J. – Watt, I. (1963) The Consequences of Literacy. Comparative Studies in Society and History, 5(3).

Ong, W. J. (2010) Szóbeliség és írásbeliség. A szó technologizálása. Budapest: AKTI-Gondolat.

Tamáská M. (2013) Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepes közösségeinek építészete 1945 után. Budapest: Martin Opitz.

Interjúk:

Interjú, KÉ, 2012. 07.10. készítette: Németh Krisztina

Interjú, KM, 2012. 07.11. készítette: Németh Krisztina

Interjú, PL, 2012. 07. 12. készítette: Németh Krisztina

Interjú, RT, 2012. 07. 13. készítette: Németh Krisztina

Interjú, HR, 2013. 03. 29. készítette: Németh Krisztina

Interjú, SZE, 2013. 08. 11. készítette: Németh Krisztina

Interjú, ZSM, 2012. 07. 17. készítette: Németh Krisztina (Hangfelvétel nem készült.)

Egyéb források:

Dr. Szénási Károlyné helyi adatgyűjtése az 1980-as évekből. Kézirat.

Kultúrpolitika és közoktatásügy a két világháború között

<http://www.mek.oszk.hu/02100/02185/html/1362.html>

Oktatásügy a századforduló körüli évektől a trianoni békeszerződésig.

<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1354.html>

Zombory Máté: Létezik-e a szó szerinti átírás? Előadás. A XX. század hangja. Workshop, 2014. június 26.

Tudomány és nyilvánosság a viktoriánus Angliában

Habermas jól ismert tézise (1993) szerint a polgári nyilvánosság a magánszféra és a politikum közé ékelődik, s az előbbiben gyökerező, szabadon megformált és megvitatott véleményeket csatornázza a hatalom felé, annak egyik legfontosabb kontrolljaként is működve. Az alábbiakban ebből a gondolatból ötletet merítve vizsgálom, hogy a tudományos diskurzusok területe miként kapcsolódott a nyilvánossághoz a viktoriánus Angliában. Hipotézisem szerint a XIX. századi angol tudományos szféra egy sajátos pályát írt le ezen a téren: kezdetben jómódúak által űzött hobbitevékenységnél alig volt több, s így kevésbé szorult a nyilvánosságra. A század második harmadától azonban – előbb kényszerűségből, majd stratégiai megfontolások következtében – szervesen összefonódott az újonnan megjelenő fogyasztói táborból táplálkozó nyilvánossággal, mely aktív alakító szerepet vitt a tudományos szférában. Végül, a század végére e szélesebb nyilvánosság ismét kénytelen-kelletlen visszasüppedt korábbi passzív befogadói szerepébe. Mindez szorosan összefüggött a tudományos mezőben éppen zajló változásokkal: azokkal a vitákkal, amelyek megteremtették a tudományos autonómiát, vagy legalábbis megfogalmazták annak igényét, kikristályosították a tudomány művelésének a XX. században érvényes kritériumait, s megalkották a hivatásos tudós addig ismeretlen figuráját.

Természetesen korábban is létezett tudományos nyilvánosság. A *Royal Society*-be tömörülő művelt úriemberek, a tagságra még csak aspiráló érdeklődők vagy az egyetemeken valamely klasszikus területtel foglalkozó professzorok maguk – vagyis egy igen szűk csoport tagjai – alkották a nyilvánosságot. Minthogy a „tudós” fogalma (és megkülönböztető vonásai) nem tisztultak még le, a tudomány termelése és fogyasztása sem vált el élesen egymástól. A tudományos tevékenység nem volt szigorú feltétele a tudományos társaságok tagságának.² Így aztán a tudományos nyilvánosság is lényegében ugyanezekből az úriemberekből állt: ők alkották a tudományos társaságokat (ezek száma

1 ELTE TÁTK.

2 A *Royal Society*-ről és más fontosabb hivatalos tudományos társaságról lásd: Turner (1978: 356–376); Boas Hall (1984: 153–158); Morrell–Thackray (1981); Pál (2015).

is a század első harmada után kezdett csak szaporodni), ők szólaltak fel és hallgatták meg a többieket ugyanitt, írtak és olvastak tudományos értekezéseket és fogalmaztak meg véleményt mások munkáiról. Egyszóval: egy meglehetősen szűk kör termelte, fogyasztotta és vitatta meg a tudományos újdonságokat.

E szűk körön kívül eső csoportok igen kevés vizet zavartak. Annál is inkább így volt ez, mivel a korszak elején potenciális fogyasztóból sem akadt sok Angliában. Műveltség tekintetében (is) óriási szakadék választotta el a szűk körű elitet az alsóbb rétegektől.³ A XIX. század legelején még a lakosság mintegy fele írástudatlan volt, de a betűk ismerete a többiek jó része esetében sem jelentett többet annál a képességnél, hogy valaki alá tudja-e írni a nevét az anyakönyvben, amikor házasságot köt. A kicsit is komolyabb iskolai vagy otthoni tanulmányok folytatása leginkább a jómódú arisztokraták és a felső középosztály tagjainak privilégiuma maradt a század utolsó harmadáig.

Hiába foglalkoztak olykor különféle sajtóorgánumok vagy pamfletek a tudományos diskurzusokban is megjelenő kérdésekkel – például a demográfiai problémákkal –, ha azokat viszonylag kevesen tudták elolvasni. Egyfajta kvázi-nyilvánosság, vagy Habermas terminusával: reprezentatív nyilvánosság ugyanakkor mégiscsak létezett e szűk körön kívül is, sőt szerepe sem elhanyagolható: a templomi élet nemcsak morális kérdésekben igazította el a híveket, de az akkoriban még az erkölctől és hitételtől elválaszthatatlannak tekintett intellektuális vagy tudományos igazságok felől is. Az elhangzó prédiációkban a plébánosok gyakran foglalkoztak olyan kérdésekkel, amelyeket a kortárs tudományos közélet is feszegetett. Ilyenek voltak például a legújabb, s nem véletlenül reflektorfénybe kerülő geológiai felfedezések: ha egyszer Armagh püspöke a XVII. században kiszámolta, hogy pontosan Kr. e. 4004-ben (hat nap alatt) zajlott a teremtség, s ezt az anglikán Bibliákba be is jegyezték, akkor istenkáromlásnak tekinthetők az olyan geológiai nézetek, amelyek szerint a Föld akár több tízezer éves is lehet.⁴ Támogatandóak viszont azok a nézetek, amelyek bebizonyították, hogy a túlzott népességnövekedés káros, különösen, ha az alsóbb osztályok tagjai vállalnak ebben leginkább részt, vagyis „tudományos” igazolást nyert, hogy e népcsoportok tagjait el kell tántorítani a korai házasságkötéstől és a „túlzott arányú” utódnemzéstől. Passzív befogadóként tehát bizonyos témákról bárki értesülhetett, pontosabban megtudhatta, miként vélekedjen ezeket illetően.

A plébánosok ugyanakkor nem pusztán az egyház szócsöveiként vettek részt a tudományos ismeretek közvetítésében. Sokuk a tudományos élet fontos (és aktív) szereplője volt a század legnagyobb részében. A lelkészek tették ki a korabeli értelmiség túlnyomó részét, s a műveltségi elit tagjaiként nem meglepő módon őket is megérintette a legújabb – főként geológiai – felfedezések nyomán egyre többeket magával ragadó gyűjtőszennvedély: kagylókat és különféle

3 A demográfiai és az oktatási viszonyokhoz lásd: Hopkins (2000); Long (2006: 1026–1053); Mitchell (2009); Woods (2000).

4 A korszak geológiai vitáihoz lásd: Lynch (2006) és Rudwick (2005).

fossziliákat kerestek a tengerparton, növényeket próbáltak azonosítani, vagy akár csillagászati megfigyeléseket tettek, esetleg tudománynépszerűsítő műveket írtak. A lelkészek tehát jellemzően érdeklődéssel fordultak a korszak nyilvános diskurzusaiban egyre előkelőbb helyre kerülő természettudományi kérdések felé. Lelkeszi hivatásuk és az újabb tudományos állítások kockázatos implikációi között a természettudományi megközelítés teremtett harmóniát, amely szerint a változó természet csodái is Isten bölcsességét mutatják.⁵

Ilyen értelemben tehát elmondhatjuk, hogy a XIX. század első felében a tágabb közvélemény pusztán passzív befogadóként tájékozódhatott a tudomány kérdései felől, e szerep pedig igen távol áll a Habermas által leírt „okoskodó polgárok” közösségétől. Ám hamarosan ez a helyzet gyökeresen megváltozott: a század második felére a nyilvánosság a tudományos diskurzusok célközönsége és alakítója is lett egyben – voltaképpen azt is mondhatnánk, hogy már már beleolvadt a tudományos mezőbe. Néhány évtizedig nem pusztán passzív befogadók tömegével volt egyenlő: a közönség aktív véleményformálókból állt, megnyerésük pedig egyúttal a tudományos élet legfőbb ügyeinek megnyerését is jelentette.⁶ Az új, aktívabb közönség előtt zajlottak azok a viták és küzdelmek, melyeket az újabb tudományosság képviselői a tudományos intézmények, a tudományos tevékenység, és általában a tudományos mező autonómiájáért folytattak.

Ezekben az években akárki formálhatott véleményt tudományos kérdésekben, és jó eséllyel senki sem kérdőjelezte meg ennek legitimitását, sőt „tudós” is lehetett bárkiből, hiszen még ehhez sem kellett megfelelnie semmiféle formális kritériumnak. A „szakértő”, a „hivatásos tudós” kategóriái csak a század végére szilárdultak meg annyira, hogy mindenki más megfosztassék a valódi véleményformálás jogától – addig azonban éppen a tekintély, a legitimnek tartott kompetencia monopolizálása érdekében volt szükség az „amatőrök” részvételére is. A társadalmi és kulturális tekintélyért ugyanis legelőször nem a későbbi terminussal amatőrnek nevezhető természetbúvárokkal kellett megküzdeni, hanem az egyházzal – bár, mint láttuk, ezek a kategóriák igen elmosódó határokkal rendelkeztek a korszakban. Mondjuk inkább azt, hogy nem az amatőrizmus, hanem a vallási dogmatizmus volt a tudományos diskurzusok első célpontja, jóllehet az amatőrizmus vádja az egyházi befolyással szemben is világosan megfogalmazódott.⁷

5 A viktoriánus tudományosság korai szakaszához lásd Desmond (2001: 3–50); Turner (1978: 356–376); Pál (2015), ezen belül pedig az amatőr gyűjtők szerepéhez: McGowan (2001).

6 Itt elsősorban a tudománynépszerűsítő irodalomra és előadásokra gondolok – ennek legjobb áttekintéséhez lásd Lightman (2007). Magyar nyelven rövidebben lásd Pál (2015). Az üzleti vonatkozások mellett ennek a műfajnak az újfajta tudományos gondolkodás és működésmód elfogadtatása is a tétje volt.

7 Minderről másutt (Pál 2015) részletesebben írok.

Néhány évtizedig ezért aktív és széles körre kiterjedő tudományos nyilvánosság működött a viktoriánus Angliában: a tudományos kérdésekről jórészt nagy példányszámú újságokban és pamfletekben, nyilvános előadásokon és népszerű, könnyen fogyasztható művek lapjain esett szó. A közönséget itt már nem kárhoztatták pusztán passzív szerepre: mivel a viktoriánus Angliában e viták tétje valójában a kulturális legitimitás volt, a nyilvánosságot is meg kellett nyerni ahhoz, hogy bizonyos területeken a tudományos mező követelhesse a végső tekintély rangját az azt hagyományosan birtokló egyházzal szemben.

Nyilvánvaló azonban, hogy ez nem alakulhatott volna így, ha először meg nem születik egy szélesebb fogyasztótábor. A népességrobbanással párhuzamosan a populáció szerkezete is átalakult: az iparosodás nyomán nemcsak a városi munkásság, hanem a középosztály is terebélyesedni kezdett arányát és abszolút számát tekintve egyaránt (Hopkins 2000; Woods 2000). A középosztályi lét olyan privilégiumokkal járt, amelyek addig az eliten kívül kevesek számára voltak elérhetők: a viszonylagos jólét sok szabadidővel is együtt járt. Márpedig erre a kettőre feltétlenül szükség van ahhoz, hogy valakiből a tudomány fogyasztója váljék. Mindeközben gyorsan csökkenésnek indult az írástudatlanság aránya is: míg az ország nagyjából fele analfabéta volt a század kezdetén, a XX. századra az írástudatlanság elhanyagolhatóvá vált (Lightman 2007). Kialakult tehát egy új közönség, amely kellő idővel, pénzzel, érdeklődéssel és kompetenciával is rendelkezett ahhoz, hogy az egyre nagyobb számban elérhető tudományos műveket elolvassa, az előadásokat meghallgassa és azokról véleményt formáljon

A középrétegek egyes csoportjai – főként a vidéki középosztály: tanítók, lelkészek, valamint (akár női) családtagjaik – nemritkán a tudományos tudás termelésébe is beszálltak. Ennek legfőbb terepe volt a már említett gyűjtési divat, amely a különféle természettudományos leletek felkutatására és rendszerezésére, gyakran pedig azok eladására irányult. A század második harmadától a tudományos társaságok szaporodásával ezen felül még akár arra is módjuk nyílt, hogy azok éves közgyűléseit látogassák (Morrell–Thackray 1981; Pál 2015). A viktoriánus tudományos nyilvánosság e középső szakaszában tehát a passzív befogadótól az aktív tudománytermelőig gyakorlatilag bármilyen szerepet szabadon választhatott magának bárki. Ebben a részben aktív, részben passzív fogyasztókból álló, új, radikálisan kiszélesedő tudományos mezőben egyszerre voltak jelen a régi műveltségi elit tagjai, az újabb tudományos elméletek legismertebb megfogalmazói és hívei, s velük együtt az utókor szemében „amatőrnek” tűnő lelkes természetbúvárok is (akiknél persze igazából a híres korabeli tudósok sem voltak kevésbé amatőrök). De idetartoztak azok az érdeklődők is, akik ekkor már valóságos tömeget alkottak, s bár maguk nem járultak hozzá a tudástermeléshez, fogyasztói magatartásuk befolyásolta a korszak tudományos diskurzusait.

Úgy gondolom, nagyjából fél évszázadig, az 1830-as évektől a század utolsó egy-két évtizedéig tartott ez az időszak. Ami utána következett, az a kulturális tekintélyért folytatott küzdelmekből, az ennek részeként lezajló professzionalizálódásból és a különféle hatalmi/kulturális szférák elkülönüléséből fakadt: bár a korábbinál jelentősen széle-

sebb lett, a nyilvánosság ismét alig jelentett többet az „illetékesek” által előállított tudás passzív befogadói közegénél. Mégis más volt ez, mint korábban, s nem egyszerűen mennyiségi változás történt. A századelő szűk körű műveltségi elitjén kívül – mely nagyrészt egybeesett a gazdasági elittel is – szinte mindenki más arra volt kárhoztatva, hogy legfeljebb az egyház által kommunikált „tudományos” értelmezéseket hallgassa. A század végére ezzel szemben az egyház illetékességi köre már nem terjedt ki a tudományos kérdések értelmezésére, ezért, bár a lelkészek továbbra is bármiről prédikálhattak, s prédikáltak is, a hívek számára nyilvánvaló lett, hogy tudományos kérdésekben most már a „szakértők” jelentik a végső tekintélyt. A hívek ráadásul ekkor már sok egyéb forrásból is tájékozódhattak: a nyomtatott sajtó gyakran beszámolt tudományos eredményekről és vitákról, rengeteg tudománynpszerűsítő könyv jelent meg, és szinte minden sarkon tartottak valamilyen tudományos előadást az alsóbb osztályok edukálása céljából. A tudományos társaságokkal, folyóiratokkal, laboratóriumokkal, képzési programokkal immár hivatalosan is megtámogatott és legitimált „hivatásos” tudósok azonban ekkor már nemcsak az egyház képviselőit, de az egyéb „amatőröket” is kizárták a véleményformálás lehetőségéből. A tudományos viták pedig egyre inkább zárt ajtók mögött, hozzáértők körében zajlottak: megszületett a szakmai nyilvánosság, amely bár továbbra is gyakran érintkezett a tágabb nyilvánossággal, már nem volt része annak, és csak olykor, különleges kérdések kapcsán szorult a legitimációjára.

A tudományos nyilvánosság médiumai

A tudományos közélet a XIX. század elejének Angliájában jórészt néhány hivatalos intézmény és egy pár klub falai közt zajlott. Az egyetemek⁸ ekkor még az anglikán *establishment* privilegizált intézményeiként funkcionáltak: az Oxford és Cambridge fémjelezte konzervatív működésmód elsősorban (ekkor még szinte kizárólag) az elit családok gyermekei számára biztosította az elvárt klasszikus képzést (Craik 2008; MacLeod–Moseley 1980: 177–195). A század elején e privilegizált helyzetet még nem sokan kérdőjelezték meg, ezért a tágabb nyilvánosság sem ellenőrző, sem pedig aktív legitimáló funkciót nem töltött be. Érdekes módon azonban, minthogy a politikai elit tagjai túlnyomórészt az elit egyetemekről érkeztek a brit parlamentbe, a politikai nyilvánosság illetékesnek számított az egyébként teljesen belterjesen működő intézmények ügyeiben. Voltaképpen itt ugyanazon szűk elit tagjairól van persze szó, akik bizonyos intézményeket – arisztokrataklubok, elitegyetemek és a parlament is – saját felségterületükként kezelték.

Az elitegyetemek tudós professzorai többnyire beléptek valamely tudós társaságba is. A század legelején igazán számottevő formális társaságból csupán egy létezett. A *Royal Society of Londont*, mint közismert, a XVII. században

8 Ez elsősorban az angliai egyetemekre vonatkozik. A skót egyetemi közeg ettől meglehetősen különböző szemléletmódot testesített meg, aminek kulturális és vallási különbségek voltak az okai.

alapították, és azóta a kontinentális akadémiák funkcióját tölti be Nagy-Britanniában. A XIX. század elején még azonban e társaság inkább egyfajta elitklubként működött, ahova könnyebb belépést biztosítottak a megfelelő társadalmi kapcsolatok, mint a tudományos eredmények (Babbage 1830; Morrell–Thackray 1981; Pál 2015). Mivel működését az arisztokrácia finanszírozta, a szélesebb közvélemény tetszését a társaságnak nem volt szükséges elnyernie. A saját berkein belül létező nyilvánosság pedig nem nevezhető tisztán szakmainak, hiszen társadalmi, politikai, vallási szempontok éppúgy átszöttek az itteni diskurzusokat, mint a szűk értelemben vett tudományosság. Mindez azonban ekkor még teljesen természetesnek tűnt.

E konzervatív intézmények mellett az 1830-as évektől kezdve egyre több új tudományos társaság jött létre, amelyek között volt diszciplináris testület (pl. a Geológiai Társaság) és a tudomány egészét felölelő, egyfajta ökumenikus tudományosságot a zászlajára tűző átfogó intézmény (a *British Association for the Advancement of Science*) is. Ezek már nem elégedtek meg az addig megszokott működésmóddal (Morrell–Thackray 1981; Pál 2015). A BAAS például kimondottan abból a célból jött létre, hogy egy újfajta tudományművelést vezessen be az addig leginkább arisztokrata hobbitevékenységként jellemezhető tudományosságba, de mivel e változás a korábbi működési mechanizmusokkal és forrásokkal is részben szakítást jelentett, a BAAS-nak újfajta eszközöket is igénybe kellett vennie a változások sikeres keresztülviteléhez. Ezek egyikeként a társaság kilépett a tágabb nyilvánosság elé – ennek mikéntjéről alább még lesz szó.

A század második harmadától elindultak azok a folyamatok, amelyek átalakították az egész tudományos életet, s ennek részeként a tágabb nyilvánosság egyre fontosabb szerepet kezdett játszani a tudományos mező szempontjából. Ennek megfelelően nagyobb jelentőségre tettek szert azok a kommunikációs médiumok, amelyek biztosították a kapcsolódást e tágabb nyilvánosság felé. A nyomtatott sajtót mind szélesebb olvasótábor fogyasztotta, és megszorodott a tudományos kérdéseket érintő cikkek száma még az általános tematikájú lapokban is. Az olvasótábor terebélyesedésével együtt sorra jelentek meg a tudománynépszerűsítő kiadványok, magazinok és könyvsorozatok is (Lightman 2007). Semmiképp sem szabad elfelejtenünk azonban azt, hogy bár valóban fontos céllá vált a tömegek oktatása, az ismeretek terjesztése, a népszerűsítő írások megjelentetése mégsem afféle karitatív tevékenységként zajlott, hanem nagyon is komoly üzleti megfontolásokat követett. Ez azután számos következménnyel járt a tudományos mezőre nézve is: például nem minden esetben a legismertebb tudósok művei lettek a legkelendőbbek is, sőt számos „amatőr” tudománynépszerűsítő szerző jóval nagyobb sikereket könyvelhetett el, mint „praktizáló” tudós kollégái.

Az írásos kommunikációt biztosította a XIX. századi Anglia egy másik kedvelt médiuma, a röpirat is.⁹ A pamflet vagy röpirat meghatározása nem teljesen egyértelmű. Műfaji kötöttségei, ha egyáltalán vannak, mindenképp kisszámúak. Gondolhatnánk, hogy a rövid terjedelem alapvető követelmény, ám ez tévedés: egyes röpiratok hosszú esszéket tartalmaztak, amelyek megjelentek folyóiratokban vagy kötetekben is. A pamfleteket szabadon terjesztették, és többnyire olcsóbban árulták őket más nyomtatott termékeknél, de nem voltak ingyenesek. Mivel általában széles közönséget céloztak meg, nyelviileg jellemzően könnyen befogadható írásokat tartalmaztak. Ugyanakkor, bár többnyire a retorika eszközeivel élő vitairatok voltak, a röpiratformában megjelenő szövegeket nemritkán mégis az árnyaltság és igényesség jellemezte. A műfaj legnagyobb előnye az alacsony költség mellett az volt, hogy a szerzőnek semmilyen kiadó vagy folyóiratszerkesztő szempontjainak nem kellett megfelelnie, így a konfliktusokkal terhelt kérdésekkel kapcsolatban is óvatosságtól mentesen fogalmazhatott. Máskor azonban ennél prózaibb okai voltak a választásnak: gyakran terjedelmi okokból került egy írás röpiratként a nyilvánosság elé: az újságok és folyóiratok tönnnyire már ekkor is meghatározták a kinyomtatott szövegek maximális hosszát – ennél több közlendő általában pamfleten került az olvasók kezébe. A röpiratnak emellett számos egyéb praktikus előnye is lehetett: a bevétel közvetlenebbül és nagyobb százalékban jutott a szerzőhöz, az üzenet közvetlenebbül és gyorsabban jutott el a címzettekhez (ez a politikai röpiratok esetében többnyire igen fontos volt), viszonylagos olcsósága miatt nagyobb arányban jutott el az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportokhoz – és még számos más gyakorlati előnnyel is kecsegtethetett egy-egy adott esetben. A XIX. századi röpiratok között legnagyobb arányban a politikai témájúakat találjuk. A század legfontosabb társadalmi-politikai kérdéseire gyakran ismert szerzők, tudósok is hozzászóltak – akár röpirat formájában is. A szociálpolitikai kérdéseket, a szegénnytörvények ügyét, a kötelező elemi oktatás vagy a nők szavazati jogának kérdését röpiratok sokaságán tárgyalták olyan neves szerzők is, mint például John Stuart Mill. Nagy példányszámban, gyorsan és olcsón kiadható és terjeszthető szövegekről van tehát szó, azt azonban mégsem lehet pontosan megállapítani, hogy a röpiratok tartalma végül hány olvasóhoz jutott el, az olvasótábor szociokulturális státuszáról pedig inkább csak spekulálhatunk.

Hasonló nehézségeket még a „rendes” kiadású írárok, könyvek befogadói közegének feltérképezése is felvet. Egyértelmű, hogy a század folyamán az olvasási szokások radikálisan megváltoztak – ha csupán annyi változás történt volna, hogy megszűnt az analfabetizmus, azt is joggal nevezhetnénk radikálisnak. Ennél azonban többről van szó: jóval többen kezdtek ténylegesen olvasni. A populáció gyors növekedése önmagában is megnövekedett

9 A XIX. századi brit röpiratok a következő internetes oldalon tanulmányozhatók: <http://www.britishpamphlets.org.uk/>. Ugyaninnen elérhető Laurel Brake rövid esszéje, amely nemcsak a digitalizált gyűjteményről, hanem a brit röpiratokról is hasznos tudnivalókat tartalmaz: <http://www.britishpamphlets.org.uk/docs/for-teachers/BrakeEssay.pdf>.

olvasótábort eredményezett volna, de az írástudatlanság arányának csökkenésével együtt milliós szinten tágította ki a potenciális olvasók körét. Tudjuk azt is, hogy a társadalom újabb rétegeiből is verbuválódott az átalakult olvasótábor: a munkásosztály felsőbb rétegei és a kiszélesedő középosztály az egyre jelentősebbé váló népszerűsítő irodalom fő célpontjává vált (Lightman 2007). Ennek több oka volt. A könyvnyomtatásban alkalmazott újabb technológiák jó üzletté tették a nagy példányszámban és olcsón eladható könyvek kiadását. Ezzel párhuzamosan mind fontosabb lett a széles közvélemény megnyerése a tudományos kérdések körül kikristályosodó hatalmi harcok számára – ennek egyik elsődleges eszköze az olcsó ismeretterjesztő irodalom lett. A röpiratokhoz hasonlóan azonban itt sem könnyű pontos képet alkotnunk arról, hogy valójában hányan és kik ismertek meg egy-egy művet, ha ebben az esetben elég jó eladási adatok állnak is rendelkezésre. Különösen igaz ez a tudománynépszerűsítő irodalomra, amelynek célja többnyire egy adott tudományos elképzelés érthető bemutatása és terjesztése volt, hiszen arról nemcsak a mű elolvasásából lehetett tájékozódni, hanem közvetett forrásból: ismerősöktől, előadásokból, rövidebb összefoglalókból is. Az eladási adatok tehát csupán viszonylagos népszerűségét jelzik egy műnek, de már ekkor sem estek egybe a befogadói közeg méretével.

Végül nagyon fontos szót ejtenünk a tudományos elméletek terjesztésének és nyilvános megvitatásának szóbeli formáiról, a nyilvános előadásokról is. A század második felétől megszorodtak az olyan intézmények, amelyek kifejezett célja a tömegek okítása volt. Az 1820-as évektől a nagyvárosokban sorra alakultak az ún. *Mechanics' Institute*-ok, amelyek elsősorban a munkásosztálybeli közönség természettudományos és technikai ismereteinek bővítésére jöttek létre. A munkások oktatása az ipari termelés megváltozott követelményeihez szükséges készségek fejlesztését célozta. Ennél általánosabb jelentősége is szert tett azonban, hiszen a választójog XIX. századi kiszélesítése komoly vitákat kavart,¹⁰ amelyekben megfogalmazódott a potenciális választók művelésének igénye.

A korszakot jellemző fontos sajátosságot hagynánk figyelmen kívül, ha pusztán az akár egyszerű anyagi, akár magasabb rendű, közösségi szinten értelmezett hasznosság szempontjait vennénk észre tudomány és nyilvánosság kapcsolatában. Hiszen nem kevésbé jelentős eleme volt e viszonyoknak az emberiséggel egyidős igény: a szórakozni vágyás is. Noha az emberi lét mégoly sanyarú körülményei között is megelhetők a szórakozás különféle módjai, minőségi különbséget jelent ezen a téren (is) a kellő szabadidő és jövedelem. Angliában szélesebb tömegek számára ez csak a XIX. századtól adatott meg, amikor a fenti változások nyomán megjelent és kiszélesedett egy új közönség, amelynek immár lehetősége volt arra, hogy a korábnál több pénzt és időt fordítson szórakozásra. A tudomány pedig aranykorát élte ebben a korszakban: a szórakozás egyik primer forrását nyújtotta. A már említett

10 A szavazati jogot az 1832-es, 1867-es, végül pedig az 1884-es törvények (*Reform Acts*) terjesztették ki elsőként a középosztályra, majd a városi munkásokra, végül a vidéki paraszti osztályokra is. (A nők szavazati jogát mindez a XX. századig nem érintette.)

tudománynépszerűsítő irodalom – az olcsóbb kiadványokban ekkor megjelenő illusztrációkkal együtt – nem pusztán a művelődést segítette, de élvezeti értékkel is bírt. Ne feledjük, hogy abban a korban járunk, amikor se internet, se televízió, de még rádió sem gondoskodott a szabadidő tartalmas vagy kevésbé tartalmas eltöltéséről. Ilyen körülmények között szabadidős programnak sem volt utolsó a közös (fel)olvasás. Nemcsak a bibliai szövegeket, hanem George Eliot vagy Charles Dickens műveit is egész családok olvasták együtt esténként. De egy gazdagon illusztrált, viszonylag könnyen emészthető természettudományos kötet, amely, mondjuk, arról tájékoztat, hogy miként alakultak ki a sorra mind tökéletesebb formákat mutató élőlények a Földön, egyszerre lehetett hasznos és ugyanakkor szórakoztató. Ugyanez mondható el a népszerűsítő magazinok cikkeiről.

Ám nemcsak a nyomtatott termékek tették a művelődést potenciális örömforrássá. A nagy jelentőséget kapó tudománynépszerűsítés ugyanis minden lehető csatornán beszüremkedett a mindennapokba: az új ismeretek terjesztése nyilvános előadások formájában is zajlott, ezek pedig gyakran teatralitásukkal tűntek ki a tudományos és oktatási intézmények falai között egyébként zajló előadások közül. Néhányan (Bernard Lightman [2007] szavaival: a tudomány „show-man”-jei) valóságos haknikörutakat tettek egy-egy látványosabb bemutatóval, s miközben ismereteket terjesztettek, egészen jól megéltek e tevékenységből. A tudomány vitatott kérdései közül némelyik pedig kimondottan alkalmasnak bizonyult arra, hogy színpadi show-k tárgyává váljék: ilyen volt a század folyamán Angliába hullámokban érkező, s rövid, de heves viharokat kavarázó ún. mezmerizmus, a későbbi hipnózis elődje is. Hipnotizőrök tucatjai járták egy időben a vidéket, és mutatták be tudományukat színpadi keretek között (Winter 1998). Voltak köztük karizmatikus és idegenszerűséget árasztó (vagy valóban külföldi), ijesztő és mégis lenyűgöző figurák, de botcsinálta hipnotizőrök is akadtak, akik a nézők szeme láttára sütek fel. Az előadás előtt általában röplapok reklámozták az eseményt, utána pedig nemritkán a nyomtatott sajtó számolt be róla – sokszor széles publicitással emelve a performansz jelentőségét.

Tudományos intézmények, régi és új társaságok, könyv- és lapkiadó vállalkozások alkották a tudományos nyilvánosság formális kereteit, tartalommal pedig a tudás termelői és népszerűsítői, valamint aktív és kevésbé aktív befogadói töltötték meg azokat. Az alábbiakban vázlatosan bemutatom, hogy a tudományos nyilvánosság miként járult hozzá a korszak társadalmi, kulturális és tudományos életének legfőbb folyamatához, a határok átrajzolásához, s hogy eközben hogyan alakult át passzív befogadói közegből egy időre aktív tényezővé, hogy végül újra be kelljen érnie a passzívabb szereppel.

A nyilvánosság mint csatamező

A XIX. századi Nagy-Britanniában zajló tudományos diskurzusok voltaképpen annak a küzdelemnek voltak a megnyilvánulásai, amely végső soron a kulturális tekintélyért, ahhoz kapcsolódóan pedig a megfelelő intézményes pozíciók újraelosztásáért, valamint szimbolikus és materiális támogatásért folyt (Pál 2015). A tudomány több fronton küzdött, vagy másképp: különböző területekkel szemben igyekezett meghúzni az új határokat.¹¹ Monopolizálni kívánt egy területet, aminek érdekében egyszerre küzdött a vallási szféra befolyása és az „amatörizmus” ellen, de mind látványosabban bukkant elő a tudomány és nem tudomány határainak kérdése is. Mindezekkel párhuzamosan pedig a tudományon belüli, diszciplináris határok meghúzásának igénye is egyre erősebben manifesztálódott, s e határok lassanként éles kontúrokat is kezdtek követni: a korábbi természettudományok, természetfilozófia – a „természetbúvárokodás” –, a geológia, botanika, zoológia, fizika, csillagászat stb. részterületeire bomlott.

E folyamatok összességét a professzionizálódás velejáróinak szokták tekinteni, ahogyan például Turner (1978: 356–376, 1993) teszi. Tulajdonképpen valóban a tudomány professzionizálódásának különféle dimenziói, hiszen ezek mentén alakultak ki azok az intézmények és kristályosodtak ki azok a szabályok, amelyek a XX. századi hivatalt és hivatásos tudomány működésének kereteit adták. Nem biztos azonban, hogy feltétlenül a későbbi állapot – a professzionális tudomány – felől érdemes értelmeznünk a viktoriánus Anglia tudományos közéletét. Amit professzionizálódásnak nevezünk, az voltaképpen különféle célok és küzdelmek nem minden esetben szándékolt következménye.¹²

A XIX. század első felében számos tényező együttes hatásának köszönhetően létrejött egy új logikát követő tudományos mező megjelenésének alapja. A *Royal Society* tagjai körében is mind komolyabb visszhangra talált az a törekvés, amely szerint az arisztokrata befolyás háttérbe szorítása mellett a tudományos teljesítmény prioritását kellene biztosítani.¹³ Ennek feltételeként természetesen anyagilag is függetlenedni kellett volna az arisztokráciától. Ekkor merült fel először komolyan Angliában is a *Royal Society* (és az egész tudomány) állami támogatásának kérdése, amelyhez példát a Francia Akadémia szolgáltatott. Az 1820-as évek végének, '30-as évek elejének tudományos reformtörekvései a *Royal Society*-t magát ugyan végül egy darabig még érintetlenül hagyták, de annál nagyobb sikereket értek el az újonnan megalapított, modern tudományos intézmények működését tekintve.

11 A határmeghúzási stratégiákhoz vagy határmunkálatokhoz lásd Gieryn (1983: 125–135).

12 Erről másutt részletesebben írok: Pál (2015).

13 Ehhez lásd Morrell–Thackray (1981).

A tudomány – közelebből a *Royal Society* – átalakításának igényét a legradikálisabb reformerek a szélesebb nyilvánosság előtt fogalmazták meg. Charles Babbage, az ismert matematikus 1830-ban egy komolyabb visszhangot keltő, igen kritikus hangvételű műben támadta a *Royal Society* által megtestesített *modus operandi*t, és szorgalmazta annak teljes átalakítását (Babbage 1830). A nyilvánossághoz fordult David Brewster skót feltaláló is, aki saját folyóirata, az *Edinburgh Journal of Science* lapjain szapulta a brit tudományos életet. A nyilvánosság bevonásával mindketten egy olyan tágabb közvélemény kialakításához igyekeztek hozzájárulni, amely kikényszeríti az addigi működésmód megváltoztatását.

Azok tehát, akik változást szerettek volna a tudományos életben, már a század első felében is igyekeztek felhasználni a nyilvánosságot, ha lehetőségük adódott erre. Jellemzően – és érthető módon – a szélesebb nyilvánosság bevonását azok kezdeményezték, akik nem elégedtek meg a fennálló helyzettel. Ráadásul itt nem pusztán arról volt szó, hogy melyik csoport domíniuma a tudományos szféra: a tudomány és a tudás termelésének átértelmezése is kockán forgott. Már Babbage-nél és Brewsternél is megfogalmazódott az a később központi helyre lépő, a tudományt mint olyat addigi keretéből kiszabadítani igyekvő gondolat: egyszerű hobbi, afféle exkluzív szórakozási lehetőség helyett francia mintára hivatkozva olyan tevékenységként értelmezik, amely speciális szakértelmet követel, az egész ország javát szolgálja, és ezért annak támogatását is megérdemli. A következő évtizedekben egyre határozottabban megfogalmazódó gondolat mind jobban befészkelte magát a tudomány retorikai eszköztárába – a tudományos társaságok elnöki beszédeinek és a tudósok nyilvános megszólalásainak egyaránt állandó motívuma lett.

A nyilvánosság bevonása tehát azok számára volt kiváló eszköz, akik a tudományos mezőt függetleníteni igyekeztek az *establishment* befolyásától. Mivel itt nem utolsósorban az anyagi forrásokról volt szó, meg kellett győzni a közvéleményt a tudományos tevékenység társadalmi hasznosságáról és a központi támogatás szükségességéről. A nemzet és a Birodalom nagyságának, valamint a társadalom jólétének és kényelmének legfőbb záloga eszerint a töretlen és áldozatos tudományos munka. Ám nem mindenki osztotta e nézetet: a klérus egy része fenyegetésnek tekintette az effajta retorikát s a hozzá kapcsolódó tágabb diskurzust és intézményi változásokat. Nem véletlenül, hiszen az anglikán egyház domináns pozíciója valóban megrendült – elsősorban éppen a tudományos mező berkein belül elinduló, majd abból kilépő diskurzusoknak köszönhetően.

Korábban természetesnek tekintették, hogy a társadalom jóléte, a nemzet és a Birodalom nagysága alapvetően morális kérdés, és a rendszeres és jámbor vallásgyakorlás az egyik kulcsa. Ha pedig netán valami nehézség – kolera, marhavész vagy egyéb fenyegetés – ütné fel a fejét, akkor az egyház felhívására megtartott közös ima a gyógyír. Intellektuális kérdésekben, vagyis a tudományos vizsgálódásokat és az oktatást tekintve ugyancsak az egyház bírta a végső ítélkezés jogát. Erkölc és tudomány így voltaképpen a vallási tanításoknak – és egymásnak – elidegeníthetetlen részei voltak. A szimbolikus tekintély persze konkrét pozíciókkal és monopóliumokkal is együtt járt: az anglikán

egyház hivatalosan is rögzített dominanciája a politikai és kulturális, oktatási intézményekben a század utolsó harmadában szűnt csak meg.

Ennek tudható be az is, hogy a látszólag konkrét kérdésekről zajló tudományos viták óriási nyilvánosságot kaptak. A *British Association* 1860-as közgyűlésén zajló elhíresült vita Huxley és Wilberforce püspök között éppen emiatt került reflektorfénybe.¹⁴ A darwini elmélet (hiszen mi más is lett volna terítéken) nem önmagában volt fenyegető, hanem implikációit tekintve: az új tudományosság, amelyet képviselt, nem támaszkodott a vallási dogmákra semmilyen tekintetben, sőt azoktól teljes függetlenséget követelt. Ezért nem egyszerűen az volt a kérdés, hogy vajon tényleg a majomtól származik-e az ember, vagy a bibliai tanítások az igazak, hanem az, hogy innentől kezdve ki és mi igazít útba, amikor a körülöttünk lévő világ dolgaiban szeretnénk tájékozódni: a vallási szövegek és azok interpretálói, avagy a tudományos vizsgálódás és annak művelői. Wilberforce és Huxley – és a további hozzászólók – tehát önmagukon és a konkrét helyzeten túlmutató küzdelmet vívtak egymással, s ezt megérezve tudósított szinte minden részletbe belemenően (sőt azokat olykor drámai ecsetvonásokkal talán ki is színeezve) a sajtó is. Az *Athenaeum* magazin, London népszerű értelmiségi lapja aprólékosan beszámolt a hozzászólásokról, és még a hangulatot is igyekezett élénken lefesteni. Még az olyan, szélesebb olvasótáborral rendelkező társasági lapok is közöltek cikkeket és karikatúrákat erről az eseményről és a vitatott kérdéskörrel általában, mint a meghatározó társasági magazin, a *Vanity Fair*, vagy a nagy népszerűségnek örvendő szórakoztató újság, a *Punch*.

A XIX. századi Angliában virágzott a hírlap- és folyóirat-kultúra. A nyomdai költségek csökkenése és az olvasótábor kiszélesedése az információ áramlásának legfőbb csatornájává emelte a nyomtatott sajtó termékeit. Az 1860-as években, A *fajok eredete* és a hasonlóan nagy vihart kavaro és sokak szemében szentségtörőnek számító *Essays and Reviews*¹⁵ megjelenését követően vallás és tudomány kapcsolatának kérdései különféle megközelítésben szinte szünet nélkül napirenden voltak. Részben ezzel összefüggésben nyílt meg a másik frontvonal is a nyilvánosság előtt: felvetődött a hozzáértés, a szakértelem kérdése. Ha tekintetbe vesszük, hogy a mai kritériumaink alapján műkedvelőnek nevezhető „tudóskodás” mekkora szerepet játszott a XIX. századi angol tudományos életben, akkor azt mondhatjuk, hogy voltaképpen igen korán felvetődött az amatőrizmus problémája. A század végéig alapvetően tisztázatlan maradt a szakértelem mibenléte, ám ennek ellenére már az 1840-es években felvetődött a nyilvánosság előtt is a probléma. 1844-ben jelent meg a James Secord (2001) által viktoriánus szenzációnak nevezett, ismeretlen

14 Az alábbiakhoz lásd: Pál (2015). A vita részletei megtalálhatók: <https://www.darwinproject.ac.uk/british-association-meeting-1860>, továbbá Darwin (1887: 320–324); Bowler (2007).

15 *Essays* (1860). A kötet szerzői az egyház ismert vezetői voltak, emiatt pedig különösen nagyra duzzadtak a felháborodás hullámai. A műben közölt tanulmányok a német bibliakritikai hagyományt követve a szent szövegeket más történeti forrásokhoz hasonlóan értelmezik, és azt a gondolatot hangsúlyozzák, hogy a tudományos ismeretek elfogadása nem veszélyezteti a hitet.

szerző által jegyzett mű, a *Vestiges of the Natural History of Creation*. Óriási figyelem irányult erre a munkára, hiszen nem csupán a szerző személyének titokzatossága, hanem az evolúciós elmélet ambiciózus megfogalmazása is izgalmat keltett. Az itteni gondolatmenet szempontjából a szenzációnál lényegesebb azonban, hogy éppen azok – elsősorban Huxley –, akik később Darwin mellé álltak, ebben a könyvben nem az úttörő tudományos koncepciót, hanem a dilettantizmust látták meg. Már ekkor megfogalmazódott az az igényük, hogy a tudományt monopóliummá tegyék, azok monopóliumává, akik valamilyen – ekkor még igen homályosan körvonalazott – szakértelemmel bírtak. E küzdelem azonban kudarcra volt ítélve, a kudarc okát pedig éppen a felemelkedőben lévő új nyilvánosságban kereshetjük. Az új közeg ugyanis lelkesen fogadta az olyan műveket, mint a *Vestiges*. Nem érdekelte a szerző állítólagos amatőrizmusa, sőt hálás volt a közérthetőbb stílusért. Ez az új nyilvánosság éppen abból merített, hogy a XIX. század első felében még igen elmosódottak voltak (ha ugyan léteztek egyáltalán) a határok amatőrizmus és szakértelem között. Az olvasók emiatt közelebb érezhették magukhoz a megfogalmazottakat, hiszen csaknem ugyanannyira legitim módon foglalhattak állást bármilyen kérdésben, mint a szerző maga. Nem véletlen tehát, hogy az 1840-es években még kudarcra volt ítélve Huxley törekvése, mellyel a szakértelem feltételéhez kötötte volna a részvételt a tudományos diskurzusokban. Az 1860-as években végül, amikorra az egész kérdéskör tétje is hatalmasra nőtt, ő maga – más elismert tudós társaival együtt – lett kénytelen belépni a széles olvasóközönségre apelláló, népszerűsítő irodalom szerzői körébe. Itt – és népszerű tudományos előadóként ugyancsak – learatott babérjai azután hozzájárultak a tudományos mező átalakításában, a világosabb szabályok és határvonalak és a független intézmények létrehozásában elért sikereihez is.

Az „amatőrök” kiszorítása tehát semmi esetre sem zajlott problémamentesen, és viszonylag hosszú ideig tartott. Valójában még évtizedekkel a fenti eset után sem volt egészen tisztázott a helyzet. 1882-ben indult egy igen népszerű tudományos magazin, a *Knowledge*, amelynek szerkesztője és állandó szerzője Richard Proctor, egy amatőr csillagász volt.¹⁶ A vállalkozás voltaképpen azt volt hivatott demonstrálni, hogy a szakértők nem zárhatják ki az amatőröket a tudományos mezőből. Ahogy Lightman hangsúlyozza, szimbolikus üzenettel is bírt, amikor Proctor amiatt támadta Joseph Hookert, a Kew Gardens botanikus kert igazgatóját, hogy az újonnan épített fal végső soron Hookernek és elit tudós barátainak biztosít szinte exkluzív jogokat a kert használatához, és kizárja onnan a szélesebb publikumot. Jóllehet a tendenciát Proctor nem tudta megváltoztatni, az 1880-as években még adekvát módon lépett fel a tudomány monopolizálása ellen a szélesebb közönség érdekében és nevében.

16 Proctor pályájáról és a *Knowledge* magazinról bővebben lásd Lightman (2007).

A számukat és az olvasótábor létszámát tekintve is megszorodó periodikák nemcsak a tudomány „amatőr” művelésének kérdéseiben, de a tudomány és a rivális, ám egyre inkább „nem-tudományként” definiált elméleti és gyakorlati területek közötti határok meghúzásában is szerepet játszottak. A század közepétől a címet egyre hangsúlyosabban viselő „tudósok” nemritkán valamely napi- vagy hetilap hasábjain vették fel a küzdelmet az olyan területekkel szemben, amelyeket „tudománytalanságuk” miatt igyekeztek hitelteleníteni. Az imádkozás gyakorlati hasznába vetett fent említett hittel szemben például mások mellett John Tyndall és Francis Galton is szembeszálltak (vö. Turner 1993), de ugyancsak Tyndall egy állítólagos spiritiszta médiummal is nyilvános vitába bonyolódott (Wadge 2006). A *Pall Mall Gazette*, a *Fortnightly Review*, a *Contemporary Review* és más sajtóorgánumok előszeretettel adtak teret az ilyen jellegű kérdések boncolgatásának.

E lapok mellett természetesen léteztek kimondottan tudományos profilú magazinok is – a széles publikumot célzók és a szűkebben értett szakértő közönségnek szólók egyaránt. A mindkét típushoz tartozó sajtótermékek aktívan formálták a „tudományosság” határait, de inkább a szakértőkre apelláló és szakértők által szerkesztett és írt folyóiratok jártak ebben élen – ami persze nem is meglepő. A *Nature* és egyéb természettudományi folyóiratok mellett említhető az egyik legnagyobb presztízssű és máig létező általános orvosi lap, a *Lancet*. Ezek és más kimondottan szakmai orgánumok óriási szerepet játszottak abban, hogy egy-egy területet elfogadott-e a „szakma” és a tágabb közvélemény legitim tudományos elméletként vagy praxisként. Előszeretettel foglalkoztak kimondottan megosztó kérdésekkel is, s előfordult, hogy a szakmai megosztottságnak megfelelően a folyóiratok is egymással szemben foglaltak állást. Erre kiváló példa az ún. mesmerizmus, amellyel kapcsolatban a számos felmerülő kérdést néhány éven keresztül már-már öltre menő viták öveztek Angliában. Hívek és ellenfelek feszültek egymásnak a diszkurzív térben, hogy eldöntsék, egyáltalán valós-e a végül hipnotizmusnak elkeresztelt gyakorlat során állítólag megfigyelhető hatás, avagy csalás az egész, s ha valós jelenségről van szó, akkor pontosan mi is ez. A mesmerizmus azonban nemcsak kétes tudományos státusza miatt érdemel figyelmet, hanem azért is, mert performance-potenciáljának köszönhetően jelzi a tudomány és nyilvánosság egy másik érintkezési pontját is: a tudomány teatralitását.

A tudomány mint üzlet és szórakozás

A fogyasztótábor kiszélesedése azt is jelentette, hogy megfelelő csomagolásban a tudomány eladhatóvá vált. Éppen ezért a tudományos mező fontos ágenseivé léptek elő azok, akik a tudástermelés üzleti oldalával foglalkoztak. A tudománynépszerűsítés virágzó iparággá vált, és az itt elért sikereket korántsem pusztán a szigorúan vett tudományos hírnév és hitelesség határozta meg. A populáris művek kiadói nem hagyták, hogy a tudományos elit monopolizálja

a piacot, hiszen az eladhatóságot legalább annyira befolyásolta az íráskészség, a közérthető stílus, mint az eredeti gondolkodásmód. Már első pillantásra is sokat elárulnak a korszak tudományos bestsellerlistái: a tudománytörténet kiemelkedő műveit – például *A fajok eredetét* – számos olyan könyv előzi meg, amelynek különösebb tudományos jelentőséget már a kortársak sem tulajdoníthattak.¹⁷ Persze ez ma sincs másképp, sőt ez tűnik természetesnek. A tudománynépszerűsítés iparaggá terebélyesedése azonban a viktoriánus kor egyik hozadéka, s olyannyira áthatalta a tudományos mezőt, hogy az eleinte vonakodó tudósok végül maguk is sikerrel aknázták ki a nyilvánosság e szeletét. Ez részint üzleti sikereket jelentett – itt említhetjük például az *International Scientific Series*t, azt a nemzetközi együttműködésben kiadott könyvsorozatot, amelyben számos szerző, köztük például Herbert Spencer művei jelentek meg több országban¹⁸ –, részint pedig a közvélemény megnyerésének a sikerét. A tudomány közüggé vált, méghozzá olyan közüggé, mely nemcsak hasznos, de szórakoztató is egyben.

Ahogy azonban már említettem, a tudományt nemcsak papíron fogyasztotta az érdeklődők kiszélesedő tábora. A szabaidő megnövekedésével sokféle szórakozási forma iránt megnőtt az igény. Ekkoriban nyitották meg kapuikat a különféle tudományos kiállítások, 1840-ben alakították ki Kew Gardensben a mai hatalmas botanikus kert elődjét, az állatkert pedig 1847-ben nyílt meg. Mindkét intézmény egyszerre szolgált oktatási-kutatási célokat és kínált szórakozási lehetőséget a publikumnak.

A nyilvánosság bevonásának igénye a tudós társaságokat is elérte – bár a *Royal Society*t csak a többi mögött kullogva. A látványosság, a pompa, a nyilvánosság figyelmének felkeltése azonban kezdettől a *British Association for the Advancement of Science* egyik legjellemzőbb attribútuma, s egyúttal sikerének legfőbb záloga is volt (Morrell–Thackray 1981). Működésében már megalapításától (1831-től) fogva újdonságokat vezettek be a korábbi társaságokhoz (főként a *Royal Society*hez) képest. Az arculatépítés mindjárt központi helyre került a vezetők stratégiai gondolkodásában. Nemcsak azt fontolták meg igen alaposan, hogy az évről évre megrendezett közgyűlést éppen melyik városban tartsák, de arra is rájöttek, hogy a média figyelme nagyban hozzájárul a tagok számának és a tagdíj összegének a növekedéséhez, és lényegesen növeli a szervezet tekintélyét és lobbijerejét is. Így aztán a közgyűlésekből valóságos fesztiválok kerekedtek, ahol a társasági élet ismert figurái – a viktoriánus celebek – éppúgy megjelentek, mint az arisztokrácia és a tudományos élet krémje. Vacsorák, bálók, nyilvános előadások és különféle felvonulások

17 A ma is viszonylag ismertebb és fentebb hivatkozott munkák közül a *Vestiges* és az *Essays and Reviews* is megelőzte Darwin könyvét az eladási statisztikák tekintetében, de ugyanez elmondható Herbert Spencer egy-két népszerű írásáról is. Ezek mellett nem kevés olyan könyv is szerepelt a bestsellerek között, amelyek csak tudománynépszerűsítéssel, populáris könyvek írásával foglalkozó szerzők tollából származtak, és elsődleges céljuk a mások által megfogalmazottak közérthető tolmácsolása volt. Az eladási adatokhoz lásd Lightman (2007); Nixon (2004); Secord (2001); Howsam (2000: 187–207).

18 Ehhez lásd Howsam (2000: 187–207).

színesítették az események sorát, és látták el munícióval a sajtó ugyancsak nagy számban megjelenő munkatársait. A látványosság és reflektorfény szimbolikus és gazdasági tőke kovácsolására egyaránt kiváló eszköznek bizonyult.

Az állandó, helyhez kötött kiállítások és múzeumi gyűjtemények mellett a tudományos performanszaikkal harknizó előadók is igyekeztek kielégíteni a szórakozni vágyó publikum igényeit. Voltak persze a neves tudósok között is népszerű és jó előadók, akik óriási és igen vegyes közönség figyelmét is fenn tudták tartani. Huxley, Hooker és mások elsősorban oktatási céllal tartottak tudományos előadásokat főként az újabb intézményekben, a *Mechanics Institute*-okban, múzeumokban és másutt. Mások számára azonban ez elsősorban üzleti vállalkozás volt. John Henry Pepper például, aki kémikus volt, és sikerrel turnézott Amerikában és Ausztráliában is, 1862-ben egy új optikai illúziót mutatott be a közönségnek, amivel ezrek érdeklődését keltette fel. Az eredetileg anglikán lelkész John George Wood pedig, aki főállású tudománynépszerűsítő és hűsznál is több könyv szerzője lett, ugyancsak fellépett látványos vizuális elemekkel tarkított előadásokkal is (Lightman 2007). Ők és társaik nem utolsósorban a megélhetés forrásaként tekintettek az olyan újabb tudományos felfedezésekre, mint az elektromosság és hasonló, amelyeket látványos színpadi mutatványok formájában lehetett megismertetni a nézőkkel.

A viktoriánus közönség izgalmi állapotát néhány újabb (vagy legalábbis Nagy-Britanniában addig nemigen ismert) tudományos jelenség kiváltképp fokozta. A friss tudományos elképzelések némelyike a kortársak egy jó része számára hihetetlennek tűnt, afféle fantasztikumba hajló hókuszpókusznak. Ez egyszerre növelte is az ezek iránti érdeklődést, azt az igényt, hogy az ember „a saját szemével” győződjön meg a jelenségről, másfelől arra kényszerítette a tudósokat, hogy annak valódiságát igyekezzenek igazolni. Mindez felvetette tehát a hitelesség és a hiteles tanú problematikáját, a nyilvánosság előtt fellépő tudósoknak pedig a megszégyenülés kockázatát is vállalniuk kellett.

Kiválóan mutatja ezt az ún. mesmerizmus, a Franz Anton Mesmer bécsi orvos által még a XVIII. században kidolgozott, „animális magnetizmusnak” is nevezett eljárás, illetve az annak alapjául szolgáló jelenség, amelynek ismerete Franciaországból került a szigetországba az 1830-as években.¹⁹ A mesmerizmus XIX. századi brit történetének talán legismertebb epizódja az O’Key nővérek esete. A mesmerizmus egyik korai angol híve volt John Elliotson, az elismert londoni orvos, aki a fiziológia és az elme működésének összefüggései iránt érdeklődött, és foglalkozott többek között frenológiával is. Kórházában némi gyakorlással tökéletesítette a páciensek tudatmódosítását, vagyis valamiféle transzállapot, későbbi terminussal: hipnózis előidézését. Thomas Wakely, a *Lancet* című tekintélyes orvosi hetilap szerkesztője, aki általában véve is támogatta az újabb tudományos törekvéseket, eleinte Elliotson mellett állt. Kórházi praxisa során Elliotson számos pácienssel kísérletezett, és meggyőződött a mesmerizmus valódiságáról, arról, hogy

19 Ehhez és a következőkhöz lásd Winter (1998).

bizonyos körülmények mellett egy gyakorlott orvos olyan speciális tudatállapotba tudja segíteni alanyát, amelyben az átadja az irányítást testi és mentális működése felett, és a normálistól eltérő képességek birtokába kerül. E jelenség hatalmas figyelmet kapott, ami egy darabig jól jött Elliotsonnak és az általa vezetett kórháznak. Igen ám, de kedvenc páciensei, Elizabeth és Jane O'Key, annyira belejöttek a szereplésbe, hogy egy idő után minden korlátot áthágva és minden gátlást levetkezve valóságos primadonnaként kezdtek viselkedni a közönség előtt: a kor szabályai szerint megengedhetetlen stílusban kommunikáltak, és a többi páciens diagnózisába és kezelésébe autentikus forrásként avatkoztak bele – mindezt állítólag „magnetizált” állapotban. Mind szélesebb körű kétely fogalmazódott meg az állapot valódiságával kapcsolatban, s hamarosan már nemcsak a nővérek performanszának hitelét kérdőjelezték meg, de komoly kétségek merültek fel a mesmerizmust általában illetően is. A *Lancet* is Elliotson ellen fordult: kiderítette – és közölte –, hogy több kórházi páciens állítólag eljátszotta a kérdéses állapotot. Végül az O'Key nővéreket magukat kísérletnek vetették alá, amelynek megfigyelésére egy 10 fős bizottságot jelöltek ki. E kísérlet a hipnózis akkoriban elterjedt magyarázatára, egy feltételezett mágneses hatásra épült, így eredménye semmi esetre sem tűnik bizonyító erejűnek, a bizottság azonban úgy ítélte meg, hogy a nővérek színleltek, a jelenség pedig nem létezik. Elliotson szakmai hitele megtépázódott, a mesmerizmus pedig egy időre szinte teljesen diszkreditálódott. A *Medical Times* ugyan továbbra is támogatta Elliotsont, a többi orvosi periodika azonban egyként kelt ki ellene. Immár nemcsak a jelenség tudományos hitelét, de morális helyénvalóságát is megkérdőjelezték, hiszen a mutatóvány a korban – még az orvosi praxisban is – nehezen elfogadható fizikai kontaktust feltételezett. Tulajdonképpen a nyilvánosság ítélete buktatta meg Elliotsont, és állította pellengérre s tette nevetség tárgyává a korábban sokak által komolyan vett mesmerizmust.

Ám ugyanez a nyilvánosság volt az is, amelyik néhány év múlva ismét komoly érdeklődést mutatott a téma iránt. A mesmerizmus gyakorlata különféle területekkel mutatott rokonságot: a spiritizsma szeánszokhoz hasonlóan a transzba került alany állítólag mások által nem látható és tudható dolgokról mesélt, illetve jóslatokat fogalmazott meg. Ennél kevésbé volt ezoterikus az eljárás érzéstelenítő hatása, amely a mesmerizmusnak híveket toborzott az orvosi szakmából is. Számos leírás készült különféle fájdalmas műtétekről, amputációkról és egyéb beavatkozásokról, amelyeket ezzel az eljárással indukált altatásban végeztek, és ahol a páciens utólag semmiféle fájdalomról nem számolt be. E műtéteket gyakran a nyilvánosság előtt – „operációs színházakban” – végezték, ahol nemcsak az orvostanhallgatók, hanem a szélesebb közönség tagjai is megjelenhettek. E pácienseket igyekeztek különféle teszteknek alávetni. Érdekes módon az még nem feltétlenül számított elegendő bizonyítéknak, ha lábának amputációja közben valaki végig mozdulatlanul feküdt, és a beavatkozást hangtalanul tűrte. Akadt, aki nem zárta ki a színlelést ilyen esetekben sem. Aneszteziológiai karrierjét végül a gyorsabb és hatékonyabb – sőt bizonyos esetekben akár élvezetes – szerek, elsőként az éter elterjedése törte derékba.

Számos hívet szerzett azonban a mezmerizmusnak mint testi-lelki gyógyító praxisnak a kor szellemi életének egyik legismertebb női alakja, a társadalmi és politikai gondolkodó és közíró, Harriet Martineau, aki állítása szerint súlyos fizikai betegségből és melankóliából épült fel ennek köszönhetően. Minderről 1844-ben részletesen beszámolt az *Athenaeum* küldött levelekben. Az amúgy is neves és népszerű Martineau óriási hatást gyakorolt a mezmerizmusra és számos hívet szerzett neki. Orvosok és betegek bombázták a saját leveleikkel, kérték tanácsát és osztották meg vele tapasztalataikat. Természetesen kritikai vélemények is megfogalmazódtak szép számmal, sőt az *Athenaeum* mindjárt a levelek megjelentetése után közölt egy ellenvéleményt. Az orvosi szakma képviselői közül sokan vélték úgy, hogy a betegség, amelyből Martineau állítólag kigyógyult, pusztán a képzelet szüleménye volt, az egyéb jelenségek – látomások stb. – pedig egyszerű hisztérikus tünetek. Továbbra is megosztó maradt tehát a mezmerizmus gyakorlata, Martineau népszerűsége és a nyilvánosság mégis rengeteg követőt szerzett e praxisnak (Winter 1998: 218–230).

A mezmerizmus hányattatott sorsa még számos kanyart vett. Különbőféle magyarázatok születtek a megfigyelt jelenségre – pontosabban jelenségek egész csoportjára –, s ezeket szakmai és tágabb figyelem övezte. Hogy végül mégis kiszorult az elfogadott tudományosságra eséllyel aspiráló területek közül, abban elsősorban nem ezoterikus oldalai voltak a ludasak, hiszen ami számunkra talán egyenesen nevetségesnek tűnhet, az a viktoriánus ember számára korántsem volt az. Ám az orvostudomány is átalakulóban volt, az átalakulás iránya pedig a mezmerizmusnak nem kedvezett. Az orvosi praxis – csakúgy, mint a természettudományos tevékenység – a korszak kezdetén még nélkülözte a világos szabályokat, és képzettség nélküli felcserek ugyanúgy gyakorolták, mint ismert londoni sebészek.

A század második felében induló, s a '70-es évektől lendületet vevő laboratóriumi mozgalom alapjaiban változtatta meg a természettudományos és orvosi kutatásokat, s egyszersmind a tudományos hitelesség kritériumait is. A mezmerizmus kapcsán már az 1830-as években is problémát jelentett a hiteles tanú kérdése. Kinek a beszámolóját fogadjuk el hitelesnek a történetekről? Honnan tudjuk, mi is történt valójában? A laboratóriumi eljárások szabályozása a korábbiakhoz képest jelentősen csökkentette e szubjektív elem szerepét a tudományos vizsgálódásokban és az eredmények elfogadhatóságában. Az 1872-ben és 1873-ban Oxfordban és Cambridge-ben létrehozott laboratóriumot a '80-as évektől követte számos másik. A korábbi privát, otthoni laboratóriumok titokzatossága és ellenőrizhetetlensége az amatőr tudományművelés kultúrájába illeszkedett.²⁰ Az új laboratóriumi tudományosságnak ezzel kellett szembeállnia: szigorúan szabályozott körülmények között előállított, ellenőrizhető és megbízható, vagyis professzionális eredményeket produkálnia. Bár a korábbi gyakorlat titokzatossága szülte a Frankeinstein-

20 Az arisztokrácia körében divatossá váló otthoni laboratóriumokról lásd Opitz (2006).

típusú képzeteket, az új laboratórium nyilvános imázsa sem volt makulátlan. A laboratóriumok terjedése felkeltette a nyilvánosság figyelmét, és hamar széles körű tiltakozást váltott ki az állatok élveboncolásának gyakorlatával szemben, amely a *Pall Mall Gazette* és más lapok hasábjain is kifejezett felháborodásban is felszínre került.²¹ Ugyanekkor vezették be a védőoltásokat, ami ugyancsak heves tiltakozást váltott ki sokakból (Desmond 2001; MacLeod 1982: 2–15), hiszen továbbra is élt az elképzelés, amely az új tudományosságot ördögtől valónak tartotta. Ezzel együtt azt mondhatjuk, hogy a világos kritériumok szerint zajló laboratóriumi munka növelte a tudományos kutatások hitelét és a szakértelem jelentőségét. Ma már persze a laboratóriumot sem tekintjük a tiszta és valódi tudás forráshelyének, a XIX. században azonban, amikor újdonságnak számított, a laboratórium eredményei legitimálták a professzionalizálódó tudományt, s amennyire megnőtt a laboratóriumi adatokkal alátámasztható tudás legitimitása, ugyanannyira csökkent azé, amely szükségképpen kiszorult a laborokból. A mezmerizmust így aztán se a nyilvánosság, se az orvosi szakma nem fogadta el legitim tudományos gyakorlatként.²² A színpadi hipnotizőrök hasonló sorsra jutottak, legalábbis ami a tudományos hitelességet illeti. Noha a közönség előszeretettel látogatta az előadásokat, s lelte élvezetét a megmagyarázhatatlan jelenség megfigyelésében, vagy – legalább ennyire – a sarlatánok felsülésében, a század végére mindez már egyértelműen a show-biznisz kategóriájába került. A közönség szórakozhatott tovább kedvére, de a valódi tudomány terrénjáról, ahogyan a labor falai közül is, végleg kiszorult.

*

A fentiekben megfogalmazott hipotézis szerint a viktoriánus tudomány és a nyilvánosság kapcsolata sajátos utat járt be: a tudományos életből eleinte jórészt kiszoruló, ahhoz a legjobb esetben is csupán passzív befogadóként asszisztáló közönség a korszak folyamán mind nagyobb és aktívabb szerepet kapott. Közreműködése a tétlen és reflektálatlan fogyasztótól eljutott a véleménynyilvánítóig, sőt akár a tudás termelési folyamatában való részvételig, végül újra kiszorult, ismét a partvonalon találta magát, hiszen a (részben éppen a segítségével) újraalkotott szabályrendszer szerint szerepe már nem lehetett több az egyszerű közönségénél. Ám ahogyan a tudományos szféra, úgy a közönség is rengeteget változott, mialatt ezt az utat bejárta: a nagyrészt írástudatlan, a tudomány aktuális kérdéseiről legfeljebb a plébános interpretációjából értesülő társadalmi csoportokból álló közeg helyét átvette a tudatosan és aktívan tájékozódó publikum. Ez utóbbi már azzal is tisztában volt, hogy a század végére kibontakozó professzionális tudó-

21 A század végének laboratóriumi mozgalmáról és a tiltakozásokról lásd Willis (2006).

22 Végül a skót James Braid adott a jelenségnek egy új, pszichológiai olvasatot, és nevezte el hipnózissnak, ezzel megnyitva azt az utat, amelyen a hipnózis elmélete és gyakorlata a XX. században elindult. (Ehhez lásd pl. Pintar–Lynn 2008.) Ebben az új formájában azután a hipnózis is laboratóriumi, majd klinikai kísérletek vizsgálati tárgya lett, ezzel egyidejűleg azonban nagyrészt el is veszítette drámai aspektusát, de legalábbis élesen elvált attól a színpadi aktustól, mely Thomas Manntól Daniel Kehlmannig írók fantáziáját is megmozgatta.

mányművelés szakértelmet követel, és hogy a korábban egymásba csúszó szerepeket immár éles kontúrok rajzolják körül és választják el egymástól. Tudós és érdeklődő fogyasztó – profi és amatőr, nem vallásos és vallásos, szakértő és sarlatán – közötti határ már aligha volt átléphető.

Hivatkozások

- Babbage, Ch. (1830) *Reflections on the Decline of Science in England and on Some of Its Causes*. London: B. Fellowes.
- Boas Hall, M. (1984) *The Royal Society in Thomas Henry Huxley's Time. Notes and Records of the Royal Society of London*, 38.
- Bowler, P. S. (2007) *Monkey Trials and Gorilla Sermons. Evolution and Christianity from Darwin to Intelligent Design*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press.
- Craik, A. D. D. (2008) *Mr. Hopkins' Men. Cambridge Reform and British Mathematics in the 19th Century*. London: Springer-Verlag.
- Darwin Correspondence Project: <https://www.darwinproject.ac.uk/>.
- Darwin, F. (ed.) (1887) *The Life and Letters of Charles Darwin*. Vol. I–III. London: John Murray.
- Desmond, A. (2001) Redefining the X-axis: 'professionals', 'amateurs' and the making of mid-Victorian biology – A progress report. *Journal of the History of Biology*, 34.
- Essays and Reviews* (1860) London: John W. Parker and Son.
- Gieryn, Th. (1983) Boundary-work and the demarcation of science from non-science: Strains and interests in professional ideologies of scientists. *American Sociological Review*, 12.
- Habermas, J. (1993) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Gondolat.
- Hopkins, E. (2000) *Industrialisation and Society. A Social History, 1830–1951*. London–New York: Routledge.
- Howsam, L. (2000): An experiment with science for the nineteenth century book trade: The International Scientific Series. *The British Journal for the History of Science*, 33(2).
- Lightman, B. (2007) *Victorian Popularizers of Science. Designing Nature for New Audiences*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Long, J. (2006) The socioeconomic return to primary schooling in Victorian England. *The Journal of Economic History*, 66(4).

- Lynch, J. M. (2006) 'Scriptural Geology'. Vestiges of the Natural History of Creation and contested authority in nineteenth-century British science. In: Clifford, D. et al. (eds.) *Repositioning Victorian Sciences. Shifting Centres in Nineteenth-Century Scientific Thinking*. London: Anthem Press.
- MacLeod, R. (1982) The 'bankruptcy of science' debate: The creed of science and its critics, 1885–1900. *Science, Technology and Human Values*, 7.
- MacLeod, R. – Moseley, R. (1980) The 'naturals' and Victorian Cambridge: Reflections on the anatomy of an elite, 1850–1914. *Oxford Review of Education*, 6.
- McGowan, C. (2001) *The Dragon Seekers. How an Extraordinary Circle of Fossilists Discovered the Dinosaurs and Paved the Way for Darwin*. Cambridge (Mass.): Perseus Publishing.
- Mitchell, S. (2009) *Daily Life in Victorian England*. Westport–London: Greenwood Press.
- Morrell, J. – A. Thackray (1981) *Gentlemen of Science. Early Years of the British Association for the Advancement of Science*. Oxford: Clarendon Press.
- Nixon, J. V. (2004) *Victorian Religious Discourse. New Directions in Criticism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Opitz, D. L. (2006) 'This house is a temple of research': Country-house centres for late Victorian science. In: Clifford, D. et al. (eds.) *Repositioning Victorian Sciences...*
- Pál E. (2015) *A viktoriánus Anglia. Tudomány és társadalom*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- Pyntar, J. – Lynn, S. J. (2008) *Hypnosis. A Brief History*. Wiley-Blackwell.
- Rudwick, M. J. S. (2005) *Bursting the Limits of Time. The Reconstruction of Geohistory in the Age of Revolution*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Secord, J. (2001) *Victorian Sensation: The Extraordinary Publication, Reception, and Secret Authorship of Vestiges of the Natural History of Creation*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Turner, F. M. (1978) The Victorian conflict between science and religion: A professional dimension. *Isis*, 69.
- Turner, F. M. (1993) *Contesting Cultural Authority. Essays in Victorian Intellectual Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wadge, E. (2006) A fair trial for spiritualism? Fighting dirty in the Pall Mall Gazette. In: Clifford, D. et al. (eds.) *Repositioning Victorian Sciences...*
- Willis, M. (2006) Unmasking immorality: Popular opposition to laboratory science in late Victorian Britain. In: Clifford, D. et al. (eds.) *Repositioning Victorian Sciences...*
- Winter, A. (1998) *Mesmerized. Powers of Mind in Victorian Britain*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Woods, R. (2000) *The Demography of England and Wales*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 19th Century British Pamphlets Online: <http://www.britishpamphlets.org.uk/>

Narratív identitáskonstrukciók²

Bevezetés

„Úgy tűnik, a narratíva az egyetlen forma, melynek segítségével a »megélt időt« leírhatjuk”³ – írja Bruner (1987: 12). A narratíva azonban nem pusztán műfaj, hanem társadalmi cselekvés is (Ochs 1997: 185–207). Narratívákat használunk tapasztalataink összerendezésére, az idő és az események strukturálására, és végeredményben arra is, hogy értelmet adjunk a körülöttünk lévő világnak és benne a saját életünknek. „A narratíva értelemteremtő tevékenység és az élmények emlékezetben tartásának elsődleges eszköze” (Ochs 1997: 201).

Az önmagunkról szóló narratívák életünk történetei. Elmesélésük nemcsak koherenciát ad az életünknek (vö. Linde 1993) és nem pusztán azt a célt szolgálja, hogy összerendezzük, megértsük tapasztalatainkat, és történeteink segítségével emlékezzünk rájuk. Az önéletrajzi narratívák abban is segítenek, hogy létrehozzuk önmagunkat, megkonstruáljuk saját identitásunkat (vö. pl. Gergen–Gergen 1983: 254–273). Identitásaink folyékony, változékony jellegét igazolja, hogy életünk történetét sok különböző módon írhatjuk, mondhatjuk, írjuk és mondjuk el, s így az önéletrajzi történetek segítségével különböző helyzetekben különböző célokra különböző identitásokat hozunk létre. Mi több, a narratíva nem csak elmesélni segíti az életünket, hanem élni is azt. Hogy hogyan éljük az életünket, azt részben azok az életrajzi narratívák határozzák meg, melyek a saját kultúránkban egyáltalán elképzelhetőek. „A narratívák utánozzák az életet, az élet utánozza a narratívákat. Ebben az értelemben az »élet« ugyanúgy az emberi képzelet konstrukciója, mint a »narratíva«” (Bruner 1987: 13).

1 METU, Kommunikációtudományi Intézet.

2 Jelen tanulmány egy korábban angol nyelven megjelent cikkem átdolgozott változata. Ld. *“The role of gender and culture in the narrative construction of identity.”* Poznań Studies in Contemporary Linguistics. Vol. 48, pp. 149–178.

3 Az eredetileg angol nyelvű idézeteket saját fordításban közlöm.

Az alábbiakban azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy mi alakítja egy adott kontextusban elmondott önéletrajzi történet tartalmát és formáját. Másképp fogalmazva: az identitás narratív konstrukciójának folyamatára vagyok kíváncsi.

Az önéletrajzi narratívák, melyeket vizsgálni fogok, egy osztálytalálkozón születtek. Saját középiskolai osztálytársaimmal húsz évvel az érettségink után találkoztunk. Mindenki elmesélte, mi történt vele az elmúlt években. Ezek a rövid önbemutatók alkotják a kutatás korpuszát.

Baron és Bluck (2009: 105–117) szerint az önéletrajzi narratíváknak három fő funkciója lehet. Első funkciójuk az önmeghatározás, identitásépítés. Második funkciójuk a társas kapcsolatok létrehozása, harmadik funkciójuk valamely jövőbeli történés befolyásolása, irányítása. Bár a három funkció egyszerre jelen lehet az általam vizsgált szövegekben is, az alábbiak során kizárólag az első funkcióra, a narratíváknak az önmeghatározásban betöltött szerepére fogok koncentrálni.

E funkció tanulmányozásához kiváló elméleti keretül szolgál Goffman dramaturgiai modellje. Ahogy azt *Az én bemutatása a mindennapi életben* (1959) című klasszikus művében Goffman kifejti, az emberek mások jelenlétében pozitív benyomást kívánnak kelteni magukról, s ennek érdekében egy társadalmilag elfogadott szerepet, illetve egy ahhoz tartozó homlokzatot (*face*) öltenek magukra. Megítélésem szerint a megszólalók volt osztálytársaik előtt a goffmani „első régióban” érzik magukat, a megjelentekre pozitív benyomást kívánnak gyakorolni. Narratívájukban a munka és a privát élet momentumait kombinálva arra törekednek, hogy egy sikeres ember képét jelenítsék meg. Azonban mind az élettörténeti elbeszélés, mind a siker jelentése erősen kultúrafüggő. Az életrajzi narratíva és a kultúra kapcsolatának tömör leírását adja Bruner:

Az életrajzi narratívák, tekintettel konstruált jellegükre és a kulturális konvencióktól és nyelvhasználattól való függésükre, nyilvánvalóan azokat a „lehetséges életekről” szóló uralkodó elképzeléseket tükrözik, melyek az egyén kultúrájának részét képezik. Valójában a kultúra egyik fontos leírási módját éppen azok a narratív modellek adják, melyek segítségével az adott kultúrában az élet története megragadható (1987: 15).

A kultúra és az életrajzi narratívák tehát kölcsönösen erősen függnék egymástól. Amikor az emberek újra és újra elmondják életük történetét, kulturális elvárások irányítják őket, ugyanakkor épp e narratívák segítségével konstruálják meg a kultúrát, melyben élnek.

Kérdésem tehát a következő: hogyan hatottak a narratívák megformálására az osztálytalálkozó tágabb kulturális

kontextusának jellemzői? Hogyan függnek össze a mai magyar társadalom kultúrájának⁴ egyes jellemzői az önéletrajzi elbeszélések bizonyos jellemzőivel?

18 nő és 10 férfi narratíváját elemeztem. Az elemzés során a kultúra hatásán túl kiemelt figyelmet fordítottam a gender szerepére. A társadalmi nem kategóriája az identitással és a kultúrával is szorosan összefügg. A gendert társadalmi konstruktivista keretben értelmezem, performatív aktusok eredményének (vö. Butler 1999), az interakció „itt és mostjában” aktuálisan létrejövő produktumnak tekintem. Azonban a beszélgetési aktusok során a gender nem konstruálható teljes szabadsággal. Egyetértek Butlerrel (2003: 201–211), aki szerint a gender nem az egyén rögzített, esszenciális jellemzője, hanem „fantáziák” által megteremtett társadalmi konstrukció. Ugyanakkor azonban az egyén számára elérhető fantáziák maguk is társadalmi produktumok. „(...) a fantáziák maguk is alapvető kulturális tabuk és szankciók fegyelmező termékei” (Butler 2003: 207).

Másképp fogalmazva, bár a gender konstrukció, egy olyan kultúra keretei között konstruálódik, melyet a nőiesség és férfiasság elfogadott és szankcionált jelentésére vonatkozó uralkodó diszkurzusok jellemeznek. A beszélők e diszkurzusokra figyelemmel helyezik el magukat, függetlenül attól, hogy saját narratíváikban megerősítik, vagy éppen megkérdőjelezzik azokat. Mikroszinten a genderidentitás a másokkal való interakcióban konstruálódik. Ha valaki pozitív benyomást kíván kelteni, olyan homlokzatot használ, mely megfelel azoknak az elvárásoknak, melyeket az interakció többi résztvevőjének tulajdonít. A nőiesség és férfiasság elfogadható jelentésére vonatkozó elvárásokat ugyanakkor a kultúra makroszintjén megjelenő genderre vonatkozó domináns diszkurzusok befolyásolják.

Összefoglalva, a fenti problémák a következő kutatási kérdésekhez vezettek:

1. Hogyan konstruálják a kutatás alanyai identitásukat önéletrajzi narratíváikban?
2. Hogyan kívánnak pozitív benyomást kelteni a hallgatóságban?
3. Milyen szerepet játszik a kontextust adó kultúra és a társadalmi nem kultúraspecifikus jelentésmezője a siker narratív konstrukciójában?

Gender, kultúra, siker

A siker vitatott terminus. Jelentése gyakran a társadalmi státuszra, gazdagságra, kiválóságra vonatkozó objektív eredményekre utal. Számos tanulmány született arról, hogyan kapcsolódik a siker olyan más, az emberi életet

4 A kultúra szót annak szociológiai értelmében használom, elsősorban a társadalom érték- és normarendszerét értem alatta.

jellemző fogalmakhoz, mint amilyen a boldogság, az objektív és szubjektív jóllét, a megelégedettség. Lyubomirsky és szerzőtársai (2005: 803–855) például amellett érvelnek, hogy a siker és a boldogság között gyakran tételezett oksági kapcsolat – mely szerint a siker növeli a boldogságot – megfordítható. A boldogság mint általános beállítódás az élet számos különböző területén növelheti a siker valószínűségét. Meulemann (2001: 445–465) azt vizsgálja, milyen hatása van a munkában és a magánéletben elért sikernek az élettel való elégedettségre, és azt találja, hogy az élettel való elégedettségnek fontosabb előrejelzője az, hogy az egyén hogyan értékeli a sikert, mint az „objektív” siker maga. A fenti kérdőíves megkérdezésen alapuló kutatások ugyanakkor nehézségekbe ütköznek, amikor a fogalom – különböző emberek különböző értelmezéseiből adódó – komplexitását kívánják megragadni.

E tanulmányban amellett érvelek, hogy mind a siker, mind a kudarc társadalmi konstrukció. Jelentésük a hétköznapi interakciók jelenében konstruálódik, miközben a tágabb társadalmi-kulturális kontextus sikerre és kudarcra vonatkozó domináns diszkurzusai hatnak az interakciók résztvevőire, akik ugyanakkor maguk is alakítják e diszkurzusokat. Társadalmi termékként a siker és kudarc jelentése kultúra-, gender-, etnikum- és osztályfüggő is. Számos, a siker narratív konstrukcióját vizsgáló tanulmány igazolja a fenti állításokat.

Ho (2006: 254–273) Ausztráliába bevándorló kínai nőkkel készített mélyinterjúi alapján azt állítja, hogy az ausztrál kormánynak a magasan képzett bevándorlókra, s az ebből következő magas foglalkoztathatóságra és gazdasági haszonra vonatkozó sikertörténete erősen leegyszerűsítő. A kínai bevándorló nők történeteiből az derül ki, hogy a magas iskolázottságból fakadó munkahelyi karrier, mely származási országukban jellemezte őket, az új körülmények között nem folytatódott. Ausztráliában Kínához képest nem volt olyan könnyű és egyszerű háztartási segítséget találni, a kínai férfiasság hagyományai ugyanakkor nem engedték a házimunka és a gyerekekről való gondoskodás megosztását. A bevándorló kínai nők között így jellemzővé vált, hogy a fizetett munka felől a privát szféra felé fordultak. Ez a genderszerep feminizálódásához, a genderidentitás megváltozott érzékeléséhez vezetett, melynek során a nők az új kulturális környezetben átértelmezték szerepüket, és a korábbinál nagyobb hangsúlyt helyeztek a hagyományos nőiességre.

Ebben az esetben a karrierhez kapcsolódó sikert fel kellett adni vagy úgy átértelmezni, hogy az most már a privát szférához és a hagyományos női szerepekhez kapcsolódjon. Az ezzel ellentétes folyamat, melynek során bizonyos genderidentitásokat fel kell adni a munkahelyi karrier kedvéért, szintén gyakori. Egyes szakmákban és pozíciókban gyakran úgy értelmezik a sikert, mint olyasvalamit, mely bizonyos genderidentitásokkal ellentétben áll.

Powell és munkatársai (2009: 411–428) a mérnök szakmában vizsgálták a társadalmi nem megjelenítését. Kutatási eredményeik szerint ahhoz, hogy egy mérnököt férfi kollégái elfogadjanak, a következő stratégiák valamelyikét kell követnie: viselkedhet úgy, mintha egy volna a „fiúk” közül; elfogadhatja a nemi alapú megkülönböztetést; szert tehet (védelmet nyújtó) kiemelkedő elismertségre; vélekedhet úgy, hogy helyzetének előnyei összességében legyűrik a hát-

rányokat; illetve magáévá teheti a nőellenes megközelítést. Ezeknek a nőknek ahhoz, hogy munkájukban sikeresek legyenek, valamilyen módon meg kellett szüntetniük társadalmi nemüket (*undo gender*). Hasonló eredményekre jutott Bergvall (1996: 173–201), aki mérnökhallgatókat, és McElhinny (1998: 309–327), aki rendőrnőket kutatott. Új-Zélandon élő, természettudós nőkkal készített *oral history* interjúk elemzése is arra a következtetésre vezetett, hogy a megszólalók „a nőiességet és a tudományt következetesen egymást kölcsönösen kizárónak tekintették” (Hall 2010: 14–30). Holmgren (2009: 1–32) a dán pénzügyi szektort tanulmányozva azt találta, hogy a genderre vonatkozó metaforikus konstrukcióknak nagy hatásuk van a vezető pozícióban dolgozó nők karrieresélyeire. Wagner és Wodak (2006: 385–411), akik nyolc, az IT, a pénzügyek és az építészet területén dolgozó értelmiségi nő biográfiáiban vizsgálták a siker konstrukcióját, szintén hangsúlyozták a szervezeti kultúra szerepét. Négy olyan eseménymodellt (*event model*) azonosítottak, melyek a vizsgált értelmiségi nők narratíváit szervezték.

Az eseménymodellek az új élményeket sajátos, sztereotipikus és/vagy előítéletes módon integrálják akkor is, ha ezek az élmények esetleg teljesen mást jelentenek. Az eseménymodellek az élményeket specifikus sémákban és forráskönyvekben tárolják, és modellül szolgálnak az új élmények magyarázatára és [a régiek] frissítésére. Esetünkben használatuk a komplexitás csökkentésére irányul, valamint arra, hogy az amúgy töredezett és ellentmondásos élettörténeteknek az eseménymodell koherenciát adjon (Linde 1993). Az emberek a történeteket automatikusan nőiesként vagy férfiasként, sikeresként vagy sikertelenként, jóként vagy rosszként dolgozzák fel (Wagner–Wodak 2006: 403).

Az eseménymodelleket, melyek interjúalanyaik narratíváit szervezik, s ezáltal sikerértelmezésüket létrehozzák, így nevezik: szimbiózis; *self-made woman*; saját hely; véletlen/szerencse. A szimbiózis eseménymodellje által szervezett narratívákban a nők identitása összeolvad csapattársaik identitásával, sikerük mindig a csapat sikere. A *self-made woman* eseménymodellje által szervezett narratívákban ezzel szemben a nők saját, egyéni eredményeiket hangsúlyozzák. A saját hely megteremtéséről szóló eseménymodellben a hangsúly az elérni kívánt autonómiára kerül. Végül a véletlen/szerencse köré szerveződő eseménymodell a sikert külső, az egyén ellenőrzésén kívül álló tényezőknek tulajdonítja, miközben a sikerhez vezető egyéni, kemény munka háttérbe kerül.

A siker konstrukciójára az adott ország kultúrája is erős hatást gyakorol. Schlosser (2001: 61–87) kiemelkedő eredményeket elért finn nők sikertörténeteit vizsgálta. A narratív interjúk elemzése alapján a vizsgált nők sikerüket négy különböző tényezőnek tulajdonították. Ezek közül a legerősebb az önállóság, ezt munkájuk kiemelkedő minősége, majd a másokkal (munkatársakkal, családtagokkal) való kölcsönös függőségen alapuló kapcsolat, és végül a finn társadalom egyenlőségével követte. A szerző szembeállítja ezeket az eredményeket az Egyesült Államokban és Kanadában végzett kutatások eredményeivel, melyek gyakran deficitperspektívából vizsgálódnak, és a nőket alul-

teljesítőként jelenítik meg. Ezzel szemben a vizsgált finn nők erősnek és alkalmasnak látják magukat. Schlosser arra a következtetésre jut, hogy a nők sikerével és karrierjével kapcsolatban a különböző kultúrákban eltérő attitűdökkel találkozhatunk. Az a tény, hogy a finnek nagy hangsúlyt helyeznek az egyenlőségre, s ezen belül a nemek közti egyenlőségre, segíti az ott élő nőket abban, hogy sikerüket elsősorban a karrierjükhöz kapcsolódóan konstruálják meg és teljesítményüket saját eredményüknek tulajdonítsák.

Bradford (2007: 595–614) Nagy-Britanniában etnikai kisebbségi csoportokból származó, hátrányos helyzetű középiskolás diákokkal készített interjúkat, s azt találta, hogy esetükben az osztályhelyzet, a társadalmi nem és az etnikum egyaránt hatással van a siker diszkurzív konstrukciójára. Két szikh⁵ fiú narratíváit elemezve úgy látta, hogy sikerértelmezésük a hagyományos, patriarchális értékekkel van összhangban. E fiúk célja az volt, hogy elérjék a családról gondoskodni képes, kenyérkereső családfő státuszát, s ennek érdekében önfegyellemmel, önkorlátozással igyekeztek távol tartani magukat mindattól, ami eltéríthette volna őket egyértelműen kijelölt céljaik elérésétől. Két hindu lány narratíváiban ugyanakkor a siker egy speciális női változata fogalmazódott meg. Ők a próbálkozást fontosabbnak tartották az elért objektív sikernél, ez a stratégia megvédte őket a csalódásoktól. Anyáik és nagyanyáik önállóságát, erejét, a nehézségekkel szembeni ellenálló képességét ezek a lányok a sikerhez vezető útként értelmezték, ahol azonban a siker nem fizetett munkát és karriert jelentett, hanem a családot egyben tartó, gyermekekről gondoskodó, hagyományosabb női szerepet.

A siker narratív konstrukciójára fókuszáló fenti tanulmányok bizonyítják, hogy a sikernek nincsen egyetlen, objektív jelentése. Értelmezésére hat az etnikum, az osztályhelyzet, a társadalmi nem, akárcsak annak a kultúrának az uralkodó értékei és diszkurzusai, melyben a kutatási alanyok élnek és dolgoznak. A siker még ugyanabban a kontextusban is szert tehet eltérő jelentésekre. És még egyetlen személy narratíváján belül is változhat a jelentése, ahogy változhatnak a siker okául megjelölt tényezők is.

Narratív hálózatok

Saját kutatási kérdéseim szoros kapcsolatban állnak a fentebb tárgyalt témákkal. Elsősorban a kultúra és a társadalmi nem hatásaira fókuszálok, és bár fontosnak tartom az osztályhelyzet, az etnikum és a kor fenti kategóriákkal kereszteződő hatását is, jelen munkában e hatások elemzésére nem térek ki. Kutatási kérdéseim megválaszolását narratív elemzés keretében kísérelem meg. Ahogy a narratívák életünk minden területén jelen vannak, úgy a narratív

5 Indiai felekezet.

elemzést is számtalan területen és számtalan célból használják a bölcsész- és társadalomtudományokban. Liebleich és munkatársai (1998) a narratív elemzés három különböző funkcióját azonosítják. Ezek a következők:

1. A kutatók a narratívát eszközként használják különféle kutatási kérdések megválaszolására. (Ezt a megközelítést néha funkcionális elemzésnek nevezik).
2. A kutatók magukat a narratívákat vizsgálják, a kutatás tárgya maga a narratíva. (Ezt néha összetevő elemzésnek – *componential analysis* – nevezik.)
3. A kutatók a kvalitatív kutatás, ezen belül a narratív elemzés filozófiáját és módszertanát vizsgálják.

Ahogy azt kutatási kérdéseim megfogalmazása már egyértelművé tette, én a narratív elemzést elsősorban nem arra használom, hogy többet tudjak meg a narratíva működési mechanizmusairól (habár minden narratívával foglalkozó kutatás közelebb visz minket a narratívák működésének jobb megértéséhez is), hanem arra, hogy többet tudjak meg a pozitív homlokzatok konstruálásának nemileg értelmezett és kultúraspecifikus módjairól. Kutatásom tehát a narratívák funkcionális elemzésének tekinthető, és így a fent említett kategóriák közül az első csoportba sorolható.

A kutatási kérdések megválaszolásakor az elemzés két szintjét kell tekintetbe venni. A mikroszintet, ahol a vizsgált nők és férfiak osztálytársaik előtti önmegjelenítése zajlik, és a makroszintet, ahol a férfiasságra és nőiességre, illetve a „férfias” és „nőies” siker elfogadható formáira vonatkozó kultúraspecifikus uralkodó diszkurzusok fellelhetők. A kritikai diszkurzuselemzés (CDA) (vö. Baxter 2003; Fairclough 1995; van Dijk 1997, 2008; Wodak 1997) módszertani keretei teszik lehetővé egyrészt a nők és férfiak önmegjelenítésére szolgáló konkrét szövegek elmélyült elemzését, másrészt annak a tágabb társadalmi-kulturális kontextusnak a vizsgálatát, melyben e szövegek létrejönnek és befogadásra lelnek. A narratív elemzést Gimenez (2010: 198–215) „narratív hálózatok” koncepciója segítségével helyezem a diszkurzuselemzés keretei közé.

A narratív hálózat az alpnarratívákban felmerülő témák, ügyek köré gyűjtött történetek, szövegek, tárgyak csoportjaként határozható meg. (...) a narratív hálózatok segíthetnek felhívni a figyelmet a narratívák helyi és társadalmi funkciói közti kapcsolatokra. A helyi kontextusokban létrejövő személyes narratívák jelentései és funkciói általában a makroszintű társas/társadalmi jelentéseket és mintázatokat tükrözik, melyek akkor ragadhatók meg leginkább, amikor a helyi narratívákat hálózatba kapcsoljuk más, lokális és globális kontextusokban keletkezett narratívákkal, szövegekkel, tárgyakkal (Gimenez 2010: 206–207).

A narratív hálózatok tehát összekötik a narratívák helyi-interakciós és társadalmi-diszkurzív funkcióját. Elemzésemben az alpnarratívákat, a 28 rövid, önéletrajzi szöveget a magyar társadalom értékrendszerére vonatkozó érték-kutatások eredményeivel kapcsolom össze.

Az alapnarratívák

Az alapnarratíva egy összesen kb. 10 000 szavas korpusz, mely 28 rövid, önéletrajzi narratívából áll össze. A szövegek egy osztálytalálkozó beszédeseményének keretei között jöttek létre. Az osztálytalálkozó olyan félnyilvános, félig formális esemény volt, mely a Magyarországon elég megszokott és gyakori forgatókönyv szerint zajlott le. Volt középiskolai osztálytársaimmal 20 évvel az érettségi, 15 évvel a legutóbbi találkozásunk után jöttünk össze volt középiskolai osztálytermünkben. Az osztály minden jelenlévő tagja, 18 nő és 10 férfi, egymás után kilépett a tanári asztalhoz, és a padokban ülő közönségnek egy rövid, kb. 5–10 perces elbeszélésben összefoglalta, hogy mi történt vele az elmúlt húsz évben.

Az eseményt egyik osztálytársunk (nem kutatási célból) videóra vette, majd a felvételt az interneten megosztotta az osztállyal. Az elemzés anyagául a videofelvételről készített szöveghű, de durva (intonációt, szüneteket, tévesztéseket stb. nem jelölő) átírat szolgált, az értelmezést ugyanakkor segítette a videofelvétel és a tény, hogy magam is résztvevője voltam az eseménynek és ismertem a résztvevőket.

A kutatási céllal használt önéletrajzi szövegek generálásának leggyakoribb módja az interjú. Az osztálytalálkozó azonban egy olyan alkalom, ahol a narratívák autentikus szituációban, kutatói beavatkozástól mentesen keletkeznek. További előnye a helyzetnek, hogy a kutató az esemény résztvevőjeként, a szereplők ismerőjeként az antropológiai ihletésű, résztvevő megfigyelésen alapuló módszerekhez hasonló érvényességgel tudja értelmezni az adatokat. A „kutató mint résztvevő” (vö. Adler–Adler 1994: 377–402; Atkinson–Hammersley 1998: 110–136) módszer hátránya, mellyel az etnográfiai megközelítést alkalmazó kutatóknak gyakran meg kell küzdeniük, ugyanakkor itt szintén elhanyagolható volt, hiszen az osztálytalálkozón még nem kutatói szerepben voltam jelen, hanem a résztvevők egyikeként, aki maga is létrehozta saját önéletrajzi narratíváját.

A makrokontextus

A vizsgált identitások a történetmesélés narratív kontextusában jönnek létre, de a folyamatra erős hatást gyakorol az a társadalmi-kulturális kontextus, melyben az esemény zajlik. A résztvevők munkájukról és magánéletükről beszélve pozitív benyomást szeretnének kelteni oly módon, hogy egy társadalmilag elfogadott homlokzatot mutatnak fel. Az azonban, hogy mi számít társadalmilag elfogadott homlokzatnak az adott kontextusban, nem érthető meg, ha nem ismerjük azokat a munkára és családra vonatkozó domináns diszkurzusokat, melyek a közeget, a 2000-es évek Magyarországot jellemzik. A beszélők megnyilatkozásaikban ezekhez képest pozicionálják magukat, akár megerősítik, akár megkérdőjelezzik azokat, vagy éppen ellenállnak nekik saját narratíváikban.

Az alapnarratívák a munka és a magánélet eseményei köré szerveződnek. A narratívák elemzését, értelmezését segíti, ha kapcsolatba hozzuk őket a munka és magánélet világára vonatkozó, a kor társadalmát jellemző uralkodó beszédmódokkal (vö. Gimenez 2010: 189–215). Ezek együtt alkotják azt a narratív hálót, melyben a jelentés létrejön. E diszkurzusok megragadására (a kultúra ismeretére vonatkozó saját hétköznapi tudásomon túl) olyan értékkutatások eredményeit használok, melyek a magyar állampolgárok attitűdjeit, normáit, értékeit voltak hivatva vizsgálni. E kutatások kérdőíves lekérdezéseken alapulnak, eredményüket azonban – szemben a pozitivista, kvantitatív megközelítéssel, melyben létrejöttek – nem tekintem a válaszadó normáira, viselkedését is befolyásoló értékeire vonatkozó objektív igazságnak. Ehelyett úgy tekintek a standardizált kérdésekre adott válaszokra, mint a munkára és magánéletre vonatkozó domináns diszkurzusok megnyilvánulására, melyek a kérdőív készítésekor (a lehetséges zárt válaszok megadásakor), illetve a válaszadáskor aktiválódnak. A kérdőív kérdéseire adott válaszokból nem következtethetünk arra, hogyan fog a megkérdezett egy adott helyzetben viselkedni, ezzel szemben következtethetünk arra, hogy mit tart társadalmilag elfogadható válasznak egy adott kérdésre. Ha például egy kérdőívben arról kérdezzük az embereket, hogy hány gyereket szeretnének a jövőben, a válaszok nem feltétlenül mondják meg nekünk, hogy a megkérdezettek valójában hány gyereket szeretnének (ha egyáltalán), és még kevésbé azt, hogy végül hány gyerekük lesz, azonban a válaszokból következtethetünk arra, hogy a válaszadó szerint mi az a társadalmilag elfogadott gyerekszám, amelyre vágyania illik. Ily módon a válaszok átlagából az ideális gyerekszámra vonatkozó domináns diszkurzusra tudunk következtetni.

Normák és értékek

Tanulmányok igazolják, hogy a narratívákat gyakran használják a társadalmi értékek szocializálására (Ochs 1997: 185–207). Megítélésem szerint egy ezzel ellentétes folyamat is feltételezhető. A makrokontextusra jellemző normák és értékek alakítják a narratívákat. Az alábbiakban azokat az értékeket és normákat vizsgálom, melyek megítélésem szerint befolyásoltak minket önéletrajzi narratíváink osztálytársaink előtti megformálásában. Ezen értékek és normák ahhoz az öt nagy témához kapcsolódnak, melyeket a narratívák tartalomelemzése során azonosítottam. Az öt legfontosabb kód kategória, melyekbe a vizsgált szöveg több mint 90 %-a besorolható volt, terjedelem szerinti sorrendben a következő: (1) munka, (2) társ, (3) gyerekek, (4) tanulmányok, (5) utazás (ld. Schleicher 2009: 263–275). Az e témákhoz kapcsolódó releváns normákat és értékeket, melyeket saját ismereteim, valamint magyar és nemzetközi kérdőíves értékkutatások eredményeit összefoglaló tanulmányok (Csíste 2009; Keller 2010: 42–70; Pongrácz–Murinkó 2009: 95–116; Tóth O. 1998: 80–93; Dupcsik–Tóth 2008: 307–328; Tóth I. Gy. 2009) alapján állítottam össze, négy különböző csoportba soroltam.

Tradicionális értékek

Az első csoportot a tradicionális értékek csoportjának neveztem el. A családi élettel és a nemi szerepekkel kapcsolatos értékek és normák tartoznak ide. Habár a statisztikai adatok alapján a magyar társadalom jól illeszkedik az általános európai trendekhez, amennyiben hazánkban is csökkenő trend jellemzi a házassodást, magas a válások száma, alacsony a fertilitási mutató stb., a diszkurzus szintjén a magyar társadalom nagy része a hagyományos családi értékeket nagyon fontosnak tartja, erős a familizmus értékrendszere (vö. Dupcsik–Tóth 2008: 307–328). A magyar társadalom többsége a hosszú távú, stabil párkapcsolatokat, elsősorban a házasságot preferálja, és a házasságban több mint egy gyereket tart kívánatosnak, bár, mint azt a vonatkozó statisztikákból láthatjuk, a gyakorlatban nem követi ezeket az elveket.

A társadalmi nemi szerepekre vonatkozó elvárások szintén hagyományosnak tekinthetők, a kívánatosnak tartott modell szerint a férfi a családfő, a család fenntartásának elsődleges felelőse, míg a gyermekgondozás és a háztartás továbbra is elsődrendűen női feladat (Tóth O. 1998: 80–93; Pongrácz–Murinkó 2009: 95–116). A feminizmus Magyarországon gyenge, az önmagukat feministának valló nőket gyakran ellenszenv, megvetés övezi (Gal–Kligman 2000; Barát et al. 2004).

Modern értékek

A második csoportot a modern értékek csoportjának neveztem el. Elsősorban a munkához kapcsolódó értékek tartoznak ide. A munkához való viszonyt Magyarországon a Weber (1982) által leírt protestáns etika munkafelfogása jellemzi leginkább. Eszerint dolgozni mindenkinek muszáj, s a munka fő célja az anyagi javak megszerzése, felhalmozása. A nem dolgozókat hazánkban gyakran megvetik. A munkával eltöltött minél hosszabb idő büszkeségre ad okot, a munka társadalmi hasznossága, az önkiteljesítésben, önmegvalósításban betöltött szerepe, azaz a munkához kapcsolódó posztmodern értékek nem különösebben fontosak (vö. Tóth I. Gy. 2009). A munka biztonsága és a jó kereseti lehetőség a legfontosabb, a munka öröme háttérbe szorul (Csíste 2008). A munkához való viszonyt jól jellemzik a gyermeknevelésben fontosnak tartott értékek is: „Magyarország – európai összehasonlításban – a materiális értékeket előtérbe helyező országok közé tartozik, ahol a gyermekeket kemény munkára, felelősségtudatra, takarékosagra és szorgalomra kívánják szülei tanítani, szemben az önállósággal, a toleranciával és a fantáziadúsággal” (Csíste 2008: 10).

A munka anyagi elismerését általában túl alacsonynak tartja a társadalom. Ugyanakkor azonban az anyagi siker nyílt és büszke vállalását többnyire elítéli a közvélemény.

Államszocialista értékek

A harmadik csoportot az államszocialista értékek csoportjának tekintem. Megítélésem szerint külön kategóriát alkotnak azok az értékek és normák, melyek a negyvenéves államszocialista múlt továbbélő hatását mutatják. Számos ilyen érték van, jelen dolgozat szempontjából ezek közül a gazdasági egyenlőségét emelem ki. A magyar társadalom többsége fontosnak és kívánatosnak tartja az anyagi egyenlőséget, az emberek gazdasági státuszában meglévő különbséget az itt élők túl nagyának és igazságtalannak érzik, az anyagi sikert gyanúsnak tartják, s úgy vélik, feltehetően csak tisztességtelen módon lehet rá szert tenni (Tóth I. Gy. 2009).

Posztmodern értékek

Végül a negyedik csoportba a posztmodern értékeket sorolom. Ezen értékek nem túl erősek a magyar társadalomban, de lassan teret nyernek a fiatalabb, iskolázottabb, magasabb társadalmi-gazdasági státuszú társadalmi rétegekben (vö. Keller 2010: 42–70). A kötöttségektől, kényszerektől való mentesség, az önmegvalósítás, a hedonizmus értékeit soroltam elsősorban ide.

Elemzés

Először tartalomalapú megközelítést alkalmazva azonosítottam a siker és kudarc makrotémáit. Ezután tartalmi és formai szempontból is elemeztem e témákat. Az eredmények értelmezésében és a munkára és magánéletre vonatkozó fent leírt domináns diszkurzusokkal való összevetésében a következő „nyomok” („*clues and traces*”, vö. Fairclough 1995) bizonyultak magyarázó erejűnek: aktív v. passzív szerkezetek; egyes szám első, illetve többes szám első személyű nézőpontok; érzelmek kifejezése; eltávolítás az önirónia, a szleng és a módosítószavak használatának segítségével.

A siker és kudarc makrotémái

A narratívákban a beszélők által érintett témákat meghatározták egyrészt általánosságban a műfaj kíváncsi, másrészt konkrétan az adott közönség elvárásai, s végül az elsőként megszólalók példája, melyet a többiek követhettek. Ahogy azt a szöveg tartomelemzése kimutatta, e témák a következők voltak: munka, társ, gyerekek, tanulmányok (említésük opcionálisnak bizonyult), utazások (említésük szintén opcionális volt). A beszélőknek, hogy hallgatóikra pozitív benyomást tegyenek, ezeken a területeken kellett sikeresként megjeleníteni önmagukat.

Hogy mit jelent sikeresnek lenni a munka és magánélet területén, az azonban – ahogy azt korábban bizonyítani igyekeztem – azoktól a domináns diszkurzusoktól függ, melyeket fentebb bemutattam.

A fent említett értékkutatások eredményei, saját társadalomismeretem, valamint a narratívák elemzése alapján a domináns diszkurzusokkal összhangban lévő siker kifejezésének következő makrotémáit azonosítottam: a megszólalónak van (jó) munkája; van férje/felesége; van(nak) gyereke(i); volt lehetősége utazni, vagy „Nyugaton” él. Ebből következően ezeknek az eredményeknek a hiánya a domináns diszkurzusokat figyelembe véve kudarcnak számít. A kudarc makrotémái tehát a következők: nincs munkája; nincs férje/felesége, vagy elvált; nincs gyereke. A nem él „Nyugaton” vagy nem utazott témákat nem sorolom a kudarc kategóriája alá, mivel ezek ellentétének sikerként történő említése opcionális. A korpuszt a siker és kudarc fent említett makrotémái szerint kódoltam. E témák szinte minden narratívában megjelennek, de a beszélők viszonya a témákhoz különböző.

Tartalmi és formai elemzés

Ezt követően a makrotémák tartalmi és formai elemzésének a segítségével igyekeztem feltárni, hogyan viszonyulnak a beszélők a korábban tárgyalt domináns diszkurzusokhoz.

Az elemzés alapján a siker következő diszkurzív konstrukciói azonosíthatók:

1. Hagyományos női siker: a család
2. Posztmodern női siker: önmegvalósítás
3. Modern férfisiker: karrier
4. Hagyományos férfisiker: nők
5. Posztmodern férfisiker: önmegvalósítás

Az alább következő részleteket azért választottam, mert megítélésem szerint jól jellemzik a siker domináns diszkurzusaihoz való lehetséges viszonyokat, miközben igazolják a siker és kudarc nemileg értelmezett jellegét is. Viszonylag hosszú szövegrészeket idézek, annak érdekében, hogy bemutassam az elemzett rész közvetlen kontextusát és lehetővé tegyem, hogy az olvasó is létrehozza saját értelmezését. A kiemelt részletek értelmezése során a teljes korpusz elemzésének eredményeire támaszkodom.

Tradicionális női siker: a család

Az első két részlet azt példázza, ahogy a hagyományos nemi szerepek által elrendezett életet a megszólaló nők sikeresként és kielégítőként mutatják be. A nyelvi elemzés azonban kimutatja, hogy ugyanők ezt a pozíciót vitathatónak, s így megvédendőnek is érzik.

1. RÉSZLET – ZSUZSA⁶

(...) Úgy volt, hogy tanítok, lett is volna egy állásom (...), de terhes lettem, **úgyhogy nem mentem el tanítani, de nem bántam meg, mert szerintem most nem lenne hangom**, ha a xxx-t [tantárgy neve] tanítanám, és született egy évre xxx [gyerek neve], most tizenöt éves, és otthon maradtam vele, folyamatosan született a második gyermek, ő xxx [gyerek neve], ő most tizenkét éves. **Férjem a xxx-nál [munkahely neve] van, boldog családi életet élünk, úgyhogy nem szándékozom elválni még egyelőre. Hát a gyerekekről beszélnék inkább.** (...)

Zsuzsának sosem volt fizetett munkája, s állítása szerint ezt nem is bánja. Félmondata azonban, amellyel ezt alátámasztja („most nem lenne hangom”), mutatja, hogy a munka fontosságára vonatkozó, fentebb leírt domináns diszkurzus orientálja, és fontosnak érzi igazolni a diszkurzussal szembemenő döntését. Munkája helyett inkább „boldog családi életéről” beszél, s arról, hogy – számos korábbi megszólalóval ellentétben – ő nem szándékozik elválni. Sikere elsősorban két gyermekének sikere, s választása szerint ez lesz narratívájának fő témája.

2. RÉSZLET – KINGA

(...) és aztán elkezdődött nagyjából itt a **családi életünk**, aminek az eredménye nemsoká egy gyerek lett, aztán lett még egy, és én otthon maradtam velük, amit nagyon élveztem egyébként, nagyon jó volt, csak sajnos nekem a lányom asztmás volt, és eléggé beteges. Olyannyira, hogy én nem tudtam **visszamenni dolgozni, és hát azért, hogy azért valamit csináljak én is, és aktivizáljam magam, azért a férjemnek lettem az asszisztense**. Neki úgyis szüksége volt valakire. (...) **akkor döntöttünk úgy, hogy mi ezt családiról akkor meg tudjuk így oldani**, mert ezt én akár otthonról is tudom csinálni számítógépen meg telefonon keresztül. Aztán ez a munka ez úgy annyira már nem volt kedvező a számára, és

6 A beszélők anonimitása érdekében mindenhol álneveket használok, és töröltem minden olyan információt, melyek alapján a megszólalók beazonosíthatók lennének. A rövidítés kedvéért történő kihagyást a három pont (...) jelzi, az anonimitás érdekében történő kihagyás jele (XXX), saját megjegyzéseim szögletes zárójelben jelennek meg. A különösen fontosnak ítélt, utóbb elemzett részekre vastagított szedéssel hívom fel a figyelmet.

otthagyta ezt a társaságot, és **saját céget alapítottunk, amiben az ő szaktudása is benne van, meg benne van az én tanulmányom is, (...) és ez így nagyon jó. Nagyon jó, igen. Hát, kicsit sokat vagyunk együtt, de még együtt vagyunk.** (...)Valószínűleg azért, merthogy a lányom beteg volt, és nagyon-nagyon sokat én elmélyedtem, tehát **nem végeztem el semmilyen komoly sulit erről**, de nagyon sokat utánaolvastam, előadásokon voltam, interneten néztem mindent, ami az egészséges életmóddal kapcsolatos (...) És a **gyerekeink is aktívan sportolnak, a lányomra nagyon büszke vagyok. Ő xxx [sport neve], és nagyon jó eredményeket ér el minden versenyen, ezüstérem, aranyérem. (...)**

A fenti idézet szerint az itt megszólaló Kingát is orientálja a kötelező munkavégzésre vonatkozó diszkurzus, ahogy azt az „egyébként” módosítószó használata az „és én otthon maradtam velük, amit nagyon élveztem egyébként” mondatban jelez. Mikor kiderült, hogy lánya betegsége miatt nem tud visszamenni dolgozni, ezt mondja: „azért valamit csináljak én is, és aktivizáljam magam, azért a férjemnek lettem az asszisztense”. A fogalmazásmód arra utal, hogy a gyerekről való gondoskodás nem „valami”, azaz nem társadalmilag értékelt tevékenység. Később Kinga férje asszisztenseként kezd dolgozni, majd családi vállalkozást alapítanak. A narratívát végig a többes szám első személyű formák gyakori használata jellemzi, Kinga családját egy egységnek értelmezi, sikere nem egyéni siker, hanem a házaspár közös eredménye és gyermekei sikere. Erről nyílt büszkeséggel beszél. Saját, önállóan elért eredménye, a tanulás, melynek során az egészséges életmód szakértőjévé válik, ugyanakkor háttérbe szorul, jelentőségét csökkenti: „hát nem végeztem semmi komoly sulit erről”. Sikerkonstrukciója sok hasonlatosságot mutat egyrészt a korábban tárgyalt Wagner és Wodak (2006: 385–411) által leírt „szimbiózis” eseménymodellel, másrészt Schlosser (2001: 61–87) „kölcsonös függőség” kategóriájával.

3. RÉSZLET – KLÁRA

(...) Közben, közben volt, hogy a férjemmel, vagyis most már a volt férjemmel megismerkedtem, és akkor egy ilyen hat-nyolc éves kapcsolat végén megházasodtunk, de ez már csak egy lefelé menő ágban volt (...), abból nem lett kisgyerek, és **ahogy onnan kiléptem, egy teljesen nagy váltásba kezdtem, multicégeknél kezdtem el dolgozni, nyilván egyiket a másik után, és akkor ott ilyen idézőjeles karriereket lehetett befutni, de igazából teljesen elegendem lett belőle. Közel tíz éven keresztül csináltam ezt, de eközben a magánélet így teljesen háttérbe szorult.** (...) Dolgoztam a xxx [vállalat neve], annak a xxx nevű divíziójánál, a xxx-nél, akkor utána pedig a xxx nevű cégnél, végül is nem sok helyen, de különböző pozíciókban, és akkor az utolsó munkahelyem, (...) ott ismertem meg a férjemet, akivel a szokásos munkahelyi kapcsolatként indult a dolog, de ilyen nagy szerelem lett belőle, és akkor azóta most már a második baba is úton van. **Tavaly született meg a kislányom, és tulajdonképpen azóta teljes gőzerővel és odaadással vagyok most már velük, és azt mondhatom, hogy csak velük foglalkozom. Úgyhogy most teljesen felszálló ágban vagyok, remélem, úgyhogy röviden ennyi.**

Klára narratívájában szembeállítja a sikeres munkahelyi karriert a magánélettel, a szerelemmel és a gyerekek felnevelésével. Miközben az elsőt lekicsinyli – „multicégeknél kezdtem el dolgozni, nyilván egyiket a másik után, és akkor ott ilyen idézőjeles karriereket lehetett befutni, de igazából teljesen elegem lett belőle” –, a második adta elégedettséget és boldogságot hangsúlyozza: „azóta teljes gőzerővel és odaadással vagyok most már velük, és azt mondhatom, hogy csak velük foglalkozom. Úgyhogy most teljesen felszálló ágban vagyok”. A felszínen Klára a sikeres karrierrel szemben a hagyományos családi élet értéke mellett teszi le a voksát. A munkahelyi karrier választott jelzője – „idézőjeles” – utal annak a domináns diszkurzusnak az erejére, mely a munkához kapcsolódó siker nyílt, egyértelmű elismerését, különösen nők esetében, nem bátorítja.

Ugyanakkor azonban az „idézőjeles karrier” állomásainak részletes, pontos leírása, akár csak az egyes szám első személyű aktív igék gyakori használata az egész narratívában („onnan kiléptem”, „teljesen nagy váltásba kezdtem”) olyan ellentmondásra utal, mely abból adódhat, hogy egyszerre két, egymásnak ellentmondó diszkurzus orientál egy erős akaratú, sikeres, modern nőt. Az egyik a hagyományos női szerepet támogatja, mely kizárólag a családi életben nyerhet kiteljesedést és kielégülést, míg a másik a siker fogalmát a munkahelyi karrierhez társítja. Ebben az esetben az első diszkurzus hatása bizonyul erőteljesebbnek. A következő példa azonban azt mutatja, hogy lehetőség van a hagyományos elvárások nyílt megkérdőjelezésére is.

Posztmodern női siker: önmegvalósítás

4. RÉSZLET – ANNA

A xxx egyetemre jelentkeztem, ott eltöltöttem egy fél évet a xxx karon (...), egy év után átmentem a **xxx szakra, ami szintén nem egy igazán nőies szakma**, de hát megmaradtam ott, és a mai napig is ebben a szakmában dolgozom. (...) kaptam egy olyan ajánlatot (...), úgy elég kemény kiképzés volt, fűrészeket kellett vezetni, tíz napig egyfolytában, **szóval tényleg olyan férfimunka. Nem szerettem akkor**, de tudtam, hogy sokat profitálok belőle. És aztán az egyetem elvégzése után egy kutatóintézetben kezdtem el dolgozni. **Azt nagyon utáltam, unalmas volt, és azt végül is abba is hagytam**, és utána születtek a gyerekeim. Hát hatéves és nyolcéves.

– Unalmadban születtek őket? [kérdés a közönség soraiból]

– **Igen, unalmamban születtek.** Azóta már elváltunk a férjemtől, tehát egyedül vagyok a gyerekekkel, és **amikor még gyeseen voltam, akkor úgy döntöttem – hát akkor is unatkoztam –, úgyhogy elmentem végül is tanulni egy második diplomát.** xxx a második diplomám, és végül is rájöttem, hogy a **környezetvédelem az, ami igazán a hivatásom, tehát úgy kerestem utána, a gyese után állást, hogy környezetvédelmi cégnél**, és kaptam is egy elég jó kis állást, nagyon szerettem, viszont azok, akikkel korábban xxx-ben [város neve] dolgoztam, azok megkerestek közben, és azt mondták,

hogy átmehetnek hozzájuk dolgozni. **Hát kevésbé nyugodalmas, de mégiscsak átmentem, és nagyon izgalmas munka, amit csinállok, és hát nagyon sokat lejárrok. (...) Hát ugyanez a felállás, hogy terepjárózás, nagyon élvezem egyébként, csak egy kicsit fárasztó.**

Anna műszaki területen dolgozik, szakmája állítása szerint „nem egy igazán nőies szakma”, illetve „tényleg olyan férfimunka”. Az első munkát követő kutatóintézeti állását utálja, unalmasnak tartja, és végül otthagyja. Gyermekai, ahogy azt egy némileg provokatív kérdésre válaszolja: „unalmában születnek”. A gyás alatt ismét unatkozik, s ezzel a két állítással nyíltan szembehelyezkedik a boldog anyaságra vonatkozó domináns diszkurzussal. Második diplomát szerez. Felismeri, hogy „a környezetvédelem az, ami igazán a hivatásom”. Végül feladja ezt a munkáját egy még izgalmasabb, bár fárasztóbb munkáért, mely sok terepjárózással jár.

Azáltal, hogy munkáját „nem igazán nőiesnek”, illetve „férfimunkának” nevezi, Anna megerősíti a nemileg értelmezett munkahelyekre vonatkozó sztereotípiákat, ugyanakkor saját példájával alá is ássa azokat, hiszen nő léteire izgalmasnak, kielégítőnek találja ezt a munkát. Mindezt az anyaságáról szóló, fent már említett szubverzív diszkurzus csak megerősíti. A tény, hogy olyan munkát, foglalkozást keres, melyben kiteljesedhet, mely nem pusztán munka, hanem „hivatás”, arra utal, hogy azok az önmegvalósításra vonatkozó posztmodern értékek orientálják, melyek a később tárgyalandó férfinarratívákban gyakoribbak. Az érzelmet kifejező szavak, különösen az erős töltésű „utál” szó gyakori használata, akárcsak az egyes szám első személyű formák alkalmazása, további erőt ad narratívájának. Ugyanakkor az utolsó mondat módosítószava – „egyébként” – mutatja, hogy tisztában van megközelítésmódja antagonisztikus jellegével. Ebben a narratívában egy férfias munka élvezetének nyílt elismerése, mely a családról való beszéd szinte teljes hiányával kombinálódik, aláássa a tradicionális női siker domináns diszkurzusát.

A fenti narratívákban a megszólaló nők a sikert a gyerekek, a család, illetve az egyén sikereként konstruálják. A következő férfinarratívákban a siker mindig individuális, ezeket a szövegeket az egyes szám első személyű „én” dominálja. A siker jelentése azonban a férfi beszélők számára sem egyforma.

Modern férfisiker: karrier

5. RÉSZLET – ISTVÁN

(...) Ugye a másik főállásom, **ha elegánsan fogalmazunk, xxx [foglalkozás neve] vagyok, ha valósan fogalmazunk, köztisztviselő vagyok**, a xxx-ban dolgozok. Mikor külföldön vagyok, **akkor elegáns**, mikor itthon vagyok, akkor **aktát tologatok**. Egy olyan helyre csöppentem, amiről korábban azt se tudtam, hogy létezik: xxx [terület neve]. (...) Ennek vannak szűkebb területei, én xxx-vel [terület neve] foglalkozom. **Ebben van egy viszonylagos ismertségem is most**

már, mondjuk így nemzetközi is, tehát szeretem ezt a húhót, hogy járok külföldre, konferenciákra hívnak. Most például elég büszke vagyok rá, hogy a xxx [nemzet neve] az uniós elnökség alatt kétszer is kihívtak xxx-be [külföldi város neve]. Jó, hogy ez nem annyira buli, aki tudományos mufti, az tudja, hogy ilyenkor nemcsak előadást tartunk, hanem munkacsoportot is a nyakadba varrnak, vagy mondjuk pódiumvitára is kiütköztetnek, de mondjuk ez egy ilyen izgalmasabb dolog. (...)

István számos munkához kapcsolódó sikerét megemlíti: a Magyarországon és külföldön szerzett diplomáit, fokozatait, nagy presztízsű állásait, társadalmi elismertségét. Állítása szerint területe nemzetközileg elismert szakértője, s erre nyíltan büszke is. Ugyanakkor a magyar kultúra egyenlőségorientációja nem támogatja a siker nyílt elismerését, s ez arra sarkallja a megszólalót, hogy felsorolt eredményeitől eltávolítsa magát. Ezt több módszerrel éri el: egyrészt önironikus megnyilatkozásokkal, „aktát tologatnak”, másrészt passzív szerkezetek használatával, „nyakadba varrnak”, „kiütköztetnek”, melyek azt sugallják, hogy ő maga aktívan nem tett semmit a sikerért, az megtörtént vele, szinte ráerőltették. Számos módosítószót: „viszonylagos”, „elég”, „mondjuk így”, „nem annyira” és szleng kifejezést: „húhó”, „buli”, „mufti” is használ, hogy csökkentse sikere jelentőségét, eltávolítsa azt magától. Ez az ambivalencia nagyon jellemző a sikerrel kapcsolatos általános magyar attitűdre, mely a fent leírt ellentmondó értékekre vezethető vissza. Ez az ambivalencia a korpusz szinte minden olyan részletében tetten érhető, ahol a megszólalók egyértelmű és jelentős eredményeikről számolnak be.

Hagyományos férfisiker: nők

6. RÉSZLET – ANDRÁS

(...) xxx iparban termékmenedzserként, **hát ez ilyen szokásos multikarrier, millió utazás, meg mit tudom én (...).** Hát végül is én annyit értem el, hogy azért a xxx [terület neve] a büdzsén belül egy marha nagy pénzt kapott (...). **Most már nem csajozok olyan vadul, amikor a nagy szerelmek véget értek, akkor szegény édesanyám,** akivel különben otthon együtt laktam, **állandó hazudozásban volt, mert mindig volt négy spiné egyszerre, szóval állati volt a történet,** de most egy van, egy barátnőm van, aki, hát hogy egyszerűsítsem a történetet, vidéken lakik, de imádom.

A megszólaló férfiak számára a siker elsősorban a munkához kötődik. András, akárcsak István az előző részletben, büszke az eredményeire, de azokat a már ismerős ambivalenciával tárgyalja: „ilyen szokásos multikarrier (...) meg mit tudom én”. A megfogalmazás módja hasonlít a korábban tárgyalt „idézőjeles karrier” szerkezethez. Ez az ambivalencia azonban nem jelenik meg akkor, amikor a beszélő a nők körében elért hagyományosnak tekinthető férfisikereit részle-

tezi. Ez a beszédmód nem tipikus a korpuszban, az a tény azonban, hogy a „spiné” kifejezés ebben a félig nyilvános kontextusban elhangozhatott, jelzi a nőket degradáló és tárgyiasító diszkurzus erejét a tágabb társadalmi közegben.

A következő két szövegrészlet a siker egy alternatív konstrukcióját példázza, melyben a sikert az álmok megvalósításának posztmodern luxusa jelenti. Ez a megközelítés elsősorban férfiak narratíváiban jelenik meg.

Posztmodern férfisiker: önmegvalósítás

7. RÉSZLET – DÁNIEL

(...) És akkor beleszerettem az egész világba, és azt mondtam, hogy márpedig én a xxx xxx xxx [terület megnevezése] fogom kutatni (...), és akkor elkezdtem utazgatni, úgyhogy tulajdonképpen azóta élek ennek a szenvedélynek, hobbinak, ami egyben a hivatásom (...). Közben elvégeztem az xxx-n [egyetem neve] a xxx és a xxx szakot, **szereztem két doktorátust, merthogy ezt muszáj volt**, ha az ember tudományos dolgokkal akar foglalkozni, úgyhogy most van egy xxx és egy xxx doktorátusom, meg PhD-m, és 20xx-ban **kénytelen-kelletlen a xxx-án [intézmény neve] vállaltam állást** a xxx Kutató Intézetben. (...)

Dániel számára a siker azt jelenti, hogy a „szenvedélyének”, „hobbijának”, „hivatásának” élhet. A megszerzett fokozatok és a nagy presztízsű intézményben betöltött fontos állása, azaz a karrier, melyet más férfi beszélők – a munka modern értelmezéséhez kapcsolódó sikerként – büszkeséggel említettek, az ő keretezésében szükséges, de nem különösebben örömteli feltétele annak, hogy azt csinálhassa, amit szeret. Ebben a narratívában a siker az önmegvalósítás posztmodern luxusaként konstruálódik.

8. RÉSZLET – ELEMÉR

(...) amikor épp a xxx nevű magyar cégnek **voltam a xxx vezetője**, akkor **az egész alattam lévő csoportot, és elég sok ember tartozott hozzám, felszámolták, és én is az utcára kerültem. Úgyhogy akkor úgy döntöttem, hogy azzal a pénzzel, amit akkor végkielégítés címén kaptam, elmegyek, és megvalósítom egy olyan álmomat, ami gyerekkorom óta ott volt bennem** (...), és ez pedig az volt, hogy körbe kell utazni a világot (...), és elmentem erre az útra, ez majdnem egy évet tartott, hazajöttem, és akkor így egy csapásra megváltozott minden körülöttem. (...) akkor rájöttem, hogy néhány dolgon változtatni kell, és **akkor otthagytam a céges karrieremet** (...), és tulajdonképpen 20xx–20xx óta **a magam ura vagyok, ennek minden hátrányával meg előnyével együtt**, fordításból, tanácsadásból, előadások tartásából élek, újra elkezdhettem tanítani, amit igazából sose szerettem volna abbahagyni, és hát igyekszem minél több időt megpénzt találni arra, hogy visszamenjek Ázsiába.

Elemér számára egy hagyományos karrierben bekövetkező töréspont tette lehetővé, hogy megvalósítsa gyerekkori álmát és beutazza a világot. Miután hazatért az egyéves utazásból, újraértékelte az életét, és elhatározta, hogy feladja hagyományos vállalati karrierjét és a saját ura lesz. Narratívájában a kudarc, melyet hagyományos karrierjében megélt, lehetőségként kereteződik újra, olyan esélyként, mely lehetővé tette, hogy rátaláljon valódi énjére.

Kudarc

A fenti példák segítségével körvonalazódtak azok a stratégiák, melyeket a megszólalók használtak, hogy önmagukat munkájukban, magánéletükben – nemileg értelmezett és kultúraspecifikus módokon – sikeresnek mutassák be. Biográfiájuk azonban gyakran tartalmaz olyan részleteket is, melyek nem feltétlenül járulnának hozzá a megjeleníteni kívánt pozitív homlokzathoz. A tágabb kontextust jellemző domináns diszkurzusok fényében ezek az elemek kudarcként értelmeződnek. Természetesen a sikerhez hasonlóan a kudarc jelentése is nemileg értelmezett és kultúraspecifikus. Ahogy arról korábban már szóltam, jelen kontextusban a kudarc makrotémái a következők: a beszélőnek nincs munkája (vagy megfelelőnek ítélt munkája), nem ment férjhez/nem nősült meg vagy elvált, nincsenek gyerekei.

A vizsgált korpuszban négy olyan stratégiát azonosítottam, melyeket a megszólalók a kudarc makrotémáinak említésekor használtak. Az első ilyen stratégia az elhallgatás. A megszólalók úgy döntenek, hogy bizonyos témákról nem beszélnek, s mikor a közönség soraiból valaki kérdés formájában nyomást gyakorol rájuk, néha explicit módon elutasítják, hogy egy adott témáról szóljanak. Az egyik női megszólaló például ezt mondja: „Már én is elváltam, de nem szeretnék erről bővebben beszélni.” Az egyik férfi pedig a közönség soraiból elhangzó megjegyzésre: „(...)tudom, hogy te voltál xxx [foglalkozás neve] is”, így válaszol: „Igen. Mellékvágány volt. Erről a részről nem beszélék.”

A második stratégia a kudarcot a sors következményeként, s ily módon elkerülhetetlen, nem az egyén hibájából bekövetkező eseményként tünteti fel. Nyelvileg ezt a stratégiát a passzív szerkezetek gyakori használata jellemzi. Gyakran használt stratégia, amikor a beszélők például munkájuk elvesztését említik. A korábban már idézett Elemér például így fogalmazott: „az egész alattam lévő csoportot (...) felszámolták, és én is az utcára kerültem”.

A harmadik stratégia csökkenteni igyekszik a kudarc súlyát, oly módon például, hogy az esemény gyakoriságára utal vagy viccelődik vele. Különösen gyakran használták ezt a stratégiát a megszólalók akkor, amikor a válásukról beszéltek. Például: „öt évvel ezelőtt, mikor mi is trendik lettünk, és elváltam a férjemtől (...)”.

Végül az utolsó stratégia a kudarcot pozitív keretbe helyezi, s az abból származó pozitív következményeket hangsúlyozza. A munka elvesztése például lehetőséget teremt egy álom megvalósítására, ahogy azt Elemér esetében

láthattuk: „Úgyhogy akkor úgy döntöttem, hogy azzal a pénzzel, amit akkor végkielégítés címén kaptam, elmegyek, és megvalósítom egy olyan álmomat, ami gyerekkorom óta ott volt bennem.” A (sok beszéddel járó) munkahiány pedig a hang megőrzését jelenti elsőnek idézett elbeszélőnk esetében: „úgyhogy nem mentem el tanítani, de nem bántam meg, mert szerintem most nem lenne hangom”.

Összegzés

Az önéletrajzi narratívák elemzése az alábbi következtetésekre vezetett. A siker és kudarc narratív konstrukciója nemileg értelmezett és kultúraspecifikus. A siker értelmezése nem univerzális. A magyar kontextusban a siker narratív megformálásához erős ambivalencia kapcsolódik. A beszélők sikeresként kívánják megjeleníteni önmagukat egy olyan kulturális környezetben, mely a sikert alapvetően gyanúsnak tartja. A beszélők ezért, miközben felsorolják, bemutatják eredményeiket, különféle nyelvi eszközökkel eltávolítják magukat azoktól, csökkentik fontosságukat.

A nőiesség és férfiasság viszonylag hagyományosnak mondható kulturális konstrukciója miatt a nők még a férfiaknál is nagyobb ambivalenciával számolnak be munkához kapcsolódó sikereikről. (A nők „sikeraggodalmáról” [*success anxiety*] bővebben ld. Sassen 1980: 18, idézi Wagner és Wodak 2006: 385). A női narratívákból, néhány kivételtől eltekintve, hiányzik az a posztmodern orientáció, mely a sikert önmegvalósításként értelmezi, miközben a család és az anyaság fontosságáról szóló, az adott kultúrában elfogadott, támogatott diszkurzusok könnyűvé teszik a megszólaló nők számára azt, hogy sikerüket a család, a gyerekek sikereként értelmezzék. Azt is láthattuk azonban, hogy néhány nő ellenállt a fenti elvárásoknak, és alternatív, felforgatónak is tekinthető sikerértelmezést alkotott.

Természetesen a kudarc konstruálásában is jelen vannak a társadalmi nem és a kultúra kategóriájára visszavezethető különbségek. A munka hiányát a nők és a férfiak is kudarcnak tekintik, míg azonban a nők oly módon konstruálnak pozitív keretet a történetnek, hogy kihangsúlyozzák, ez több időt enged nekik arra, hogy a családjukkal foglalkozzanak, a férfiak pozitív kerete a szabadságra, az önkiteljesítés lehetőségére utal.

Nők és férfiak egyaránt kudarcként értelmezik a társ hiányát, a válást, a gyerekek hiányát, s mindkét nem képviselői használják az elhallgatás, a csökkentés és a sorsra mutató stratégiáit, mikor e kérdésekről szólnak. Néhány férfi azonban a család hiányából fakadó szabadságot is megemlíti, ez hiányzik a nők narratívájából.

A korpusz elemzése azt mutatja, hogy a kultúra és a társadalmi nem kategóriája kölcsönhatásban van, kereszteződik. Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról, hogy minden megszólaló fehér, középkorosztályhoz tartozó és középosztálybeli. Más adatok segítségével fontos lenne vizsgálni a társadalmi nem és a kultúra kereszteződését az osztály, az etnikum és a kor kategóriáival is (vö. Walby 2007: 449–470; Ferree 2009: 86–104).

Láthattuk, hogy a megszólalókat a siker és kudarc adott kultúrában uralkodó, nemileg értelmezett diszkurzusai orientálják, de azt is láthattuk, hogy e diszkurzusok megkérdőjelezhetők, vitathatók, s ezáltal a férfiasságok és nőieségek új konstrukciói hozhatók létre, miközben a siker és kudarc kulturálisan meghatározott jelentései is megkérdőjelezhetők.

A tény, hogy az osztálytalálkozók gyakorlata számos kultúrában fellelhető, lehetővé tenné a kultúrák közti összehasonlítást. Mivel az osztálytalálkozók sok esetben rendszeres időközökben ismétlődnek, a változásokat nyomon követő longitudinális kutatás is megvalósítható lenne. Ez, akár csak a különböző életkori kohorszok összehasonlítása, egy adott időpillanatban lehetővé tenné a kor hatásának és a változás dinamikájának beépítését az elméleti keretbe. Az ebben az irányban végzendő további kutatások hozzájárulnának a siker és kudarc narratív konstrukciójának komplexebb megértéséhez.

Hivatkozások

- Adler, P. A. – Adler, P. (1994) Observational techniques In: Denzin, N. K. – Yvonna, S. L. (eds.) *Handbook of Qualitative Research*. London: Sage.
- Atkinson, P. – Hammersley, M. (1998) *Ethnography and Participant Observation*. In: Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (eds.) *Strategies of Qualitative Inquiry*. London: Sage.
- Baron, J. M. – Bluck, S. (2009) Autobiographical memory sharing in everyday life: Characteristics of a good story. *International Journal of Behavioral Development*, 33(2).
- Barát E. – Pataki K. – Pócs K. R. (2004) Gyűlölködni szabad? Médiakutató, tavasz.
- Baxter, J. (2003) *Positioning Gender in Discourse* New York: Palgrave MacMillan.
- Bergvall, V. L. (1996) Constructing and enacting gender through discourse: negotiating multiple roles as female engineer students. In: Bergvall, V. L. – Bind, J. M. – Freed, A. F. (eds.) *Rethinking Gender and Language Research. Theory and Practice*. London, New York: Longman.
- Bradford, S. (2007) Successful subjectivities? The successification of class, ethnic and gender positions. *Journal of Education Policy*, 22(6). 595–614.
- Bruner, J. (1987) Life as narrative. *Social Research*, 54(1).
- Butler, J. (2003) Gender trouble, feminist theory, and psychoanalytic discourse. In: Alcoff, L. M. – Mendieta, E. (eds.) *Identities. Race, Class, Gender, and Nationality*. Oxford: Blackwell.
- Butler, J. (1999) *Gender Trouble* (2nd ed.). New York: Routledge.

- Csité A. (2009) Boldogtalan kapitalizmus? A mai magyarországi társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője. *Közjó és Kapitalizmus Intézet, Műhelytanulmány. No. 10. Letöltve 2010. 12. 12.* http://kozjoeskapitalizmus.hu/mt10_csite_ertek.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 4.
- Fairclough, N. (1995) *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.
- Ferree, M. M. (2009) Inequality, intersectionality and the politics of discourse. In: Lombardo, E. (et al.) (eds.) *The Discursive Politics of Gender Equality*. London: Routledge.
- Gal, S. – Kligman, G. (2000) *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton: Princeton University Press.
- Gergen, K. J. – Gergen, M. M. (1983) Narratives of the self. In: Sarbin, T. R. – Scheibe, K. E. (eds.): *Studies in Social Identity*. New York: Praeger.
- Gimenez, J. C. (2010) Narrative analysis in linguistic research. In: Litosseliti, L. (ed.) *Research Methods in Linguistics*. Continuum.
- Goffman, E. (1959) *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, New York: Doubleday.
- Hall, L. (2010) “The problem that won’t go away”: Femininity, motherhood and science. *Women’s Studies Journal*, 24(1).
- Ho, Ch. (2006) Migration as eeminization? Chinese women’s experiences of work and family in Australia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32(3).
- Holmgren, L.-L. (2009) Metaphorically speaking: Construction of gender and career in the Danish financial sector. *Gender and Language*, 3(1).
- Keller T. (2010) Magyarországi értéktérkép. *Szociológiai Szemle*, 20(2).
- Lieblich, A. – Tuval-Mashiach, R. – Zilber, T. (1998) *Narrative Research. Reading, Analysis and Interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Linde, C. (1993) *Life Stories: The Creation of Coherence*. Oxford: Oxford University Press.
- Lyubomirsky, S. – King, L. – Diener, E. (2005) The benefits of frequent positive affect. Does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*, 131(6).
- McElhinny, B. S. (1998) „I don’t smile much any more”: Affect, gender, and the discourse of Pittsburgh Police Officers. In: Coates, J. (ed.) *Language and Gender*.
- Meulemann, H. (2001) Life satisfaction from late adolescence to mid-life. The impact of life success and success evaluation on the life satisfaction of former Gymnasium students between ages 30–43. *Journal of Happiness Studies*, 2. 445–465.
- Ochs, E. (1997) Narrative. In: van Dijk, T. (ed.) *Discourse as Structure and Process*. London: Sage.

- Pongrácz T.-né – Murinkó L. (2009) Háztartási munkamegosztás In: Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. Budapest: TÁRKI.
- Powell, A. – Bagilhole, B. – Dainty, A. (2009) How women engineers do and undo gender: Consequences for gender equality. *Gender, Work and Organization*, 16(4).
- Schleicher N. (2009) Egy osztálytalálkozó tanulságai. A nyilvános beszéd gender szempontú elemzése In: Somlai et al. (szerk.) *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest: Pallas.
- Schlosser, G. A. (2001) Stories of success from eminent Finnish women: A narrative study. *High Ability Studies*, 12(1).
- Tóth I. Gy. (2009) Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom érték-szerkezetében. Budapest: TÁRKI http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf (letöltve 2010. 01. 10.).
- Tóth, O. (1998) *Házasság és gyermek: viselkedés és vélekedés*. Századvég, tél.
- Van Dijk, T. (2008) *Discourse and Power*. Houndsmills: Palgrave-MacMillan.
- Van Dijk, T. (ed.) (1997) *Discourse as Social Interaction*. London: Sage
- Wagner, I. – Wodak, R. (2006) Performing success: identifying strategies of self-presentation in women's biographical narratives. *Discourse & Society*, 17(3).
- Walby, S. (2007) Complexity theory, systems theory, and multiple intersecting social inequalities. *Philosophy of the Social Sciences*, 37(4). 449–470.
- Weber, M. (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Wodak, R. (ed.) (1997) *Gender and Discourse*. London: Sage.

Az autonómia szociológiai – szociológiatörténeti vázlat

Mint minden tudomány története, a szociológiai gondolkodásé is különböző szempontok szerint beszélhető el, melyek alapján eltérő történetek bontakoznak ki. Ezek nem csupán az empirikus elemzések alapjául szolgáló fogalmak történeti előzményeként, vagyis a valóság értelmezéséhez felhasznált percepció és logikai sémák nyelvjátékainak pontos megértése szempontjából fontosak, hanem a lehetséges folytatási irányok felvázolása szempontjából is. A szociológiai gondolkodás különböző történetei egyúttal kijelölik azt a teret is, amilyen irányba továbbléphetünk, és ennyiben meghatározzák a jövőbeni kutatások problémahorizontját. Az alábbiakban bemutatott szociológiatörténeti vázlat tétjét ezek az összefüggések jelölik ki: arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen perspektívából közelített az autonómia problematikájához különböző korszakokban a társadalomelméleti gondolkodás és mi következik ebből a történet folytatására nézve.

Az autonómia társadalmi korlátai

Mint minden kialakulófélben lévő tudomány esetében, a formálódó szociológia számára is kitüntetett jelentősége volt az önálló tárgyak és módszerek azonosításának, vagyis a többi embertudománytól elválasztó határok meghúzásának. Ebből a szempontból kulcsfontosságú az a kérdés, hogy mi volt az a domináns emberkép, amihez képest e határ-megvonás megtörtént. A protoszociológiai gondolkodás olyan teoretikusai, mint Comte vagy Marx egyaránt azzal az igénnyel léptek fel, hogy a felvilágosodás eszmei alapjául szolgáló újkori filozófia projektjét egy átfogó empirikus társadalomtudomány keretében folytassák. E törekvés következményeként a szociológia azt a feladatot vállalta magára, hogy az emberről való gondolkodás karteziánus örökségét lecserélje. A gondolkodó szubjektum modelljéből kiinduló ismeretelmélet, etika és történelemfilozófia dekonstrukciójára a szubjektum formálódásához és működéséhez szükséges társadalmi előfeltételek azonosítása kínált lehetőséget.

1 ELTE TáTK.

A cselekvő megismerési és döntési folyamatainak társadalmi kontextusára irányuló figyelem ugyanakkor sajátos vakfolttal terhelte meg a szociológiai gondolkodást. E folyamatok társadalmi okokkal történő magyarázata egyúttal azt is implicálta, hogy a karteziánus tradícióban az egyfajta univerzális, transzcendentális autonómiával jellemzett szubjektum modelljét felváltotta a társadalmi hatásoktól függő cselekvő modellje. Noha attól a szociológia olyan klasszikusai, mint Durkheim és Weber egyaránt ódzkodtak, hogy egyfajta társadalmi determinizmus keretében a cselekvőt társadalmilag meghatározottnak tekintsék, elméleteik mégis olvashatók az autonómia korlátainak leírásaiként is.

Durkheim pályájának első szakaszát meghatározó központi módszertani fogalma, a „társadalmi tény” minden másnál jobban érzékelteti ezt a lehetőséget (Durkheim 1978). A társadalmi tény, mint a cselekvő számára külsődleges – vagy belsővé tett – hatásként megjelenő normatív kényszer kijelöli a lehetséges cselekvések körét és ebben az értelemben az autonómia határait is. Hasonlóképpen értelmezhető a kései vallásantropológiai írásokban egyre inkább előtérbe kerülő „kollektív tudat” fogalma, melynek segítségével az ismeretelmélet szintjén is azonosíthatóvá váltak az elemi kategóriák születésének társadalmi komponensei. Az eredetileg vallási rítusokhoz kötődő kollektív pezsgés pillanatai egyúttal a társadalmiság olyan elemi tapasztalatai is, melyekben az elemi megkülönböztetések közös cselekvés formájában kerülnek kifejezésre (Durkheim 2001). Azáltal, hogy e megkülönböztetések keretezik az egyéni megismerési folyamatokat, kijelölik a lehetséges tapasztalatok horizontját is.

Weber esetében az autonómia kérdése a cselekvők szubjektív motivációinak és értelmezéseinek szintjén vethető fel. Ha a – tradicionális, affektív, érték- és célracionális – cselekvések elméletét Schluchter interpretációja alapján (Schluchter 1985) úgy értelmezzük, mint – az eszközök, célok, értékek és mellékkövetkezmények tartományát figyelembe vevő – egyre racionalisabb cselekvőperspektívák ideáltípusát, akkor az egyéni cselekvések szintjén az autonómia korlátait a racionalitás hiánya fejezi ki. A figyelembe nem vett tényezők ugyanis egyúttal kontrollálhatatlanok is, és ennyiben a cselekvő számára nem uralható körülményként vannak jelen a cselekvéshelyzetben. A társadalmi kapcsolatok szintjén a hatalom és az uralom ideáltípusai fejezik ki a cselekvő autonómiájának határait. A kényszerítés mozzanatán alapuló hatalom esetében ez a kényszert alkalmazó másik önkényes akarata. A legitimitáson alapuló uralom különböző típusai esetében ez az elismerés eltérő racionalitású rendje: a hagyomány, a politikai karizma vagy a jog racionalitása (Weber 1987). A cselekvő saját racionalitása és az őt körülvevő társadalmi viszonyok racionalitása ilyenformán kijelöli a lehetséges cselekvések terét és egyúttal az autonómia határait.

Az autonómia társadalmi korlátaira fókuszáló társadalomelméleteket ugyanakkor nem csupán a klasszikusok között találunk. A XX. század második felének szociológiájában a funkcionista és a strukturalista megközelítések egyaránt értelmezhetők a fentiekhez hasonlóan. Luhmann rendszerelmélete különböző szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok és szemantikák által szervezett differenciált cselekvési tereket mutat be (Luhmann

2009). Ezek a terek abban az értelemben konstitutívak a cselekvők szempontjából, hogy a kereteik között folytatott kommunikáció egyúttal formálódásuk kitüntetett terepének is tekinthető. Ebben az értelemben a szubjektum pszichikai rendszerében mindazok a társadalmi rendszerek nyomot hagynak, melyek keretében kommunikációt folytat. A társadalmi rendszerek ilyenformán a pszichológiai rendszerek lehetőségterét kijelölik, megszabva egyúttal az autonómia formáját és határait is.

Bourdieu mezőelmélete különböző szimbolikus és materiális tőkék által meghatározott játéktereket jelöl ki, melyekért a cselekvők a domináns illúzió szabályai és a belsővé tett habitusuk alapján versengenek (Bourdieu 2002). A mezők struktúrája abban az értelemben határozza meg az egyéni cselekvők mozgásterét, hogy a bennük elfoglalt pozícióhoz igazodó gyakorlatokban vesznek részt. Az ezek során szerzett tapasztalatok jelölik ki az egyéni diszpozíciókat, vágyakat, értelmezéseket és stratégiákat, vagyis a cselekvés horizontját. Ebből a perspektívából az autonómia különböző mezők és pozíciók vonatkozásában értelmezhető, elsősorban a materiális és szimbolikus tőkékkel való ellátottság függvényeként.

Az autonómia strukturális és interszubjektív előfeltételei

A klasszikus szociológiától a kortárs elméletekig húzódó, fent bemutatott perspektíva mellett rekonstruálható egy alternatív hagyomány is, ami az autonómia korlátai helyett elsősorban annak kialakulása szempontjából konstitutív társadalmi feltételekre kérdez rá. Ez az elmozdulás egyszerre értelmezhető a szociológia tudományos pozíciójának megszilárdulása és a szubjektumfilozófia kereteinek meghaladására irányuló eredeti célok kontextusában. Ahogy a diszciplináris határok intézményesültek, úgy egyre kevésbé volt szükség arra, hogy a szociológia a szubjektivitás dekonstrukciójára fókuszáljon, így fokozatosan teret kapott az a kérdés is, hogy milyen konstruktív szerepet tölt be a társadalom az autonóm cselekvő kialakulásának folyamatában. A különböző társadalomelméletek ehhez a kérdéshez kétféle irányból közelítettek: egyrészt az individualizáció és szocializáció folyamatában egyaránt kiemelt szerepet betöltő interszubjektív mechanizmusokra fókuszálva, másrészt a társadalmi nagycsoportok felbomlására utalva.

Habermas társadalomelméletének kulcskategóriája a közös életvilágot újratermelni és ezáltal a társas cselekvéseket koordinálni hivatott kommunikatív cselekvés fogalma. Az autonómia kialakulása több ponton is erre a fogalomra utalt. A kommunikatív cselekvés a társas cselekvések koordinációja mellett egyúttal a személyes identitás kialakulásában is döntő szerepet játszik, amennyiben az önmagunkra vonatkozó jelentések sem függetleníthetők a társak nyelvi interakciókban kifejezésre juttatott visszajelzésétől (Habermas 2011). Ebben az értelemben az a kérdés, hogy mennyire autonóm a cselekvő, döntő részben attól függ, hogy az interakciói során milyen morális tapasztalatokat szerez. Prekonvencionális moralitáson alapuló interakciók sorozatában a tekintély és az érdekek jelölik ki a másikkal

és önmagához való viszonyt, ezáltal korlátozva a cselekvőperspektívát. Konvencionális interakciók esetében a közösség normái irányadóak, ami egyfelől nagyobb fokú autonómiát tesz lehetővé, amennyiben lehetőséget teremt a hatalmi és érdekviszonyok meghaladására, másfelől továbbra is korlátozott, amennyiben nem teszi lehetővé a közös normákra történő reflexiót. A posztkonvencionális interakciók során mindezzel szemben „önmagukban vett célként” jelennek meg a cselekvők, lehetővé téve az autonómia tapasztalatát.

Honneth az interszubjektív relációkban azonosítható különböző elismerési formákat állítja vizsgálódásai középpontjába. Az egyén egyedi kvalitásainak másik általi elismeréseként felfogott szeretet az önbizalom, az egyedi kvalitások társadalmi szintű elismeréseként felfogott szolidaritás az önbecsülés, az általános emberi méltóság társadalmi szintű elismeréseként jellemezhető jogi elismerés pedig a méltóság kialakulásának előfeltétele. E különböző elismerési formák megvonása – melynek szélsőséges formái a fizikai erőszak, a megvetés és a diszkrimináció – óhatatlanul a cselekvési képesség beszűkülésével, vagyis az autonómia ellehetetlenülésével jár együtt (Honneth 2013). Honneth ilyenformán egyszerre ragadja meg azt, ahogy a társadalmi hatások potenciálisan hozzájárulnak az autonómia kialakulásához, és azt is, ahogy veszélyeztetik.

Beck kockázattársadalomra vonatkozó elméletében központi szerepet tölt be a rendi és osztálytársadalom felbomlásának tézise. Ahogy a társadalmi és földrajzi mobilitás mértéke megnő, az oktatásban eltöltött idő kitolódik, a munkaerőpiac átalakul (a munkahelyek ideiglenessé válnak), a munkavállalás új mintázatai jelennek meg (hívás helyett több párhuzamos részmunka), a párkapcsolat hagyományos formái adják át helyüket újaknak, úgy jönnek létre e párhuzamos tendenciák eredményeként a korábbi kollektív életformák helyén az életutak egyedi mintázatai (Beck 2003). Ilyenformán a modernizáció több, egymást kiegészítő tendenciája következtében a valóság percepciójában és a hétköznapi praxisokban osztozó nagycsoportok feloldódnak, és a helyükön támadó új lehetőséget teremt az individualizált cselekvésmintázatok kialakítására. Ebben az értelemben válik a modernitás reflexívvé Beck szerint, vagyis nyit teret a korábban társadalmilag meghatározott életformák helyett az autonómiának.

Schulze társadalmi rétegződésre vonatkozó vizsgálódásai alapján a „szűkösség társadalmát” felváltó „élménytársadalom” kialakulását írja le. Míg az előbbi konstellációban a materiális újratermelődésszempontjai strukturálják a társadalmat, és ebből következően a kényszerek instrumentális logikája határozza meg a cselekvéshelyzeteket, addig az utóbbiban a materiális biztonság válik meghatározóvá, és ebből következően az élményracionális válik dominánssá. Az élmények átélésére való törekvés áthatja a hétköznapi cselekvések teljes körét: nem csupán a privát szférát, a fogyasztási és szabadidő-töltési szokásokat, hanem a munka és a nyilvánosság világát is. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az élménytársadalom egyúttal gondtalan társadalom is lenne. Az élmények ugyanis sajátos fenomenológiai munkát igényelnek: minthogy egy tapasztalat konstrukcióján alapulnak, események és értelmezések együttállásában jönnek létre, melyekre egyidejűleg kell a cselekvőknek törekedniük (Schulze

2000: 135–157). Az élménytársadalom ilyenformán – egyfelől a tágas lehetőségtérrel jellemezhető strukturális adottságai okán, másfelől az élményracionális mint cselekvéshorizont elterjesztése okán – egyaránt az autonómia növekedését teszi lehetővé.

Az autonómia társadalmi patológiái

Schulze nem áll meg azon a ponton, hogy az élménytársadalom segítségével az autonómiát valószínűsítő társadalmi konstellációt mutasson be, hanem emellett arra is kísérletet tesz, hogy az autonómiából fakadó újszerű társadalmi patológiákat is feltárja. Ennek megnevezésére az „élményszorongás” fogalmát ajánlja, ami az élményekkel kapcsolatos felfokozott várakozásokra vezethető vissza. Ebben az értelemben elmélete átmenetet képez az autonómia késő modern szociológiai értelmezései irányába. Ezek az autonómiát korlátozó, illetve lehetővé tevő társadalmi tényezők mellett elsősorban arra a kérdésre fókuszálnak, hogy milyen újszerű problémák jellemzik azokat a társadalmakat, melyekben az autonómia nem egyszerűen aktualizálható lehetőségként van jelen, hanem olyan normává vált, amihez igazodni kénytelenek a cselekvők. Az autonómia, sajátos kényszerként és egyenlőtlenségek forrásaként, ebben a megközelítésben maga is társadalmi patológiák potenciális forrásaként lesz értelmezhető.

Giddens strukturációelméletének egy központi fogalma a „világban való otthonosságot”, vagyis a valóságba vetett bizalmat és az értelemadást egyaránt magába foglaló ontológiai biztonság, amit elsősorban a rutinok hivatottak fenntartani. Ahogy a késő modernitásban egyre kisebb tér nyílik a rutinoknak, miközben helyüket átveszi a megnövekedett kockázatokat és bizonytalanságokat kezelni képes, az adaptivitás és flexibilitás lehetőségét magában rejtő reflexivitás, úgy válik az autonómia megkerülhetetlenné (Giddens 1991). Míg a klasszikus modernitásban a stabil intézményi struktúra lehetőséget teremtett egy viszonylag kiszámítható életút kialakítására és ezzel összefüggésben az identitás és az ontológiai biztonság fenntartására, addig a késő modernitásban ez a korábban társadalmilag ellátott funkció az egyénre hárul. Egy ilyen konstellációban, az autonómiára épülő reflexív intézmények korában a reflexív kompetenciák a társadalmi egyenlőtlenségek kitüntetett forrásaivá válnak. Ezek hiányában sem az autonóm cselekvőt anticipáló, megváltozott intézményrendszerhez nem tud adekvát módon viszonyulni a cselekvő, sem saját identitását és ontológiai biztonságát nem tudja fenntartani. Ennek következményeként pedig nem egyszerűen materiális hátrányok érik, hanem egyúttal egzisztenciálisan is ellehetetlenül: megnövekedik a szorongás, depresszió, függőségek vagy regresszív válaszreakciók esélye.

Boltanski és Chiapello a kapitalizmus új szelleméről szóló elemzésében az autonómia egyfajta illúzióként jelenik meg, ami sajátos rendszerigazolási szerepet tölt be a kapitalizmus legújabb szakaszában, egyszerre motiválva a munkavállalókat és legitimálva a fennálló különbségeket. Azáltal, hogy az autonómia a kapitalizmus működésének

– elsősorban a menedzseri réteg vonatkozásában – kulcsfogalmává vált, az eredetileg a művészet szférájához köthető kritika és kreativitás funkciói a kapitalista termelés logikáján belül jelenhettek meg. Ugyanakkor ez a folyamat felemás eredménnyel járt a munkavállalók számára. Ahogy egyre inkább individuális aktorrá válnak a termelési folyamaton belül, úgy mindenekelőtt lehetőség nyílik arra, hogy a kollektív érdekvédelem tere beszűküljön. Ennek következtében a teljesítményelv totálissá válik, a jövedelmi egyenlőtlenségek fokozódnak, a munkafolyamatokért vállalt felelősség az alkalmazottakra hárul, a munka és magánélet közti határok elmosódnak (Boltanski–Chiapello 1999; Rényi et al. 2014). Vagyis végső soron a kapitalizmus új szellemének részévé válva az autonómia elveszti tényleges kritikai potenciálját, és az eredeti jelentésével ellentétes célok megvalósulásának eszközévé válva, egy számonkérhetetlen, kiszolgáltatottságot növelő rendszer komponense lesz.

Martuccelli, a legújabb francia individuumszociológiai irányzat egyik képviselője, azt mutatja be, hogy miként válik a modernításban döntő tendenciává a standardizáció ellentétéként felfogott – strukturális és kulturális értelemben egyaránt értelmezhető – „szingularizáció” folyamata. Ideállá és normává válva ez arra motiválja az egyént, hogy önmagát autonóm individuumként hozza létre, aminek ugyanakkor számos patológikus következménye képzelhető el. Egyrészt, az egyediség megteremtésére való törekvés könnyen narcisztikus cselekvési gyakorlatokban ölt testet, ami a kényszeres másokhoz való hasonlításal párosulva végső soron az autonómia felszámolását eredményezi. Másrészt az individualizálódás imperatívusza magára hagyottságra is kárhoztatja a cselekvőt: minthogy egyedül kell létrehoznia önmagát, nem támaszkodhat kollektív hagyományokra. Harmadrészt a szingularizáció következménye, hogy a felelősség az egyénre hárul, aminek következtében a szolidaritás kötelei meggyengülnek (Martuccelli 2010; Rényi et al. 2014).

Különbözőképpen bár, de a fenti megközelítések egyaránt annak a következményeit próbálják számba venni, hogy mi történik az autonómia expanziója nyomán: milyen ára van az egyenlőtlenségek tekintetében és milyen következményei vannak annak, hogy lehetőségből normalizáló diskurzussá válik. Ebben az értelemben az autonómia normatív bázis helyett patológiák forrásaként kerül értelmezésre, feltárva a fogalom szociológiai értelmezésének harmadik dimenzióját.

Az autonómia szociológiájának átfogó modellje felé

Noha az autonómiához a fentiekben bemutatott elméletek eltérő társadalomtörténeti konstellációkban születtek, a hangsúlyok időbeli átalakulására mégis következtethetünk e vázlatos áttekintés alapján. Míg kezdetben az autonómia korlátai tartottak számot elsősorban érdeklődésre, ezt később felváltotta az autonómia előfeltételeire vonatkozó kérdésfeltevés, hogy a kortárs szociológiában az autonómiával összefüggésbe hozható társadalmi patológiákra tere-

lődjön a figyelem. Arra a bevezetésben említett kérdésre, hogy miként folytatható az autonómia szociológiájának története, e különböző hangsúlyok azonosítása kínál lehetőséget.

Az autonómiára vonatkozó kérdés abban az értelemben megkerülhetetlen a szociológia számára, hogy az egyén és a társadalom kölcsönhatásának patológikus és emancipatorikus potenciáljára reflektál. Ebben az értelemben adalékokkal szolgál a szubjektum társadalmi konstrukciójának, a társadalmi patológiák egyéni patológiákká transzformálásának és az új típusú társadalmi patológiák megjelenésének problematikájához egyaránt. A bemutatott elmélettörténeti áttekintés legfontosabb tanulsága e különböző problémahorizontok felmutatásán túl a köztük lévő kapcsolódás hiányának kimutatásában érhető tetten. Az autonómia különböző korszakokban született szociológiai reflexiói ugyanis azáltal, hogy azonosultak az aktuális metaelméleti perspektívával, egyúttal be is szűkítették saját mozgásterüket, és elmulasztották a lehetőséget, hogy egyidejűleg kérdezzenek rá az autonómia társadalmi korlátaira, az autonómiát konstituáló mechanizmusokra és strukturális hatásokra, valamint az autonómia elterjedésének nem szándékolt következményeire.

Egy az autonómia problematikáját középpontba állító társadalomelméletnek ebben az összetett térben kell mozognia. Akár az autonómia korlátozásának empirikus jelenségeiből indul ki, akár az autonómia formálódásának feltételeire kérdez rá, akár az autonómia tágabb társadalmi közegére való visszahatására fókuszál, nem hagyhatja figyelmen kívül a másik két aspektust sem. Csakis egy ilyen átfogó megközelítéstől várható, hogy hozzásegít a késő modernitásban párhuzamosan megjelenő integrációs logikák keretei között (Sik 2014) az egyidejűleg többféle szerepet betöltő autonómia elemzéséhez.

Hivatkozások

- Beck, U. (2003) A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba. Budapest: Századvég Kiadó.
- Boltanski, L. – Chiapello, E. (1999) *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Bourdieu, P. (2002) A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről. Budapest: Napvilág.
- Durkheim, E. (1978) A szociológia módszertani szabályai. In: uő: A társadalmi tények magyarázatához. Budapest: KJK.
- Durkheim, E. (2004) A vallási élet elemi formái. Budapest: L'Harmattan.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Habermas, J. (2011) A kommunikatív cselekvés elmélete. Budapest: Gondolat.

- Honneth, A. (2013) *Harc az elismerésért*. Budapest: L'Harmattan.
- Luhmann, N. (2009) *Szociális rendszerek*. Budapest: AKTI–Gondolat.
- Martuccelli, D. (2010): *La société singulariste*. Párizs: Armand Colin.
- Rényi Á. – Sik D. – Takács E. (2014) Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Schulze, G. (2000) *Élménytársadalom*. *Szociológiai Figyelő*, 1–2.
- Schluchter, W. (1985) *The Rise of Western Rationalism: Max Weber's Developmental History*. Berkeley: University of California Press.
- Sik D. (2014) A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete. In: socio.hu 4. http://www.socio.hu/uploads/files/2014_4/7sik_tanulmany.pdf.
- Weber, M. (1987) *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Öt fejezet nemzedékekről

„Gyerekek tanítják az időseket” – így foglalható össze a digitális korszak egyik újdonsága. A szülők számára még újdonság volt a mobiltelefon és az internet, a gyerekek már beleszülettek az új médiumok világába, a nagyszülők pedig próbálnak lépést tartani a változásokkal és újdonságokkal. A nemzedéki szocializáció változásában az új kommunikációs eszközök korszakának egyik fontos társadalmi jelenségét láthatjuk. A mai gyerekek közül sokan már óvodásként használják az internetet. Egyre több iskolásnak van saját mobiltelefonja, szokja meg és várja el a szünet nélküli hozzáférést, az azonnali kommunikációt. Marc Prensky „digitális bennszülöttek”-nek nevezte őket (Prensky 2001), megkülönböztetve az idősebb nemzedékek tagjaitól, a „digitális bevándorlók”-tól.

Úgy látszik, felcserélődtek a nemzedéki szerepek, s a nagyszülők próbálnak tanulni unokáik korosztályától. Nyilvánvaló tehát, hogy változott a fiatalok és idősek tudása, s változott e tudás átadásának iránya és módja, tehát a szocializáció menete. Változnia kellett tehát a nemzedéki szerepeknek is, vagyis annak, hogy mit jelent gyerekek, ifjúnak, felnőttnek és öregnek lenni.

Ezek a folyamatok és további népesedési, társadalmi és kulturális változások új fényben láttatják a nemzedékeket, kapcsolataikat és konfliktusaikat. A közelmúltban foglalkoztam már a nemzedékek elméleti problémáival (Somlai 2014: 11–24), s a következő fejezetekben újra próbálom értelmezni e problémák néhány összefüggését.

Nemzedéki kultúrák

A nemzedéki együvé tartozásnak biológiai alapja van: a születés egyidejűsége. Egy-egy korcsoport tagjait ezért érik el azonos életkorukban különböző későbbi események: az általános iskola kezdete, felnőttkori jogképességek, történelmi megrázkódtatások. Nagyjából egy időben kezdenek dolgozni, alapíthatnak családot, s nagyjából ugyanakkor mehetnek nyugdíjba, válhatnak idősekké.

¹ ELTE TÁTK.

Csak hogy egy-egy nemzedék jellemzésébe beleértünk kulturális tényezőket is. Például azokat, amikben az idősök beszédétől, ízlésétől és szokásaitól eltérnek a fiatalok által kedvelt zenék, táncok, s olyan szavak és szófordulatok, amiket – eleinte legalábbis – csak ők, az ő nemzedékük tagjai használnak. Azok alkotnak egy nemzedéket, (a) akik nagyjából azonos életkorúak, vagyis kronológiai életrajzuknak ugyanabban a szakaszában éltek át ugyanazokat a történeti eseményeket (például háborút, válságot, egy új példakép, zenei stílus, divat megjelenését), továbbá (b) ez az egybeesés hatással volt nézeteikre, a valóságot alkotó szelekciójukra, tapasztalataik, szempontjaik, érdeklődésük és érzékenységük meghatározott körére, (c) társadalmuk pedig elvárja tőlük, hogy képviseljék is az ilyen tapasztalatokból álló, jellegzetesen szelektív nemzedéki tudatot.

A nemzedéki kultúráknak történelmi tartalmi és jelentései vannak. A fiatalok szocializációját minden korszakban alakították a szociokulturális azonosulás és identitás folyamatai.

Persze nem szabad eltúlozni a kortársi szocializáció jelentőségét, illetve az értékek és normák nemzedéki jellegét. Azonos nemzedékhez tartozók között fontos különbségek, eltérések, illetve ellentétek lehetnek. Egy szakirodalmi összefoglaló számos olyan kutatás eredményét idézi, amelyek azt igazolják, hogy az értékorientációk hasonlóbbak családon belül, a szülők és gyerekek között, mint azonos nemzedéken belül (Schütze 1993: 335–350). Mégis van közös érték- és érzésvilága, közös ízlése, világlátása az egyes nemzedékeknek.

K. Mannheim és az „egyidejű nem-egyidejűsége”

Mannheim Károly volt az, aki „A nemzedékek problémája” című 1928-ban megjelent tanulmányában először tekintette át szisztematikusan szociológiai szempontok szerint ezeket az összefüggéseket (Mannheim 2000: 201–254). Konceptiója a német szellemtörténet hatását és azt tükrözi, hogy Adrienne egységükben kívánta értelmezni a szocializáció kulturális és társadalmi tényezőit.

Mannheim szerint igen fontos, hogy a társadalomtudományi elemzésben megkülönböztessük a korcsoportot alkotó közös „elhelyezkedést” a nemzedéki „egységtől”. E különbségtételre azért van szükség, mert szerinte a közös „elhelyezkedés”, vagyis a biológiai adottságú népesedési helyzet csak szükséges, de nem elégséges feltétele a nemzedéki összefüggésnek. A biológiai-élettani tényezők szinkronja, az egyidejű születés által formált korcsoport még nem alkot nemzedéket. Ahhoz közös sors is szükséges. Közös nemzedékhez csak azok tartozhatnak, akik ugyanabban a történeti-társadalmi térben – ugyanabban a „történeti életközösségben” – születtek és nőttek fel. „E sorsközösségen belül jöhetnek azután létre a különös nemzedéki egységek” (Mannheim 2000: 235).

A nemzedék legfontosabb szociológiai vonása tehát az *összetartozás*, aminek alapjául főként a közös „alapintenciók” és „alakító elvek” szolgálnak. A korcsoport összetartozása fakad a múlt időben felhalmozódó közös ismeretekből

s azokból az eseményekből, amelyeket egyszerre és közösen éltek át. Későbbi időben ezekre utalva hasonló emlékeket idéznek fel a hasonló életkorú emberek. Ha nincsenek ilyen tapasztalatok és élmények, ha nem történtek meg a korcsoportot integráló események, akkor nem alakul ki „igazi” *nemzedék*.

Többen képviselik ma is ezt az álláspontot. Például Szilágyi Ákos, aki szerint a 68-asok voltak az ifjúság utolsó nemzedéke, azóta a fiatalok nem alkotnak közös generációt (Szilágyi 1998).

Mannheim azonban egy másik fontos tényezőjét is felfedezte és megfogalmazta annak a folyamatnak, amely kialakítja a nemzedéki közösséget, az együvé tartozást és a más nemzedékektől való különbséget. Az emberek rendszerint tudatában vannak a „belső idő” nemzedéki meghatározottságának. Például a mai felnőttek tudják, hogy gyerekeik nem élhettek bizonyos időszakban (így az 1989-es rendszerváltás előtt), s megfordítva: a nagyobb gyerekek és fiatalok azt tudják, hogy az öregek megélték azt az időszakot. A saját nemzedék tagjaival szerzett tapasztalatok egyidejűsége és a más nemzedékekhez tartozók „nem-egyidejűsége” alapuló tapasztalatai összefüggést alkotnak.

Ezt az összefüggést „az egyidejű nem-egyidejűség”-nek nevezte el Mannheim és – egy művészettörténész fejtegetéseit idézve (Pinder 1926: 12) – így magyarázta:

Mindenki a vele egykorúakkal és az eltérő korúakkal együtt él az egyidejű lehetőségek bőségében. Ugyanaz a kor mindegyiküknek más-más idő, nevezetesen önmagának egy másik korszaka, amelyben csak a vele egykorúakkal osztozik (Mannheim 2000: 209).

Vagyis a kortársak összetartozása mindig összefügg a nemzedéki különbségekkel. Egyidejűleg, mégis másként élük át, dolgozzák fel és fejezik ki a fiatalok ugyanazt a fontosabb politikai eseményt, technikai újítást, gazdasági folyamatot, stílusváltást vagy divathullámozást, mint az öregek.

Ugyanabban a kronológiai időben különböző nemzedékek élnek. Mivel azonban csak a megélt idő valóságos idő, voltaképp mindegyik nemzedék minőségileg teljesen különböző belső időben élt (Mannheim 2000: 209).

Az „egyidejű nem-egyidejűségének” dialektikája arra utal, hogy ami az egyik nemzedék élő *emlékezetéhez* tartozik, az már csak *történelem* a következő nemzedék számára. Történelem és élettörténet, korszak és életkor, közös sors és személyes életrajz összefüggései formálják a nemzedéki tudatot (Bude 2000: 19–35).

Együtt és külön: nemzedékek kollektív emlékezete

Egyes technikai változások egész nemzedékek tapasztalatait újítták meg, és átalakítják a *tér- és időtapasztalat történelmi sztenderdjeit*. Erre figyeltek már a XIX. században is, amikor elterjedt a vasútközlekedés. Később, a telefon, a rádió és a televízió megjelenésével még nyomatékosabb lett a tapasztalati sztenderdek változásának jelentősége. Hasonló jelentőségű változás megy végbe jelenkorunkban az új kommunikációs eszközök – már említett – használatával.

A technika – s főként a mindennapi élet újabb eszközeinek használata – érzékletesen mutatta régebben és mutatja ma is az életvitel és a tárgyi kultúra nemzedéki különbségeit. De a történelmi eseményekből és folyamatokból is mást és mást emelnek ki, dolgoznak fel és őriznek meg az egymást követő nemzedékek. Mindebben különösen fontosak a közvetlen élmények. Ezek elsődlegessé válnak a *kollektív emlékezetben*, s nyomatékosabban alakítják a gondolkodást, mint azok az információk, melyeket csak az idősebb nemzedékek tagjaitól kapunk. Ráadásul a közgondolkodás szorosan igazodik a tömegmédiumokhoz. A személyes és kollektív tapasztalatokat, illetve reflexiókat egyaránt messzemenően áthatják a tömegkommunikáció szelekciói. (Emlékezetesen fejezte ki ezt a Szilágyi György által írt „Hanyas vagy?” című rádiós monológ: „28-as? Mi félszavakból is megértjük egymást. Ugyanazt a nótát fújjuk, nem igaz?”)

De tovább bonyolítja a nemzedéki emlékezet problémáját az a körülmény, hogy egymástól eltérő korú, vagyis más-más nemzedékhez tartozó emberek élnek együtt családokban, rokonságban, településeken és különféle szervezetekben. A mindennapi együttműködés pedig nélkülözhetetlenné teszi azt, hogy tudomást szerezzenek a másik nemzedékhez tartozók nézeteiről és tapasztalatairól, s mindarról, amit életkori sajátosságokkal magyarázhatnak.

Valamennyi ember együtt és egyszerre öregszik. Az interszubjektív módon kialakított idő egysége így biztosítja azt, hogy átadhatók legyenek az élmények és perspektívák, s ezáltal közösen legyen megközelíthető a világ (Luhmann 1971: 55).

Fontos tehát, hogy a különböző nemzedékek tagjai egyidejűleg és egymással kölcsönhatásban élnek – közéleti és magánéleti intézményekben egyaránt. Így aztán akarva-akaratlanul kifejezik saját tapasztalataikat, s megjelenítik az ezekkel kapcsolatos szempontokat hétköznapi kommunikációkban vagy a nyilvánosság színterein. Nyelvi kifejezések, kérdések és válaszok, s még inkább utalások, szóhasználat, asszociációk és értelmezési szempontok közössége teszi ismerőssé az egyik nemzedék számára a másik előfeltevéseit, fogalmait, képzeit, értékelési szempontjait. Igaz ugyan, hogy például világnézeti különbségek, politikai konfliktusok, izlésbeli ellentétek gyakran átmetszik az eltéréseket, és közös táborban tartanak különböző nemzedékekhez tartozó embereket. De így is fennmaradnak. Ennek megfelelően eredeteti Pierre Nora a nemzedéki „mi-tudat” forrásaként az azonos életkori csoporthoz tartozást és a más életkori

csoport tagjaitól való különbözőséget, hiszen az egyes nemzedékekre és tagjaikra vonatkozó elvárások mindig komplementer jellegűek (Nora 2010).

Kölcsönösség és nemzedéki konfliktus

A kulturális átörökítés legfontosabb módja az ismertek, normák, viselkedési minták átadása. Ezzel foglalkoznak a szocializációs kutatások. A mintaátadás családon belüli komplex módja az, amikor érdeklődést, tevékenységeket, foglalkozást örökítenek át egyik nemzedékről a másikra. De így még csak éppen jelezni tudjuk az átörökítés eredményeit. Valójában igen széles és gazdag az eredmények tartománya. Benne foglaltatik az új nemzedék tagjainak kiinduló helyzete, hovatartozása, esélyei, attitűdjei, s persze a tagokat megkötő és szabadító tényezők sora is. Ezen alapult egykor például a rendi státusok továbbélése, illetve a foglalkozási dinasztiák keletkezése, s így értelmezhető ma is a hagyományok továbbélése.

A csecsemőkorral kezdődő szocializáció azonban nem egyetlen irányban és nem egyetlen csatornán keresztül zajlik. (Pedig hibásan ezt – az egyetlen, az anyától a gyerek felé mutató irányt és csatornát – feltételezik sok szocializációs kutatásban.) Először is azt kell figyelembe venni, hogy az édesanyján kívül másokkal – például apjával, nevelőjével, testvérével – is érintkezhet rendszeresen a csecsemő. Főként azonban szemléleti és módszertani okokból torzítanak az ilyen, egyirányú folyamatok megismerését célzó kutatások. A mintaátadás ugyanis interakciókban és a kapcsolatalakítás kölcsönössége közepette folyik. A folyamatban a gyerekek mellett a szülők személyisége is alakul, s a különböző nemzedékek között folyó interakciók nemcsak a személyeket formálják, de a családi kapcsolatrendszert is.

Együttműködés és konfliktus, mintakövetés és változtatás, kényszer és ellenállás, vonzalom és elutasítás bonyolult folyamatai alakítják szülők, gyerekek, testvérek és rokonok kapcsolatait. E folyamatokban jönnek létre és változnak meg a személyközi *kötődés* jelenségei. Az utóbbi évtizedekben fontos lélektani kutatások vezettek a kötődés keletkezésének és sajátosságainak pontosabb megismeréséhez. Ezek szerint a csecsemőkori kötődés biztonsága megalapozhatja a gyerek egészséges fejlődését, igényeit kortárs kapcsolatokra, intimitásra. Viszont a korai kötődések zavarai hosszabb távon is nehézségeket fognak okozni mindebben, hátráltathatják és torzíthatják az én-identitás kialakítását, önkárosításhoz és kóros függőségekhez vezethetnek (Fonagy–Target 2005).

A kölcsönösség és a kötődés erejének sokféle hatása munkál a szorosabb emberi kapcsolatokban. A hatások közül tudásszociológiai szempontból kiemelendő a *közös valóság* megteremtése és életben tartása. E folyamat során alakul ki egy-egy család mindennapi életének menete, a tér- és eszközhasználat, illetve az idő beosztásának módja, a szociális, erkölcsi és izlésbeli sztenderdek, az anyagi és szociális erőforrások értelmezése és kezelése. Mindaz tehát, amit a résztvevők normális viselkedésnek tartanak.

Az intergenerációs kapcsolatok sokféleségét egyaránt tanúsítják a kötődéseken, illetve azok hiányán alapuló támogatások, segítségek, illetve a *nemzedéki konfliktusok*. Sokféle családi-rokoni segítség figyelhető meg a gyerek-felügyelettől az idősgondozásig, vagy a lakásépítéstől a pénzügyi támogatásig. A segítségek régebben inkább a fiataloktól az idősebbek nemzedéke felé irányultak. A demográfiai átmenet és modernizáció megváltoztatta ezt. A csökkenő gyerekszám és családlétszám, illetve a megnyúló élettartam közepette a jelenkori fejlett országokban főképp a gyerekek kapnak támogatást szüleiktől és nagyszüleiktől.

A nemzedékek egymásutánja adja a történelem ritmusát, s ugyanez a forrása a társadalmakat átalakító erőknek, a folyamatok dinamikájának. Mannheim úgy látta, hogy a nemzedékváltás folytonos. Az idősebbek mindenkor átörökítik a felhalmozott kulturális javakat, de eközben folyamatosan újabb kultúrahordozók jelentkeznek és eltűnnek a régebbiek (Mannheim 2000: 220). Szerinte a régebbi korok népességében és statikus kultúrájában a fiatalok nemzedéke volt az, amely igyekezett – még külső megjelenésében is – hasonlulni az idősebbekhez. A dinamikusabb társadalmakban viszont a változások gyorsuló tempója azt követeli, hogy az öregek próbáljanak lépést tartani a fiatalokkal.

Sokak szerint a *nemzedéki konfliktusok* az emberi természetből fakadnak és előreviszik a történelmet (Feuer 1969). Az új nemzedék megújítja a világ szemléletét. Új szavak és gesztusok keletkeznek, átalakul a beszéd, változik a jelentés. Más gondolnak a fiatalok sok mindenről, mert újfajta érzékenység alakul ki bennük, más kezdenek szeretni és bírálni, átértékelik a múltat és a történelemeket, de a jelen körülményeket, intézményeket és embereket is. Mindez szembeállítja őket szüleik nemzedékével. A szembenállásban fontos szerephez jutnak a kortársak. A fiatalok közösségei, a barátok és barátnők csoportjai, a köztük szövődő nyílt és rejtett hálózatok mind erősítik a nemzedéki azonosságot és a szembenállást.

Újra meg újra kialakulnak nemzedéki ellentétek a modern és posztmodern társadalmakban? Valószínűleg igen, de ezekből nem mindig törnek felszínre éles konfliktusok. Jelenleg is verseny van fiatalok és idősök között például a munkaerőpiac több szegmensében. Mégsem hasonlíthatók a XXI. század elejének ifjúsági mozgalmak például az 1968-asokéhoz.

Változó népesség, új nemzedékek

Az 1970-es évektől alapvető népesedési változások mentek végbe, s mennek végbe ma is a fejlett országokban. Ezek sorában kell számon tartani azt a folyamatot, amit „*második demográfiai átmenet*”-ként említene a népességtudomány kutatói.

E változások közé tartozik például a születések számának csökkenése és az abortuszok növekedése; a házasságkötések csökkenése és a házasságon kívüli együttélések számának növekedése. Egyre több a szingli, és egyre később szülnék gyereket a nők. S nyilvánvaló, hogy mindebben fontos szerepük van a „*posztadoleszcenseknek*” (Somlai 2007: 9–44).

Az „adoleszcensek”, vagyis a kamaszok, egykor olyan életszakaszt alkottak, amely rövid átmenetet jelzett két alapvető nemzedék, a gyerekeké és a felnőtteké között. Időközben viszont az akceleráció eredményeként megrövidült a gyerekkor, illetve hosszabb lett, eltolódott, és bizonytalanul későn ér véget a kamaszkor.

Az iskolarendszer és a felsőoktatás expanziója, a változó tanulási módszerek és eszközök, az informatikával járó újfajta készségek és tudások megrengették a műveltség régebbi tartalmait. Az egyetem sok diák számára nem a tanulmányok betetőzése, hanem „szellempályaudvar” (Beck 2003: 270), ahol elkerülhető a munkanélküliség, nemzetközi tapasztalat szerezhető, új kapcsolatok alakíthatók ki és kívárható valamilyen kedvezőbb pálya. Sokan kiegészítik felsőfokú tanulmányaikat valamilyen speciális szakterület megismerésével, mert „prekárius” létre, vagyis hosszú bizonytalanságra számíthatnak a munkaerőpiacon. S arra, hogy életük folyamán többször is új szakismereteket kell majd szerezniük. A szakmák és szakismeretek gyorsuló avulása, a gyakori pályamódosítások és egyéb okok „élet-hosszig tartó” tanuláshoz vezetnek.

A rugalmasságot hirdeti a korszellem, a munkaerőpiac pedig azokat díjazza, akik a „lazább megoldások” hívei. A párkapcsolatokban is fontossá vált, hogy ne zárják ki a majdani korrekció lehetőségét. Így azután nem végleges sem a pályaválasztás, sem a párválasztás, és mindez nagy hatással van a fiatalok pályafutására és társas világára.

A „normál életút” szekvenciális jellegű volt korábban, mert éles határok jelölték ki az egyes életszakaszokat, s e határokon csak egyetlen irányba, mindig előre lehetett átvonni. A fiatalok családalapításához rendszeres önálló jövedelemre volt szükség, a kereső – vagyis a férfi – viszont saját otthonát és családi „háttérrel” kívánt. Be kellett fejezni a tanulást, el kellett kezdeni a pénzkereső pályát, el kellett hagyni a szülői otthonát, házastársat kellett találni, stb. A felnőtté válás során ilyen, pályaválasztási és párválasztási döntéseket kellett hozni. A tanulás és munka világának megváltozásával viszont elbizonytalanodtak a felnőtté válás határai is. A fiatalok nemzedékéből egyre többen térnek el a „normál életúttól”, hiszen az *életutak heterogenitása*, számos változata figyelhető meg jelenkori társadalmunkban (Mayer 2005: 17–55).

De nemcsak a fiatalok, hanem az *idősek nemzedéke* is megváltozott az utóbbi évtizedekben. Az átlagos élettartam megnyúlt. A hosszabb életet sok tényező idézte elő, köztük a korszerűbb gyógyszerek és orvosi ellátások. Az ún. „degeneratív” betegségek egyre magasabb életkorban következnek be, így a fejlett országok nyugdíjba kerülő embe-reire még évtizedek várnak.

A csökkenő gyerekszám és az elhúzódó élettartam következtében a fejlett országokban egyre kevesebb a gyerek és a fiatal, viszont egyre több az idős ember. Száz évvel ezelőtt Európában 100 ember közül legfeljebb 7–8 volt 60 éven felüli, jelenleg viszont 16–18 tartozik közéjük.

Idetartozik az is, hogy a XX. század vége felé négy nemzedék – nem együttlakó – tagjaiból álló családi és rokonsági szerkezet kezdett kialakulni. Jellegzetes helyzetben vannak az ún. szendvicsgeneráció tagjai (Hamill–Goldberg 1997: 135–147). Közéjük azok a 60 év körüli nagyszülők tartoznak, akiknek még élnek a szülei. Így kétirányú családi kötelezettségek várnak rájuk, mert gondozniuk kell idős, többnyire 80 éven felüli szüleiket, de vannak nagyszülői feladataik is.

Az idősök közül korábban sokan tudtak keresőmunkát vállalni. Magyarországon főleg a rendszerváltást követően csökkent az ilyen nők és férfiak száma:

Miközben a biológiai öregedés egyre későbbi életkorra tolódik ki, az »életkor értékének devalválódása« következtében a társadalmi öregedés egyre korábbi életszakaszban kezdődik (Havasi 2000: 24).

Ez a nemzedék is fontos célcsoportja lett többféle szolgáltatásnak a gyógyszeripartól kezdve a nyugdíjas idegenforgalmi programokig. Egyetemek is hirdetnek „senior” kurzusokat azok számára, akik nyugdíjas éveikben végre tanulhatják azt, ami érdekli őket.

Az évek előrehaladtával egyre több idős ember, főként nő lesz özvegy és egyedülálló. Magányosak ők valamennyien? Nem feltétlenül. Egyrészt azért nem, mert terjedőben van ebben a korosztályban is a látogatói együttélés, másrészt azért, mert kortársi és törzscsaládi kapcsolataik tartalmasak és fontosak lehetnek számukra. Hiszen a nemzedékek összetartoznak.

Hivatkozások

- Beck, U. (2003) A kockázat-társadalom. Bp. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.
- Bude, H. (2000) Die biographische Relevanz der Generation. In: Kohli, M. – Szydlik, M. (eds.) Generationen in Familie und Gesellschaft. Opladen: Leske und Budrich.
- Feuer, L. S. (1969) The Conflict of Generations. New York–London: Basic books.
- Fonagy, P. – Target, M. (2005) Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia tükrében. Budapest: Gondolat.

- Hamill, S. B. – Goldberg, W. A. (1997) Between adolescents and aging parents: Midlife concerns of adults in the “sandwich generation”. *Journal of Adult Development*, 4.
- Havasi É. (2000) Az idősek jövedelmi helyzete a tények és vélemények tükrében. In: Daróczi E. – Spéder Zs. (szerk.) *A korfa tetején. Az idősek helyzete Magyarországon*. Budapest: KSH NKI. 25–48.
- Luhmann, N. (1971) Sinn als Grundbegriff der Soziologie. Habermas, J. – Luhmann, N. *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*. Frankfurt am M.: Suhrkamp. 25–100.
- Mannheim, K. (2000) A nemzedékek problémája. In: uő: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- Mayer, K-U. (2005) Life courses and life chances in a comparative perspective. In: Svallfors, S. ed.) *Analyzing Inequality: Life Chances and Social Mobility in Comparative Perspective*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Nora, Pierre (2010) *Emlékezet és történelem között*. Budapest: Napvilág.
- Pinder, W. (1926) *Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas*. Berlin: Frankfurter Verlagsanstalt.
- Prensky, M. (2001) Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 9(5). <http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf> (letöltve: 2015. 05. 07.).
- Schütze, Y. (1993) Jugend und Familie. In: Krüger, H. (ed.) *Handbuch der Jugendforschung*. Opladen: Leske und Budrich.
- Somlai P. (2007) A posztadoleszcensek kora. Bevezetés. In: Somlai P. (szerk.) *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Budapest: Napvilág.
- Somlai P. (2014) Nemzedékektől életszakaszokig. Történeti vizsgálódás eltolódó szociológiai témákról és szempontokról. In: Spéder Zs. (szerk.) *A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. Bp. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Szilágyi Ákos (1998) Az utolsó nemzedék I–II. 2000, 1–2.

Egy tanszék létrehozása az 1970-es évek Magyarországon

Az 1970-es évek közepén a szociológia egy közel 60 évig tartó időszaka zárult le Magyarországon, amennyiben létrejött az első tartósan fennálló egyetemi szociológia tanszék az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarán. A professzionalizálódás egyszerre magyarázható egyrészt a szociológia intézményi és személyi állományának az 1960-as évek elejétől zajló fokozatos bővülésével, másrészt, paradox módon, a (kritikai) szociológiával szembeni erős politikai represszió nyomán² az értelmiségi magatartás megváltozásával.³ A folyamat mindkét eleme összetett, olykor ellentmondásos, ezért részletesebb kifejtésre szorul. Az intézményi keretek fejlesztését támasztja alá az a tény, hogy az 1963-ban létrehozott MTA Szociológiai Kutatócsoport (1968-tól Szociológiai Kutatóintézet) mellett 1969-ben megkezdte működését a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja,⁴ 1970-ben pedig a KSH-n belül, mely már az 1950–60-as években is számos társadalomtudósnak teremtett kutatási

1 ELTE TáTK.

2 „A hetvenes éveket a magyar szociológia aranykorának tartjuk, annak ellenére, hogy fényét beárnyékolja a politikailag eretnekké vált tudósok – Hegedűs, Kemény, Szelényi és társaik – száműzetése s a szakmának a történelembe való csendes belenyugvása. A tiltakozás elmaradásának oka – úgy vélem – nemcsak a megtorlástól való félelem volt, hanem annak belátása is, hogy a kizárások nem voltak alaptalanok. A lázadók, ha különböző oldalokról is, valóban veszélyt jelentettek a hegemon szerepet kívánó marxista ideológia s ezzel a politikai rendszer számára. A szociológusoknak ugyan felrőtták a kritikai szellem hiányát, de a szakma intézményei és képviselői – ha a kijelölt határokat tolerálták – helyükön maradhattak” (Gábor 1990: 5).

3 Ellentétben például a cseh szociológiával, ahol az 1968-as megszállás a szociológia újbóli elsorvasztását jelentette.

4 „Ezt megelőzően – közvélemény-kutató osztály elnevezéssel – egy kisebb kutatócsoport működött az elnökség mellett. Szervezetileg a kutatóközpont közvetlenül a Magyar Rádió és Televízió elnökének van alárendelve” (Közlemények... 1971: 191). „Az USA-ból már úgy jöttem meg, hogy hozzá kellett fogni a Tömegkommunikációs Kutatóintézet megszervezéséhez; ez végül 1969. január 1-jén alakult meg. Grósz Károly ekkor már a KB agitprop osztályának helyettes vezetője volt, tudta, hogy az Intézetre szükség van. (Volt benne nyitottság, koncepció.) Az RTV nagy szervezet, védeltséget biztosított ennek a kényes munkának. A televíziózás tömegessé vált, a rádiózás elbizonytalanodott, kapkodás jellemezte. Kellott az információ a közönség viselkedéséről: ez létkérdés volt. Az akkori viharok idején is támogatták a célt, az információszerzést, a tömegkapcsolatok ápolását” (Szecskő 2007: 46).

lehetőséget, formálisan is megalakult egy Társadalomstatisztikai Főosztály Huszár István⁵ vezetésével.⁶ Mindezekkel párhuzamosan 1972-ben létrehozták a Magyar Tudományos Akadémia *Szociológia* című folyóiratát (amely 1991-től *Szociológiai Szemle* néven a Magyar Szociológiai Társaság lapjaként jelenik meg), illetve az 1970-es években fokozatosan elkezdődött a szociológia oktatása a budapesti egyetemeken mellett a vidéki egyetemeken is. A klasszikus szociológia hazai megismerését segítette továbbá, hogy a Gondolat Könyvkiadó elindította *Társadalomtudományi Könyvtár* című sorozatát, melynek keretében a hetvenes-nyolcvanas években magyarul megjelenhettek többek között Pierre Bourdieu, Herbert Marcuse, Max Weber, George Simmel, Ferdinand Tönnies, Robert Merton, George H. Mead művei (Lénárt 2011). És viszonylag későn, csupán az évtized végén, 1978-ban megkezdte működését a Magyar Szociológiai Társaság is,⁷ melynek első elnöke Szalai Sándor, titkára pedig Kolosi Tamás lett.⁸ Úgy tűnhet, hogy az évtized végére a szociológia tudományos műveléséhez szükséges valamennyi intézményi keret (egyetemek, kutatóhelyek, folyóiratok, szakmai társulások, nemzetközi szakmai kapcsolatok) rendelkezésre állt. Az intézményi keretek kiépülése, a professzionalizáció, ideértve a szakmai nyilvánosságot biztosító fórumok megszervezését is, már belső működéséből adódóan maga után vonta a tudományterület határainak kiépítését, azt, hogy képviselői egyre speciálisabb szakmai tudással és identitással rendelkeztek, ezáltal egyre inkább bezárultak saját tudományuk területére, hátrahagyva azon közéleti, közpolitikai tereket, melyek nem feleltek meg a tudománnyal szembeni „elvárásoknak”.

A bezárkózás azonban az 1970-es évek Magyarországon nem tekinthető kizárólag egy belső fejlődés közvetlen következményének, ezek az évek nem kizárólag az építkezésről szóltak. Közismert, hogy a gazdasági reformok bevezetésének elodázásával, a „keményvonalas” szárny megerősödésével és a csehszlovákiai bevonulással párhuzamosan, a szociológiában is folyamatosan jelen volt, sőt egyre erősödött a politikai kontroll. Általánosságban elmondható,

5 Huszár István 1951-ben a budapesti közgazdasági egyetemen szerzett diplomát, majd az egyetem statisztika tanszékén dolgozott. 1953-tól 1963-ig az MDP, illetve később az MSZMP központi apparátusában. 1963-tól a KSH elnökhelyettese, majd 1969-től elnöke, 1975-től pedig az Országos Tervhivatal elnöke volt.

6 A főosztály célja az egyes szakterületeken végzett adatgyűjtések összefogása és ezek alapján a társadalmi folyamatok egészéről egy általánosabb, átfogó kép megalkotása volt. Az osztályon dolgozók kutatási területei közé tartozott a társadalmi mobilitás, társadalmi rétegek, lakáskörülmények, életmód, szegénység, cigányság helyzete, deviancia (alkoholizmus, öngyilkosság) vizsgálata.

7 Elmondások alapján a létszámát 99 főben korlátozták, egy rendőrségi szabály szerint a száz főt meghaladó összejövetelekre különleges engedélyt kellett kérni.

8 „A Társaság titkárának feladatai egyébként elsősorban tudományszervezői és szervezői jellegűek: a magától értetődő politikai megbízhatóságon túl főleg kellő szakmai áttekintést, szervezőképességet, nyelvtudást és munkabírást igényelnek. Kell továbbá, hogy a titkár bizonyos mértékig támogatást kaphasson a fő munkahelyéül szolgáló intézményének irodai apparátusától. Ha Kolosi Tamás nem vállalhatná a titkári tisztséget, akkor S. Molnár Editet, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont igazgatóhelyettesét javasolnók e tisztségre, aki megítélésünk szerint Kolosi Tamáshoz hasonlóan megfelel a személyi feltételeknek” (Gábor 1990: 134).

hogy a politikai ellenőrzés a bürokratikus szerkezeten keresztül egészen a nyolcvanas évek végéig megmaradt, a pártszervezetek politikai ellenőrzési jogköre kiterjedt pl. a személyi döntésekre (az alkalmazottak létszámára vagy az alkalmazható személyek jóváhagyására). Másrészt, független tudományos pályázati rendszer, illetve tényleges piaci megrendelések hiányában a kutatások állami vagy pártszervezetek finanszírozására szorultak. A mindent átszövő központi irányítás mellett azonban durva beavatkozások is történtek. A filozófusok, szociológusok közül – részben az 1968-as korcsulai tevékenységükre hivatkozva – 1973-ban többeket kizártak a pártból vagy megrovásban részesítettek.⁹

A visszarendeződés jele volt Szelényi Iván és Konrád György *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című munkájának „fogadtatása” is. A szerzőket letartóztatták, 1974-ben pedig kivándorló útlevelet ajánlottak fel számukra.¹⁰ A hatalom reakciója visszatekintve talán érthetetlennek tűnik, hiszen a könyv alap gondolata, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés mellett az értelmiség, amely magában foglalja a bürokráciát, a technokráciát és a humanista értelmiséget, osztállyá szerveződik, és tudását elsősorban saját osztályérdekeinek rendeli alá a redistribúció folyamán (Konrád–Szelényi 1989), levezethető a marxi elméletből. Sőt a szerzők Ferge Zsuzsához hasonlóan a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatán keresztül a kulturális tőke szocializmusban megnövekedett szerepére hívták fel a figyelmet, ugyanakkor míg Ferge a munkajellegcsoportok bevezetésével lényegében kiiktatta a marxista osztályfogalmat, addig Konrád és Szelényi egy új, revizionista értelmiségi osztályfogalmat alakítottak ki. A letartóztatás után Konrád György a belső emigrációt választotta, Szelényi emigrált. Ugyancsak a lehetőségek beszűkülése miatt Kemény István is elhagyta az országot 1977-ben (Kemény 2008). Ezek az esetek pedig még jelentősebbé válnak számunkra annak ismeretében, hogy tudjuk, a tiltakozás elmaradt, ami jelzi, hogy az 1960-as évek jellemző szolidaritás jelentősen átalakult, a szociológiában részt vevők kritikai szerepvállalása háttérbe szorult, a szakma bezárkózott.

-
- 9 A csehszlovákiai bevonulást ellenzők (a jugoszláviai Korcsulán aláírók: Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor) később, 1973-ban (Lukács György halála után) részesültek „büntetésben” a párt részéről. A bevonulást ellenzők közül Hegedüs Andrást, Kis Jánost, Vajda Mihályt – akik még párttagok voltak – kizárták a pártból, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Bence György pedig elvesztették állásukat. Ugyanakkor az akadémián már 1968-ban határozat született Márkus Mária és Heller Ágnes ügyében, mindketten szigorú megrovásban részesültek (MTA Lt., F 807/68, F 759/1968). Mind az elidegenedésvita, mind reformnézetei, illetve a Hellerékkal való szolidaritása miatt 1968-ban az MTA Szociológia Kutatócsoport éléről eltávolították Hegedüs Andrást, helyét Kulcsár Kálmán vette át, aki bizonyos mértékig átszervezte a csoport működését, és vezetésével a csoport intézetté alakulhatott.
- 10 Az adminisztratív intézkedések azonban nem tudták megakadályozni a Szelényi–Konrád-féle szellemiség továbbélését. Szelényi tanítványa, Vági Gábor 1990-ben bekövetkezett haláláig jelen volt a magyar szociológiában, és folytatta elődei munkásságát elsősorban a településszociológia területén.

Szelényi elment Ausztráliába, aztán Amerikába; Konrád elvonult; Márkusék Ausztráliába; Heller Ágnes, Fehér Ferenc megint elmentek; Vajda Mihály, ő másfelé ment. Szétmorzsolódott az egész dolog. [...] Az 1960-as években volt egy határozott együttműködés, szolidaritás egymás iránt, ami nem mindig okos dolog. A szolidaritás sokszor az autonómiát sérti, és az ember hülyeségeket csinál a szolidaritás miatt. De volt alakja, ami megszűnt. Nemzetközileg is volt. Jó kapcsolatom volt J. Szczepanskival a lengyeleknél. Jó kapcsolatom volt a cseheknél sok emberrel.¹¹

Az 1970-es évek közepén a szociológiával szembeni retorzió, ha kisebb mértékben is, de az intézményi keretek szintjén is megjelent. 1975-ben az évtized elején létrehozott Társadalomstatistikai Osztály is átszervezésre került. Huszár Istvánt a KSH-ból „átvezényelték” a Tervhivatalba, a főosztályt pedig 1978 szeptemberében megszüntették, egyes részlegeit a hivatal különböző főosztályain, illetve a Népeségstudományi Kutatóintézetnél helyezték el.

Az ellenőrzés legfontosabb szintje azonban mindvégig a személyek kiválasztása maradt, melynek keretei már az 1960-as években körvonalazódtak. 1966. február 23-i ülésén az MSZMP KB Agit.-prop. Bizottsága határozatot fogadott el a szociológia helyzetéről és a további teendőkről, melyben legsürgetőbb feladatként a „kádermunka megjavítása”, pontosabban „a marxista szociológia kifejlődését szolgáló tudatos káderkiválasztás” érvényre juttatása szerepelt (M-KS. 288. f. 41/1966/85.). Ezzel összefüggésben az MTA Szociológiai Kutatóintézet monopóliumának ellensúlyozására 1966-ban Lakos Sándor vezetésével létrehozták az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét, melynek a pártpolitika elméleti igazolása lett a fő feladata.¹² Nyilvánvaló, hogy a káderutánpótlás csakis ezen intézetben belül valósulhatott meg, mely így egyben az első kifejezetten szociológiai jellegű képzés megszervezését is jelentette. Az intézet alapításának gondolata már az 1960-as évek közepén kirajzolódott.

Amikor a kutatócsoport körül összesűrűsödtek a bajok, a Társadalomtudományi Intézet a párt Agitációs és Propaganda Osztályának intézete volt. Egy pártintézmény, Lakos vezette. Elhatározták, hogy létrehoznak egy szociológiai csoportot,

11 *Interjú Hegedűs Andrásal.* Bp., 1998. május 13.

12 „Maga a Társadalomtudományi Intézet érdekes képződmény volt. 1966-ban létesült egyébként, hasonlóan, és nyilván nem függetlenül attól, hogy a so gennante szocialista tábor többi részében is létesültek ilyenféle intézmények a politikai vezetés tudományos megpatkolása végett – vagy a pártfőiskolákon, vagy azoktól függetlenül. Valami ilyesféle felfogás hathatott – de erről sincsenek érdemleges ismereteim. A mi hazai esetünkben aztán ez úgy alakult, hogy a Nemes Dezső irányította pártfőiskola – nyilván némi okkal – dogmatikusnak tekintődött, mi meg – a »Társtud.«, ahogy neveztük – revizionistának számítottunk. Szó se róla, tettünk is ezért. Egyébként azonban a Társadalomtudományi Intézet munkatársi gárdája, a politikai álláspontokat tekintve, fedte azt a színeképet, ami akkortájt az országban ismerhető volt, azaz igen széles volt a spektrum. Belső politikai vitáinkat éppen ez motiválta. Az intézetben belül – mondhatni – liberális hangulat uralkodott, mindenki szabadon fejthette ki véleményét, s írhatott, amit akart. Ugyanakkor Lakos Sándornak az volt az érvényesített álláspontja, hogy ennek házon belül kell maradni, s meg is tett mindent, hogy ez így legyen, s ott akadályozta a publikálást, ahol csak tudta” (Gombár 2012).

egy szociológiai osztályt. Ehhez azonban kellett ösztöndíjakat adni, segíteni, összehozni azokat a fiatalokat, akiket a legtehetségesebbnek tartottak. Mulatságos és furcsa, hogy Szelényi például segítette a Lakos-féle szociológiai részleg létrehozását. (...) Mert megbízták vele és megkérték. És ezzel egyetértett az intézet. Nem konkurenciát, hanem társat láttunk benne. Minden erőből segítettük, hogy létrejöjjön. És amikor létrejött, Huszárt bízták meg azzal, hogy szervezzon meg egy egyéves tanfolyamot az Intézetben. Ott emelkedett ki Kolosi is. Lakoson keresztül, aki meglehetősen balos volt, a dogmatikusoknak egyik ideológusa, azután ez egy kutatócsoport-ellenes ellenintézeté vált, amelyik tulajdonképpen elérte Hegedüs leváltását (Szántó 2015).

Az intézet keretei között szervezett tanfolyamok hosszú távon befolyásolták a hazai szociológiaoktatás lehetséges irányát. Bár az intézet létrehozása a szociológia megregulázását célozta, ugyanakkor hozzá is járult a tudományterület önállóvá válásához. Ez részben annak is köszönhető, hogy a tanfolyamok viszonylag szabad légkörben folytak. Ferge Zsuzsa, Kulcsár Kálmán, Szelényi Iván, Pataki Ferenc és Huszár Tibor tanították a szociológia „klasszikusait”: E. Durkheim, Max Weber, R. K. Merton, W. Mills vagy Lukács György munkáit, melyek így az intézet kivételes helyzete miatt – korlátozott számban, de – itthon is olvashatóvá váltak. A képzés teret biztosított a vitákra, előadásokra, még a dogmatikus irányt képviselő igazgató személye mellett is élénk szellemi élet alakulhatott ki az Intézet keretein belül.¹³ „Ez a hatalom védte bensőség köre volt” (Gombár 2012). Ugyanakkor a hallgatók kiválasztása – igazodva az MSZMP KB Agit.-prop. Bizottságának szellemiségéhez¹⁴ – felülről történt, akik többnyire megtartva korábbi státuszukat, fizetést kaptak.¹⁵ A „diákok” már egy új, a kádárizmusban „szocia-

13 „Rengeteget tanultunk, olvastunk, vitakoztunk folyamatosan ösztönözve egymást is. Széll János barátunk a Gramsci Intézetben tapasztaltak nyomán az eurokommunizmust, az olasz kommunista pártnak a miénkhez képest sokkal nyitottabb szemléletét közvetítette. A német szakmai irodalommal Papp Zsolton keresztül ismerkedtünk; ő Németországot járta, figyelte. Egyáltalán, ki tudtunk tekinteni Magyarországhatárain túlra, Kelet-Európa egészére, de jelentősen a Balkánra is, Polonyi Péter kollégánk révén Kínára, s egy idő után a spanyolul olvasók s Latin-Amerikába eljutók segítségével még a másik földtekére is. Az Egyesült Államokról meg minél többet tudni magától érteendő kíváncsi volt. Ez vezetett engem is Kaliforniába, amikor ott egy évig Amerikát tanulhattam. Mondhatni habzsoltuk az ismereteket; igen nagy adagokban a szépirodalmat is. Kivételes lehetőségeink miatt módunkban állt sokfelé tájékozódni. S tekintve, hogy az intézet alapvetően interdiszciplináris összetételű volt, nagyvonalúan túltettük magunkat az úgynevezett tudományos határokon” (Gombár 2012).

14 Az állásfoglalás szerint ugyanis komoly „veszélyt” jelentett, hogy „a párttal szembenálló elemek és csoportosulások megkísérlik felhasználni a szociológiát saját nézeteik és törekvéseik alátámasztására” (M-KS. 288. f. 41/1966/85).

15 „Mint annyiszor az életemben, jött a szerencsés fordulat. Úgy tűnt, hogy eltávolítanak a Budapesti Műszaki Egyetemről, s állástalan leszek. Huszár Tibor jelentkezett telefonon, s kérdezte, hogy miért nem reagálok a hivatalos megkeresésére. Nem értettem, miről van szó. 1968 második felében az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete egy egyéves, intenzív szociológiai kurzust szervezett. (...) Elég az hozzá, hogy hozzám semmiféle meghívás nem jutott el, mert úton-útfélen, vagy a minisztériumban, vagy a tanszéken, elakadt. Nekem ezek sűrű napok voltak. Épp akkor született a lányunk, s míg egyik héten úgy állt a dolog, hogy a csehszlovákiai katonai beavatkozás nyilvános ellenzése miatt munkanélküli leszek, a másikon már – ha formálisan is – a párt központi bizottsága egyik osztályaként nyilvántartott

lizálódott” generációt alkottak, akik között az első évfolyamban volt Balogh István, Bánlaky Pál, Böhm Antal, Gombár Csaba, Görgényi Ferenc, Guba László, Kérész Klára, Kolosi Tamás, Papp Zsolt, Szegő Andrea, Szirmai Miklós;¹⁶ a másodikban olyan nevek szerepeltek, mint Gazsó Ferenc, Léderer Pál, Kende László, Kovács Imre vagy Szuhay Péter. A képzés koncepciója szerint egy értelmiségfelvétel keretein belül zajlott, melyet az elméleti előkészület után az operacionalizálás, majd a kérdőív elkészítése, lekérdezése és az adatok elemzése követett. Végül az értelmiségfelvétel a vidéki értelmiségre szűkölt.

Az Ajtosi Dürer soron volt egy intézmény, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, és ott volt egy szociológiai kurzus, amelynek a vezetője Huszár Tibor volt. És akik ezt a kurzust elvégezték, lényegében a hazai szociológia 3. vagy 4. intézményesülésének a bázisát alkották. Tehát tőlük tanulva, szakkönyvekből tanulva, a konkrét napi tevékenységből tanulva próbálta az ember azt a hiányt pótolni, amelynek a mélységével igazán tisztába sem volt.¹⁷

1968-ban, amikor az ismert prágai tavasz, csehszlovákiai ügyek folytak, akkor a Társadalomtudományi Intézet hirdetett egy egyéves tanfolyamot, ami egy kvázi aspirantúraféle is volt,¹⁸ ott kb. 10–15-en voltunk, egészen rendkívüli jó viszonyok között az akkori körülményeknek megfelelően, tehát hozzáférhetetlen könyveket sokszorosítottak,¹⁹ ha jól emlékszem, akkor még egyáltalán nem volt xeroxgép Magyarországon, hanem stencilezett módszerekkel. Veres Péterrel, Erdei Ferencsel találkozhattunk, és a tisztelt tanáraink valóban az akkori magyarországi szociológia krémjéhez tartoztak, a fő szervező Huszár Tibor volt, aki utána a bölcsészkaron a tanszéket megalapította, Szelényi Iván a módszertant tanította, Kulcsár Kálmán szociológiatörténetet, Ferge Zsuzsa szociológiaelméletet és módszertant is. A dolog pikantériájához hozzátartozik, hogy a célja a mai szóval posztgraduális egyéves tanulás- és vitasorozatnak egy konkrét empirikus vizsgálat volt az értelmiségről, a vidéki értelmiség felvételéről, amiről azt kell mondanom, hogy teljes csóddal végződött, annak

intézetben voltam. Az intézet igazgatójánál kellett jelentkeznem, s ő rögtön azzal kezdte: »Mivel nem ért maga egyet? Miket beszél maga itt összevissza? Miért nem dolgozik inkább nálunk, itt az intézetben?«, stb. A legkevésbé sem túlzok. Lakos Sándornak ilyen volt a stílusa – s ilyenek voltak az akkori idők” (Gombár 2012).

16 *Interjú Böhm Antallal*, 1999. március 8. Az interjút készítette Szabari Vera.

17 *Interjú Tóth Pál Péterrel*, 2011. Az interjút készítette Szabari Vera.

18 Az egyetemi diplomával rendelkezők külön vizsgát téve szociológus diplomát kaptak (Huszár 2015: 211).

19 „Mint ahogy az volt a Bibó István munkásságával való megismerkedésünk is. Az 1945 és 1948 között írt nagy tanulmányait stencilgépen sokszorosítva kaptuk meg. Ezeket olvasva, megvitatta érthettük meg, jöhettünk rá, hogy a mi hétköznapijaink politikai elemzése is lehetséges jó elméleti színvonalon – már ha valakinek megvan ehhez a felkészültsége és kifejező íráskészsége. Ismétlem, 1968–1969-ben vagyunk, amikor Bibó István mind a politikai, mind a tudományos nyilvánosságból ki van tiltva, amikor a politikáról való beszéd alig volt több primitív zsolozsmázásnál. S Bibó szövegeit olvasva tapasztalhattuk, hogy egyidejűen, benne élve hogyan lehet értelmesen, megértően és kritikailag értekezni a politikai helyzetről” (Gombár 2012).

ellenére, hogy a Társadalomtudományi Intézet kiadásában valahogy meg is jelentek ezek az empirikus adatok. (...) Az Ajtósi Dürer soron Lakos Sándor, aki a Társadalomtudományi Intézet igazgatója volt, igazgatói szobája mellett nyílt a tanácsterem, ahol a viták folytak, és néha berohant, mert nagy ordítózás folyt és félig tréfásan, félig nem, mondta: micsoda revizionista micsodák folynak itt?²⁰

Erdei és Veres Péter mellett ez említett kutatás konzulensei lehettek: Csoóri Sándor, Márkus István, Zám Tibor is, akik e korszak mellőzött szereplői voltak.

A tanfolyam megszervezése már előrevetítette a későbbi tanszék alapításának lehetőségét is. Az oktatás ügye, ahogyan az a századelőn az 1960-as években is, többször napirendre került.

A tanszék létrehozása már a kutatócsoport idején, '65-ben fölvetődött, és csak a '70-es években került rá sor. Semmi nem ment olajozottan. Ha Hegedüs marad, akkor sose lesz belőle semmi. Kulcsár vezetése alatt bizalmi légkör volt. Akkor megengedték, hogy létrejöjjön a folyóirat. Akkor lehetővé vált, hogy Huszárek létrehozzák a tanszéket. Tehát a vezetés engedélyével és bizalmával, de lépésről lépésre az ellenállást is leküzdve (Szántó 2015).

Sőt a tanszék ügye már 1962-ben felmerült. Erre utal Szalai Sándor Erdeinek írt levelében:

...változatlanul preferálnám a tanszéki megoldást, amit Szántó Lajos, amikor legutóbb beszélgettem vele, nem ítélte el (MTA Lt., 23-F/1963).

Ugyanakkor az egyetemeken már az 1960-as években is létezett szociológiai oktatás,

30, illetve 60 órás kollégiumokat szerveztek, speciálkollégiumokat indítottak fakultatív jelleggel", vagy „a 120 órás filozófiaoktatás keretében néhány órát fordítanak a burzsoá szociológia kritikájára (M-KS. 288. f. 41/1966/85).

Önálló szociológusképzés azonban nem volt, ennek feltételei csupán az 1960-as évek közepétől valósultak meg. Ahogyan az 1960-as évek elején Hegedüs András szervezhetett kutatócsoportot az MTA keretein belül, úgy ez esetben sem lehet véletlennek tekinteni, hogy az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében tartandó tanfolyam megszer-

20 *Interjú Gombár Csabával*, 1999. Az interjút készítette Szabari Vera.

vezésére, majd az ELTE-n előbb egy ún. szociológiai csoport, majd tanszék alapítására Huszár Tibor kapott felhatalmazást. Huszár²¹ 1945 és a kereskedelmi iskola rövid kitérője után 1947-ben a DISZ (akkor még MINSZ) budapesti központjába az agitprop osztályra került. Tanulmányait Moszkvában a Lenin Intézetben pszichológia–pedagógia és logika szakon végezte 1949–1953 között, többek között Pataki Ferenc, Pikler Anna, Halász József társaságában, ahol visszaemlékezése szerint próbálta pótolni elmaradt tanulmányait (Huszár 2010). Visszatérve DISZ-funkcionárius, budapesti titkár lett, majd részese a Petőfi Kör megszervezésének. Az ötvenes években, bár nem vált sem revizionistává, sem a Nagy Imre-csoport tagjává, politikai elkötelezettsége megingott. Huszár kifejezésével „tévedésből”, mely szerint 1956-ban „csináltam valamit – (utalva itt Petőfi körbeli szerepére – Sz. V.), s lett életem első állásvesztése” (Huszár 2011). 1957-ben perbe fogták, párttagságát felfüggesztették, és áthelyezték a Szőlő utcai fiatalkorúak átmeneti nevelőintézetébe nevelőnek, majd 1957 és 1960 között a József Attila Gimnáziumban tanított (Huszár 1992: 39).²²

És onnan már mindig kértem szabadságokat, és jártam le a sátoraljaújhelyi börtönbe, mentem a rákospalotai leánynevelő intézetbe. És teljesen autodidakta módon, német szociológiai kézikönyvekből – hogy mi az interjú meg a kérdőív – csináltam egy ilyen naiv kérdőívet (Huszár 2011).²³

Aszódon, Rákospalotán gyűjtöttem az anyagot, s Szalai Sándorral konzultáltam²⁴ (Huszár 1992: 39).

1960-ra elkészítette a fiatalkorúak bűnözéséről szóló munkáját (Huszár 1964), melyet kandidátusi dolgozatként meg is védett.

1964-ben jelentkezett Huszár Tibor, aki a Valóságnál dolgozott velem. Ügyes ember volt, jó svádával, Hollós Ervin-szerű ifjúsági titkár, de nem került hozzánk. Később kiderült, hogy 1966-tól komplex tervet dolgoztak ki a Társadalomtudományi Intézetnél, hogy az legyen a hivatalos szociológia bázisa Huszár Tibor irányításával (Hegedüs 2007: 19).

21 Huszár Tibor 1930-ban Veresegyházon született; viszonylagos jólétet biztosított a család számára, hogy apja az Ingatlan Bank tisztviselője volt, a világgazdasági válságban azonban a bank tönkrement, a veresegyházi ház árverésre került, így a család 1934-ben Budapestre, egy Erzsébet körúti udvari kétszobás, komfort nélküli lakásba költözött, ahol családját az édesanya varrónőként tartotta el, mely tevékenységet az 1940-es években sikeres vállalkozássá fejlesztette. (Apja állás nélkül maradt, később a zsidótörvények miatt nem is tudott elhelyezkedni.) Huszár gyermekként a Wesselényi utca 44-be, majd a Kertész utcai polgárba járt, nem volt jó tanuló, így 1944-ben lakatosnak adták, majd egy bicikliszerelőhöz került (Huszár 2010).

22 Huszár Tibor visszaemlékezése. 2011. Budapest, ELTE TáTK.

23 Huszár Tibor visszaemlékezése. 2011. Budapest, ELTE TáTK.

24 Huszár Tibor visszaemlékezése. 2011. Budapest, ELTE TáTK.

Huszár elmondása szerint Molnár Erik ekkor szervezett egy történelmi materializmus tanszéket a filozófiai szakon, ahol Huszár Molnár helyetteseként etikát tanított. Csákó Mihály, aki 1959 és 1964 között járt a bölcsészkarra, arra emlékezett vissza, hogy

Huszár Tibor tartott nekünk marxista etikát. Engem szemelt ki arra valamiért, hogy ötödéves koromban tartsam meg helyette ezt a kurzust. Úgyhogy első ilyen tevékenységként ötödéves koromba marxista etikát tanítottam.²⁵

Huszárt népszerű etika-előadásai miatt behívatta a bölcsészkar dékán, Molnár Erik akkor megvédte, de Molnár hirtelen halála után Huszárnak felmondtak.

Ekkor keresett meg Aczél György, hogy az éppen szerveződő Társadalomtudományi Intézete számára szervezzek két egyéves tanfolyamot (Huszár 2010).²⁶

Az intézetben tartott tanfolyam egyik célja volt, hogy az alakuló szociológia egyetemi oktatása számára felkészítsen egy oktatói gárdát. Az 1968-as csoportból Huszár elképzelésével szemben (Huszár 2010) azonban csak Bánlaky és Kérész kerülhetett át az egyetemre, velük indult el 1969-ben a szociológiai csoport (Somlai 2010). A többiek maradtak a Társadalomtudományi Intézetben, és a hazai szociológia meghatározó kutatói gárdáját alkották.²⁷ Huszár személye a tanszék, majd később a Szociológiai Intézet egészét meghatározta, a pártközpontban lévő kapcsolatai révén kényes egyensúlyt tartott a lehetőségek és korlátozások rendszerében, ugyanakkor meghatározó szereplője volt a *Valóság* szerkesztőbizottságának, mely Hegedüs leváltása után is képviselt egyfajta reformszellemiséget.

[Huszár] magát úgy definiálta, hogy olyan, mint az ablakkeret, hogyha kívülről nézzük, bent van, ha belülről, akkor kint van, és egyensúlyozgatott, hogy egyáltalán a tanszék létrejöhessen (Magyar 2013).

Egy diszciplína szempontjából az egyetemen történő oktatása kulcsfontosságú. Ahogyan az a korábbi időszakokban is, az 1960-as években a szociológiai tanszék ügye politikai ügyé vált. Ekkor azonban már kísérlet sem történt

25 *Interjú Csákó Mihállyal*, 2011. Az interjút készítette Szabari Vera.

26 Huszár visszaemlékezése szerint részben Aczél Annának, akit korábban tanított az egyetemen, volt köszönhető a felkérés.

27 „Huszár Tibor a szóban forgó kurzus után elkezdte a szociológiai tanszéket szervezni a pesti bölcsészkaron. Huszár Tibortól úgy tudtuk, hogy Papp Zsolttal kettőnket a tanszékre akart vinni, ami igen megtisztelő lett volna. Az Intézet azonban állítólag ragaszkodott hozzánk. Ettől is meg voltunk tisztelve, sütött a nap. De, erről többet nem tudok” (Gombár 2012).

az egyetemi autonómia látszatának fenntartására. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1969 júliusában határozott a szociológiai tanszék létrehozásáról, melyet természetesen megelőzött a benne részt vevők közötti egyeztetés is (MTA Lt., Szociológiai Szakbizottság 1969). Ennek megfelelően 1969 őszén egy szociológiai csoportot hoztak létre az ELTE bölcsészkarának filozófia tanszéke mellett, illetve önálló szociológia tanszék alapítását tartották szükségesnek az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen is.

Első lépésként – 1971 őszén – hároméves kiegészítő szak beindítását javasoljuk. E szakra első időben azok felvételét kell biztosítani, akik jelenleg szociológus munkakörben dolgoznak. Ugyanakkor a kiegészítő szak folyamatosan módot és lehetőséget nyújtana arra, hogy a bölcsész diplomával rendelkezők mellett közgazdászok, mérnökök, jogászok, matematikusok is szociológus szakképesítést nyerjenek. Az évfolyamok átlaglétszáma az első években 15–20 fő (Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztály).

Második lépésként 1972 őszétől kerülhetett sor a nappali „B” szak elindítására, „harmadik lépcsőként – 1974 őszétől – a szociológia »A« szakká minősülhetne”. Az ideológiai lózungok mellett a képzés középpontjába „a mai magyar társadalom szociológiai jellemzése” fogalmazódott meg. A tananyag meghatározásakor kiemelt hangsúlyt kapott a szociológia történetének elméleti feldolgozása, illetve a szociálpszichológia, információ- és kommunikációelmélet, a matematikai statisztika és a módszertan is. Részben Huszár érdeklődésének megfelelően a képzés során jelentős szerepet kapott a történetiszociológia és a szociológiatörténet oktatása. A képzés a tervekkel összhangban kezdetben 10–15 hallgatóval indult, majd fokozatosan bővült a képzésbe bevontak száma. Az 1971/72-es tanévtől pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szociológiai szak létesítését rendelték el, a szakon az 1971/72-es tanévben hároméves kiegészítő tagozat indult, nappali tagozata az 1972/73-as tanévtől indulhatott el.²⁸

Akikkel ez létrejött, egész fiatal emberek voltak. Csepeli György a tanulmányai befejeztével, Somlai Péter a Színház- és Történeti Intézetből, Angelusz Róbert talán egy picit nagyobb kitérővel, Debrecen és a Tömegkommunikációs Intézet után, Léderer Pál a Corvina Kiadótól került ide. 27–28 év volt az átlagéletkora a tanszéknek, mikor megalakult, és körülbelül 5–6 évig ilyen 8–12 fős létszámmal működött. A mai tanszékvezetői garnitúra a tanszék alapítóiból lett. Ez az intézet saját vezetését önmaga termelte ki. [...] Másik jellegzetessége a tanszék alakulásának az volt, hogy a félállású emberek egy

28 Lásd: Dokumentumok. Bp., *Replika*, 1992, 1–2. szám.

másik generációt és egy nemzetközi és hazai elismertséget képviseltek. Kezdetről, a tanszék alapításának pillanatától, itt tanítottak félállásban: Ferge Zsuzsa, Cseh-Szombathy László, Pataki Ferenc.²⁹

Az említetteken kívül itt tanított még Balogh Zoltán, Székelyi Mária, illetve mások mellett H. Sas Judit és Gombár Csaba is tartottak órákat.

Az 1970-es években belép egy új generáció. Ez sem volt „szak”generáció abban az értelemben, hogy Kolosi Tamás filozófus, Papp Zsolt filozófus, Angelusz Róbert közgazdász, Somlai Péter magyar szakos és filozófus, Lengyel György közgazdász volt, de már szakmaibb jellegű. Az 1960-as évek elején úgy szedtek össze embereket különböző helyekről, akik részben érintkeztek már a szociológiával, részben akkor tanulták. Ez a generáció már részben tudatos pályaváltással került ide, nem szakmai képzéssel, rendkívül heterogén társaság volt, viszont már nem egy intézmény megteremtéséről, hanem egy intézmény kiépítéséről, működtetéséről volt szó.³⁰

Huszár Tibornak köszönhetően elég erős vonzása volt a tanszéknek. A hetvenes években több történészt is idevonzott, például Lackó Miklós fiát, vagy történészként került ide az intézetbe Kovács István Gábor, és hosszabb-rövidebb ideig mások is. Inkább történészek voltak. Ebből végül az maradt, hogy az intézményen belül, bár javarészt ilyen félállású oktatókkal, a Társadalomtörténeti Tanszék működött. Ez az irányultság a szociológián belül úgy csapódott le, hogy a rokonintézetekhez képest itt elég nagy hangsúlya volt a szociológiatörténet oktatásának. (...) Huszár Tibor és Somlai Péter voltak, akik azt kialakították. Elég nagy létszámú a tanszék is. Amennyire én ezt tudom, a világ szociológiai oktatásában általában ez nem így van. Általában kisebb hangsúlyt helyeznek a szociológiatörténetre.³¹

Nem csupán a tanszék oktatói, de a szak első hallgatói is meghatározóakká váltak a hazai szociológiában.

Az egy eléggé elhíresült évfolyam volt, ide járt például Magyar Bálint,³² Gerő András, Ungár András, Bajomi Iván, Lakatos László, Nagy Jenő, Szemere Anna, Szántó Zsuzsa (Örkény 2014).

29 *Interjú Huszár Tiborral.* Bp., 1998. dec. 7. Az interjút készítette Szabari Vera.

30 *Interjú Némedi Dénessel.* Bp., 1999. okt. 5. Az interjút készítette Szabari Vera.

31 *Interjú Némedi Dénessel.* Bp., 1999. okt. 5. Az interjút készítette Szabari Vera.

32 „Nagy szerencsém volt a szociológia szakkal, hiszen az ELTE bölcsészkarán kiegészítő szakként hirdették meg első alkalommal, ha jól emlékszem, az 1949-es felszámolása után először. 1971–72 között töltöttem a sorkatonai szolgálatomat Hódmezővásárhelyen, és azt követően indult el egy előkészítő tanfolyam, majd »B« szakként, az első év után lehetett fölvenni” (Magyar 2013).

A tanszék az oktatási feladatok (szakkönyvek, oktatási segédanyagok, képzési tematika kidolgozása) mellett kutatási teret is jelentett. Elsőként egy értelmiségi vizsgálat részeként, 1973-ban, két reprezentatív országos vizsgálatra került sor, melyek feladata a jogászok és orvosok társadalmi helyzetének felmérése volt. Huszár Tibor munkássága, mint azt például az értelmiségi kutatás eredményeként 1979-ben megjelent *Történelem és szociológia* című könyve is jelzi, elsősorban történeti-szociológiai jellegű volt (Huszár 1979). A cím nem véletlen, nyilvánvaló utalás Hajnal, illetve Erdei azonos című írásaira, ugyanakkor nem találunk semmiféle utalást Szelényi és Konrád ebben az időben született elméleti munkájára.

Ahogy kiszorítják a magyar szociológiából Szelényit, aztán Keményt meg a többieket, ebben nem volt vita. Ezt a magyar szociológia hang nélkül nyelte le. Itt még belép a politikai hatalom. Ebből nem az következik, hogy az emberek egyet-értettek volna ezzel, mindenki nagyra tartotta ezeket az embereket, de hát, ezt úgy tekintették, hogy ez a sport ezzel jár, ezen mi nem tudunk változtatni, ezt mi nem kockáztatjuk (Örkény 2014).

A hallgatás döbbenetes, a tanszék által rendezett értelmiségi konferencia egybeesett Szelényi és Konrád letartóztatásával, a tudományos és politikai reflexió is elmaradt.

A szociológia mint szakma létrejött és egyre „szakmaibb” munkák születtek, a sajátos megfogalmazások, módszertani eljárások pedig egyre inkább érthetatlenné és követhetatlenné tették a szociológiai tanulmányokat a szélesebb közönség számára. A szociológia nyelve, amely addig a társadalomról szóló diskurzus nyelvét biztosította, és alkalmas volt a társadalmi tapasztalatok kicserélésére (Kuczi 1991), egyre inkább bezáródott saját szakmai-nyelvi határai közé. Ezt erősítette, hogy a szociológiában egyre jelentősebb szerepet kaptak a bonyolult módszertani (statistikai és matematikai) eljárások, melyek eredményei elsősorban a szakma számára hordoztak információt. Bár az empirikus kutatások a kezdetektől jelen voltak a magyar szociológiában, a nemzetközi tendenciának megfelelően az átfogó társadalmi kérdések helyett az egyre szisztematikusabb, egyre kisebb területet felölelő problémákat kezdték kutatni. Ennek megfelelően a hatvanas években alig-alig elkülönülő kutatási témák a nyolcvanas évekre különálló szakszociológiákká váltak saját módszertannal, szakirodalommal, saját kutatói csoportokkal. Ennek a folyamatnak része, hogy 1983-ban az egyetlen tanszék intézetté alakult, ahol különvált a szociológia, szociológiatörténet, szociálpszichológia és módszertan tanszék, majd 1987-ben elkezdődött az önálló szociálpolitikai és szociálismunkás-képzés megszervezése is. A szociológia egyetemi képzésben részt vevők száma az 1960-as évektől fokozatosan növekedett, és volumene a rendszerváltozás után jelentősen megnőtt: míg 1990-ben kb. 130 fő kapcsolódott be a szociológusképzésbe az ELTE Szociológiai Intézetében és a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen, addig 1999-ben ez a szám meghaladta a 800-at. A régiek mellett új intézetek is részt vállaltak az oktatásban, mint a szegedi József Attila

Tudományegyetem, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem, a Miskolci Műszaki Egyetem, valamint a Budapesti Műszaki Egyetem. A hetvenes évekre jellemző politikai csatározások, az intézményi keretek megszilárdítása vagy a káderhiány a múlté, ugyanakkor a rendszerváltás után újabb kihívásokkal találta magát szembe a hazai szociológus szakma és -képzés, melyek csak részben vezethetők vissza a nemzetközi tendenciákra, nagyobb részben talán e röviden vázolt sajátos történeti örökségben is gyökereznek.

Források

Az MSZMP Központi Bizottsága Agit. Prop. Bizottságának állásfoglalása a szociológia helyzetéről és a további feladatokról. 1966. Magyar Országos Levéltár (MOL), M-KS. 288. f. 41/1967/85.

Szalai Sándor 1962. december 3-i levele Erdei Ferenc, az MTA főtitkára részére. MTA Lt., 23-F/1963.

Nem publikált interjúk

Böhm Antal. Készült: Bp., 1999. március 8.

Csákó Mihály. 2011. Budapest, 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely.

Gombár Csaba. Készült: Bp., 1999. március 18.

Hegedüs András. Készült: Bp., 1998. május 13.

Huszár Tibor visszaemlékezése. 2011. Budapest, ELTE TáTK.

Magyar Bálint. 2013. Budapest, 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely.

Némedi Dénes. Készült: Bp., 1999. okt. 5.

Örkény Antal. 2014. Budapest, 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely.

Somlai Péter. 2010. Budapest, 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely.

Tóth Pál Péter. 2011. Budapest, 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely.

Hivatkozások

Gábor L. (1990) Előszó. In: uő. (szerk.) A szociológia a politika felvonulási területe. Dokumentumok a hetvenes évek szociológiai életéből. Válogatás Szalai Sándor hagyatékából. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 5–6.

- Gombár Cs. (2012) Volt egyszer egy intézet – beszélgetés Gombár Csabával, 10. szám. Az interjút készítette: Marelyn Kiss József. <http://ketezer.hu/2012/10/volt-egyszer-egy-intezet/>.
- Huszár T. (1964) Fiatalok bűnözők. Adalékok a fiatalok bűnözés problematikájához az 1950–1959. évek felmérései alapján. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Huszár T. (1979) Történelem és szociológia. Budapest: Megvető Könyvkiadó.
- Huszár T. (1992) A magyar szociológia intézményesüléséről. Az interjút készítette Gábor Kálmán. Replika, 1–2. 31–47.
- Huszár T. (2010) Metszetek – Nyolc évtized magántörténelméből. Budapest: Corvina.
- Hegedüs A. (2007) Beszélgetések Hegedüs Andrással. In: Szántó M. Hatalom, politika, társadalomtudomány. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 11–26.
- Kemény István életút interjú. (2008) Az interjút készítette: Szabari Vera. Szociológiai Szemle, 2. 3–21.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1989 [1974]) Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Budapest: Gondolat.
- Közlemények és Tömegkommunikáció (1971) Budapest: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Kuczi T. – Becskeházi T. (1992) Valóság '70. Budapest: Scientia Humana.
- Lénárt A. (2011) Egy sorozatról: a Társadalomtudományi Könyvtár. In: Kozák Gy. (szerk.) Kádárizmus. Átereszek. Az 1956-os Intézet Évkönyve 2010. Budapest: 1956-os Intézet. 154–184.
- Szántó M. (2015) „Többé én apparátusban nem dolgozom. Független értelmiségi akarok lenni!” Szabari Vera interjúja. http://socio.hu/uploads/files/2015_1/szabari_szanto.pdf.

Az integráció és a szolidaritás régi és új lehetőségei az individualizálódott társadalmakban²

A tanulmány témája nem csak a kölcsönös segítségnyújtás morális parancsaként értelmezhető szolidaritás, hanem a szó eredeti értelmében is szereplő összefüggés, kölcsönös meghatározottság társadalmi vonatkozása.³ Húsz éve folyamatosan izgat Némedi Dénesnek az a passzusa, amelyben azt mutatja be, hogy Durkheim (és számos kortársa) számára hogyan fonódott össze a társadalmi integráció és a szolidaritás jelentése (Némedi 1996: 52–54). Az alábbi írásban a két századforduló társadalomelméleti szempontból időnként kísértetiesen hasonló kihívásaiból mutatok be néhányat, a francia társadalomelméletet napjainkban foglalkoztató kérdésekből kiindulva.

A szolidaritás meggyengülését Franciaországban általában az idegengyűlölet, a menekültekkel szembeni ellenségesség növekedésének klasszikus szimptómájával jelzik, ugyanakkor egyre nagyobb hangsúlyt kap a szegények kulpabilizációja, az áldozatok hibáztatása is. E – már az 1970-es évektől növekvő mértékű – magatartás szerint a szegények a saját viselkedésük és szokásaik következtében szegények, a munkanélküliek pedig nem keresnek elég intenzíven munkát. Azaz: az áldozatok a sorscsapások ártatlan elszenvedőiből saját szerencsétlenségük okozóiként bűnbakokká válnak. A hibáztatás erősödő tendenciája ugyanakkor egyre inkább együtt jár az adókkal (különösen a progresszív adózással) és az elosztó mechanizmusokkal szembeni bizalmatlanság növekedésével, miközben a szolidaritás diskurzusai agyonhallgatottakká, sőt esetenként gyanúsakká válnak (Dubet 2014).⁴

1 ELTE TáTK.

2 A fentiek továbbgondolását és hosszabb tanulmányba foglalását a Politikatörténeti Intézet társadalomelméleti ösztöndíja tette lehetővé (Takács 2015).

3 Az együttérzés késő modernitásbeli átalakulásáról írt Rényi Ági is Boltanski kapcsán (Rényi 2011), illetve ide kapcsolható Didier Fassin biolegitimitás-konceptiója is (Fassin 2004: 127–154; Takács 2014a: 67–85, 2014b: 46–51).

4 A fenti megállapítások Magyarországra vonatkozóan nem mindenben érvényesek: nemzetközi összehasonlításban kifejezetten alacsony a szegényellenes hangulat intenzitása, az állami disztribúció igénye ellenben magas, a szolidaritás diskurzusainak kiiktatása pedig összehasonlíthatatlanul sikeresebben zajlik (pl. szakszervezeti megmozdulások, sztrájkok, civil mozgalmak stb.). Mindennek okait nem részletezem.

A szolidaritás csökkenésének okai között szerepel a nagy narratívák térvessztése, legyen szó akár a nemzeti egységbe, akár a haladásba, akár az összefogásba vetett hit meggyengüléséről (Dubet 2014; Rosanvallon 2011). Számos szerző foglalkozik a hazafias cselekvés motivációjának eltűnésével, valamint azzal a – most már nemcsak a történezeseket felzaklató – jelenséggel, miszerint a privát emlékezetek a történelem konkurenciájává váltak (Hartog 2013; Hartog–Revel 2006; Revel 2012). Az univerzalista értékekre épülő, szocializációs és integrációs eszközül funkcionáló intézményes programok (Dubet 2002; Takács 2012: 7–21) hitelvesztése pedig elbizonytalanította és kiábrándította az egyéneket. Gondolhatunk akár az iskola társadalmi egyenlőtlenségeket korrigáló intézményes programjára s ennek teljes kudarcára: az iskola nemhogy képtelen a kezdeti hátrányok korrigálására, hanem a verseny növelésével az eleve magas kulturális tőkével rendelkezők gyermekeit hozza helyzeti előnybe. De ezt jelzi az elhivatottságon alapuló szakmák (Schnapper 2002; Dubet 2002, 2014) megbecsültségének visszaesése is, valamint az egészségügyi, igazságügyi és a szociális munka intézményeinek hanyatlásáról vallott általános meggyőződés, miközben ezek a szektorok soha nem alkalmaztak annyi embert, és valószínűleg soha nem is voltak annyira hatékonyak, mint ma.⁵ Az egyének ennél fogva már nem hisznek abban, hogy az intézmények az egyenlőtlenség felszámolásának vagy akár csak a relatív egyenlőség megteremtésének az eszközei lennének. Ezzel párhuzamosan az állam feladata is megváltozik: célja a foglalkoztatottság növelése,⁶ a társadalmi mobilitás bátorítása, az én kiteljesítése, az *empowerment*.

Mindezek egyszerre okai és következményei az igazságossági koncepciók átalakulásának, az egyenlőtlenségek normatív elfogadásának. Persze kérdés, hogy az egyenlőtlenség választása mennyiben jelent önmagában vett ideológiai választást, és mennyiben olyan gyakorlatok összessége, amelyeket szigorúan morális szempontból hiábavaló elítélni, hiszen a cselekvők okkal reagálnak úgy, ahogy, egy olyan társadalmi játszmában részt véve, amelyet nem tudnak szabályozni (Dubet 2014: 30).

Dubet, Martuccelli, Rosanvallon, Bernard Lahire (Lahire 1998) is úgy látják, az egyenlőtlenségek normatív elfogadásának egyik meghatározó oka, hogy az egyenlőtlenségek multiplikálódtak, széttöredeződtek, megsokszorozódtak. Az osztályok eltűnésével a korábban az identitás részeként is felfogható kizsákmányoltságtudat is eltűnt, s ezzel radikálisan megváltozott az egyenlőtlenség tapasztalata. Az egyén ma bizonyos regiszter szerint lehet egyenlő

5 Dubet központi problémája, hogy hogyan befolyásolja a társadalmi integrációt az univerzális értékek átadásán nyugvó intézményi individualizmus gyengülése. Szerzőtársa, Danilo Martuccelli is hasonló csapásvonalon halad, amikor a szingularitások társadalmában a perszonalizáció mechanizmusait alkalmazó intézményekről ír (Martuccelli 2010). Dubet szerint abban az esetben, ha a társadalom már nem működő rendszerként jelenik meg az egyén számára, ő maga pedig kibújik az „intézményi klónozás alól”, akkor egyedül a társadalmi tőke és bizalom tartja egyben a társadalmat. (Erről lásd például Putnam 1995: 65–78.)

6 Az alkalmazhatóság és alkalmazhatatlanság próbája nagyban hozzájárul a munkanélküliek individuális felelőssé tételéhez, miközben a munkahely társadalmi tétje másodlagossá válik.

másokkal, bizonyosak szerint meg nem, az egyenlőtlenség tudata olyan erős, hogy mindig lehet találni valamit, amiben az egyén kevesebb a hozzá közel állóknál, amiben egyenlőtlenséget érezhet. A kolléga kereshet ugyanannyit, mint én, de ő öregebb, egy másik diplomás, de nő, a harmadiknak biztos állása van, de stresszes munkahelyen.⁷ Ebben a kontextusban az egyenlőtlenségek individualizálódnak, hangsúlyosabbá válnak és közletről nehezednek az egyénre – miközben az „objektív” társadalmi osztályok strukturálta egyenlőtlenségek akár enyhülnek is. Az egyenlőtlenségek megéltébbek, és szubjektív fenyegetésként jelennek meg (Dubet 2014: 19). A legegyenlőtlenebbek természetesen mindig elkülönülnek: nekik újra és újra meg kell határozniuk a helyüket és pozíciójukat, védekezniük kell(ene tudni) az egyenlőtlenség és a megvetés ellen, küzdeni a pszichológiai, szociológiai és térbeli távolságtartás igényével szemben. A fragmentáció érzése tehát egyre erősebb és megéltébb, ami részben a szociológiai kutatásoknak és statisztikáknak is köszönhető, melyek egyre inkább átláthatóvá teszik a társadalmat olyan értelemben is, hogy egyre világosabban láthatóak az egyéneket egymástól elválasztó, megkülönböztető jegyek.

Az egyenlőtlenségek normatív elfogadásának másik fő oka az „apró egyenlőtlenségek” tudatos és szándékos választása. A fogyasztói társadalom nyilvánvalóan homogenizál, ugyanakkor a szingularizmus parancsa, az énkifejezés normája⁸ mindenkit saját maga reprezentálására sarkall. Ez tulajdonképpen olyan szimbolikus egyenlőtlenség, amely paradox módon egyszerre fejezi ki a szabadságot, a személyiséget, azaz a fundamentális egyenlőséget mindenkire vonatkozóan. Ugyanakkor ezeknek az „apró egyenlőtlenségeknek” a megélése, megtartása a nagy egyenlőtlenségek feladására ösztönöz (Dubet 2014: 19): minden erőfeszítés a „kis egyenlőtlenségek” védelmére irányul, melyek az énkifejezés lényegi különbségét látszanak hordozni, s amelyet a fogyasztók örömmel vásárolnak meg.

Az egyenlőtlenségek növekedését, a szolidaritás csökkenését ugyanakkor nem lehet csupán vak és elkerülhetetlen gazdasági folyamatok és kontrollálhatatlan pénzügyi manőverek eredményeként bemutatni, olyan új rendként, amelynek lehetetlenség ellenállni, és amelyben lehetetlen cselekedni, hiszen ez a magyarázat a cselekvésről lemondást jelent. Az egyenlőtlenséget éppen azzal választhatjuk mi magunk, ha nem próbáljuk meg valahogyan csökkenteni.

7 A megjegyzés Dubet-é (Dubet 2014: 18). Például egyenlőtlenek vagyunk gender, iskolai végzettség, életkor, egészség szempontjából, tartozhatunk a többségi társadalomhoz vagy nem, lehetünk egyedülállóak, házasok, biztos állással rendelkezők vagy prekárok. Mindez természetesen nem új jelenség, de a globális piacgazdaság, a nemzetközi nagyvállalatok foglalkoztatáspolitikája következtében új választóvonalak és új kockázatok jelennek meg a diplomák, a kvalifikációk mentén, a védettek és a prekárok és a különböző generációk között pl. a nyugdíj és a munkahelyteremtés finanszírozása kapcsán, vagy a magára hagyott régiók és kapuvárosok, dinamikus központok között, a többségi és kisebbségi csoportok között.

8 Az autonómia kényszere, az én kifejezésének társadalmi parancsa (és az ebből következő társadalmi és egyéni patológiák) Alain Ehrenberg munkásságának központi problémái, de párhuzamot vonhatunk Amartya Sennek a képességek mozgósítására, az empowermentre, a cselekvőképesség imperatívuszára építő koncepciójával is (Sen 2011: 120–128).

A fő kérdés talán nem is az, hogy miért ennyire gyenge a szolidaritás érzése ma, hanem hogy mit lehetne tenni a szolidaritás mobilizálásáért. Nagyobb katasztrófák esetén persze tanúi lehetünk látványos szolidaritási akcióknak, a nagylelkűség különböző megnyilvánulásainak (ámbar ez is ritkul, gondoljunk csak a szöveg írásának pillanatában a nepáli földrengés áldozatainak megsegítésére, az el nem utalt segélyekre). A szolidaritás lényege azonban nem a sokk kiváltotta nagylelkűségi roham, hanem a hétköznapiak során az ismeretlenek iránt tanúsított kötelesség- és felelősségvállalás. Jól tudjuk, hogy a szolidaritás érzése nem magától értetődően van jelen a társadalomban,⁹ hanem történeti konstrukció, s motiválásához, életben tartásához ennek megfelelően kellene eljárni.

Franciaországban erre Pierre Rosanvallon adta meg az egyik legkidolgozottabb választ 2011-ben megjelent *Az egyenlők társadalma* című könyvében (Rosanvallon 2011), melyben annak járt utána, hogy milyen egyenlőség-társadalomfilozófiára lenne szükség a mai társadalomban.

Az egyenlőség elvének újrualapozásához Rosanvallon azt javasolja, hogy az esélyegyenlőségre fókuszáló igazság-elméletektől jussunk el az egyenlőség társadalmi vonatkozású filozófiájához. Nem utasítja el az esélyegyenlőség fogalmát, mivel az hasznos lehet az egyenlőségek csökkentését célzó társadalompolitikákban. E (köz)politikák az esélyegyenlőség különböző típusait célozhatják: a törvényes, a társadalmi, az intézményes, a kiigazító, a statisztikai esélyegyenlőséget.¹⁰ Ugyanakkor az esélyegyenlőség fogalma egyetlen esetben sem alapozza meg a kollektív szerveződés vízióját,¹¹ ezért ennek ki kell egészülnie az „egyenlőség szellemének” újradefiniálásával. Az egyenlőtlenség

9 Vö. a morális ökonomia térhódításával, a szenvedés társadalmi státuszának változásával (Fassin 2009: 1237–1266, 2010; Ehrenberg 1995, 1998). Többféle aspektusból, de számos szerző jut arra a következtetésre, hogy ma a szolidaritás csak bizonyos szempontok alapján kiválasztott emberek irányában jelent együttérzést, felelősségvállalást.

10 Röviden összefoglalva, a törvény előtti esélyegyenlőség a születési előjogok eltörlését jelenti, a társadalmi esélyegyenlőség a különböző rétegek közötti gazdasági, társadalmi és kulturális egyenlőtlenségek semlegesítését, akár egy a feltételeket megteremtő egyenlősítő szervezet segítségével (az intézményi esélyegyenlőség), akár kompenzáló és újraelosztó tettekkel (kiigazító esélyegyenlőség). A statisztikai esélyegyenlőség annak lehetősége, hogy bármelyik társadalmi csoport elérhet bármilyen pozíciót (diszkrimináció vagy az üvegplafon hiányában). Mindezekhez különböző eszközök párosulnak, és mindenki rendelkezik ezekkel az esélyegyenlőség-formákkal (Rosanvallon 2011: 334–335).

11 Ma a szolidaritás is megváltoztatja jellegét: már kevésbé a pozíciók vagy az osztályok közötti egyenlőtlenségek csökkentését célozza, mint inkább a mindenki számára elérhető különböző szelekciós próbák és választások lehetőségének elérését, az esélyegyenlőség megteremtését. Az érdemalapú igazságos társadalomban mindenkinek meg kell adni az egyenlő esélyt, hogy megvalósítsa elképzeléseit, tehát a (nemi, faji, származási eredetű) diszkriminációt kell megakadályozni. Az efféle törekvés nem a struktúrákban, hanem a lehetőségekben rejlő egyenlőtlenségek, akadályok ellen próbál fellépni.

Ez az igazságkonceptió az igazságos világot olyannak látja, amelyben mindenki a tehetsége, érdeme szerinti helyet foglalja el, azaz az egyenlőtlenségek ennélfogva igazságosak. A probléma abban rejlik, hogy nagyon nehéz elkülöníteni a gazdasági viszonyok adta lehetőségeket az egyén önmagában való érdemeitől, azaz az érdem fogalmát nehéz a származási körülményektől különválasztani. Az esélyegyenlőség olyan érdemfogalmon nyugszik, amit azért nehéz definiálni, mert két elképzelés keveredik benne: a jellemhez kötődő tehetség és a viselkedéshez köthető erőfeszítés vagy erény. Ezért a lehetőségeket meghatározó gazdasági viszonyok helyett minden viselkedés hátterében az egyén döntését sejtethetjük, ez a gyanú pedig általánosan erodálja a szolidaritást és a bizalmat. (Ez ugyanakkor az áldozat pozíció-

csökkentésének minden kortárs megközelítése ugyanis olyan igazságkonceptciókon alapul, amelyek megkülönböztetik az igazságos és az igazságtalan egyenlőtlenséget. A hangsúly mindig a relatív egyéni helyzeteken van, nem pedig a társadalmi pozíciókon.

A problémát tehát az jelenti, hogy hogyan lehet ma, az „egyenlőség válságának” korában elgondolni az egyenlőséget? Rosanvallon szerint az egyenlők társadalmának megalapozásához új „univerzalizmusra”, az emancipáció új, hihető projektjére van szükség.¹² Az egyenlők társadalmának korábbi, a XVIII–XIX. században kidolgozott változata ugyanis három olyan elvre épült – a (társadalmi-antropológiai értelemben vett) hasonlóságra, a (gazdasági értelemben vett) függetlenségre, és a (politikai értelemben vett polgár-) jogokra –, amelyek ma már többé-kevésbé evidenciaként élnek bennünk. „Az egyenlőség gondolatát egy olyan korban kell újragondolni, amelynek a szingularitás az ismertetőjegye” (Rosanvallon 2011: 310). Rosanvallon meggyőződése, hogy az egyenlőség kérdését ma a társadalmi kapcsolatok konstrukcióinak fogalmai szerint, szociológiai szempontból kell tárgyalni. Ezért a hasonlóság-függetlenség-polgárjog korábbi három elve helyett új, társadalmi vonatkozású dimenziók – a szingularitás, a reciprocitás, a kommunalitás – felől közelíti meg a problémát.

Korábban az egyének egyenlőségének megalapozásához a hasonló világát kellett megkonstruálni, elmosva a nemesek és nemtelenek, a rabszolgák és szabadok közötti határokat. A mai, az autonómiát a legmagasabbra értékelő „individualista” társadalomban a „hasonlók egyenlőségét” a „szingularitások egyenlőségének” kell felváltania, ahol a szingularitás elismerése mindenki jogát jelenti a többiektől való különbözőségekre. Ez talán a nemek esetében a legkézenfekvőbb: a jogok egyenlősége nem ellentétben áll a különbségek megélésével, hanem lehetőséget jelent az egyforma szabadságra.¹³ A szingularitás elismerése a közpolitikát is átalakítja, mivel egyéni, perszonalizáltabb társadalompolitikát feltételez az inkább automatikus pénzügyi transzferek politikája helyett.

Az egyenlőség eredeti szellemének biztosítását emellett nagymértékben a reciprocitás megerősítésében és megszervezésében látja Rosanvallon. A reciprocitást szerinte ma a politika nem veszi elég komolyan, noha ez szimmetriát és kölcsönösséget teremt. Ez a viszonyosság olyan új minőségű egyenlőség- és elismerésfelfogás, mely kiegyensúlyozza a társadalmi kapcsolatokat, és mindenki számára lehetővé teszi a bevonódást a társadalmi életbe. A kölcsönösség

jának definiálási versenyét is eredményezi. Mivel az áldozat státusza vezet a rekompenzáció jogához, az igazságosság fogalma a hátrány meghatározásán múlik, így járulva hozzá a viktimizáció folyamatához.) Mivel e koncepciók az egyéni felelősség hangsúlyozásán alapulnak, éppen az esélyegyenlőség nevében legitimálódik bármilyen hatalmas különbség: az egyének deszocializálásának paradoxonjaként ők maguk válnak teljes mértékben felelőssé saját sorsukért. Egyesek szerint az érdemre hivatkozás pszichológiai szükség, mások szerint a társadalom „szükséges fikciója”, mellyel a pozíciók egyenlőtlenségét igazoljuk és legitimáljuk (különösen az 1980-as évektől).

12 Rosanvallon egy előadásában azt állítja, hogy mára a diszkrimináció maradt az egyenlőtlenségről való beszéd egyetlen módja (mert ez az egyetlen, ami mögött még univerzális kategóriák állnak) (Rosanvallon 2014).

13 Ezt vö. Balibar „égaliberté”-konceptiójával (Balibar 1989, 2010).

feltételeinek megszervezésében központi elem az adó kérdése. Ezért tehát a reciprocitás hiánya, azaz amikor a társadalom tagjai úgy érzik, hogy nem egyenlően járulnak hozzá a költségekhez vagy az intézmények nem egyenlően kezelik őket, csaláshoz, az adózási fegyelem lazulásához, adóelkerüléshez, a korrupció, a kivételezés tolerálásához,¹⁴ társadalmi visszahúzóódáshoz, bizalmatlansághoz vezet.¹⁵

Az egyenlőség újrateremtésének harmadik eleme a kommunalitás, a másokkal együttélés megteremtése. Az utóbbi évtizedek privatizációs hullámainak következtében szükség van közös világok létrehozására. Rosanvallon úgy látja, hogy a társadalmi leválás és különutasság minden jelenlegi formája valójában a kommunalitás tagadása: a pénzügyi kijátszások, a társadalmi keveredés elutasítása, a társadalmi és térbeli szegregáció. A kommunalitás megteremtésének eszközei a közös – kulturális vagy sport – események, megmértetések, illetve a közös gondolkodást erősítő lehetőségek. Ez történhet akár a média bevonásával, például információcserével az előítéletek leküzdése érdekében, vagy egymás megismerésével konkrét személyes érintkezések – koncertek, elbeszélések, kutatások – során, illetve a közösségi terek és a közlekedés révén irányított érintkezések szervezésével, amiben a várospolitikának központi szerepe van.

A társadalom egyben tartása így nagyban a kommunalitás megteremtésén múlik, mivel az egyenlőség válsága szocietális is, nemcsak intellektuális. Ezért nem elég a piac szabályozása, hanem a „kapcsolati javaknak”, a nyilvános, közös javaknak a fejlesztése, gyarapítása szükséges. Ez az a szféra, ahol a társadalmi kapcsolatok újralakításában az egyenlőség a legnagyobb mértékben teremthető meg.

A probléma az, hogy gondolkodásunkból hiányzik az egyenlőség pozitív víziója, az egyenlőtlenség megélése pedig az emberek kicsi, fragmentált világában válik tudatossá. Ma a demokratikus működési mód egyik fő problémája a reprezentáció elvének hitelvesztése, a reprezentációs mechanizmusok diszfunkciója, sőt állampolgárok bizonyos csoportjainak eltűnése nemcsak a közéletből, hanem percepciónkéből is. A fent leírt teoretikus, szakmai meglátások olyan javaslatok, amelyek részben már létező törekvések a láthatóvá tételre, az érzékenyítésre, az egyéni tapasztalatok közös elemeinek tudatosítására akár a film, akár az irodalom, akár a képzőművészet eszközeivel. Kérdés, hogy miként törhetnének ki mindezek a törekvések a kicsi, fragmentált szubkulturális világokból.

14 Rosanvallon szerint a privilégiumok modern formája a szabályok önkényes átalakítása, a free rider mentalitás.

15 A reciprocitás hiányáról tanúskodik számos hazai empirikus felmérés és kutatás, például Hunyadi (2010); Kapitány–Kapitány (2012: 102–126); Tóth (2006, 2010: 254–287); Utsi (2004: 3–25, 2013).

Hivatkozások

- Amartya, S. (2011) A fejlődés mint képességfejlesztés. In: Scheiring G. – Boda Z. (szerk.): Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok. Szöveggyűjtemény. Budapest: Végegylet–Új Mandátum Könyvkiadó, 110–128. <http://www.vedegylet.hu/tekglob/sen.doc>.
- Balibar, É. (1989) La proposition de l'égaliberté. Les Conférences du Perroquet, no 22. <http://pmsimonin.fr/1948/balibar.html>.
- Balibar, É. (2010) La proposition de l'égaliberté. Paris: PUF.
- Dubet, F. (2002) Le Déclin de l'institution. Paris: Seuil.
- Dubet, F. (2014) Préférence pour les inégalités. Paris: Seuil.
- Dubet, F. – Martuccelli, D. (1996) À l'école. Sociologie de l'expérience scolaire. Paris: Seuil.
- Dubet, F. – Martuccelli, D. (1998) Dans quelle société vivons-nous? Paris: Seuil.
- Ehrenberg, A. (1995) L'Individu incertain. Paris: Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, A. (1998) La Fatigue d'être soi – dépression et société. Paris: Odile Jacob.
- Fassin, D. (2004) Le corps exposé. Essai d'économie morale de l'illégitimité. In: Fassin, D. – Memmi, D.: Le gouvernement des corps. Paris, EHESS, 237–266. [Magyarul: A kiállított test. Esszé a törvénytelenség morális ökonómiájáról. Ford. Szabó László, megjelenés előtt.]
- Fassin, D. (2009) Les économies morales revisitées. Annales HSS, 6, 1237–1266.
- Fassin, D. (2010) La raison humanitaire. Une histoire morale du temps présent. Paris: Éditions de l'EHESS –Le Seuil/Gallimard.
- Hartog, F. – Revel, J. (2006) A múlt politikai felhasználásai. Budapest: L'Harmattan.
- Hartog, F. (2013) Croire en l'histoire. Paris: Flammarion.
- Hunyadi Gy. (2010) A társadalmi közérzet hullámverése. Budapest: Napvilág.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2012) Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy értékutatás eredményeihez. In: Messing V. – Ságvári B. (szerk.): Községi viszonyulásaink. Budapest : MTA TK SZKI, 102–126.
- Karpik, L. (2007) L'économie des singularités. Paris: Gallimard.
- Lahire, B. (1998) L'Homme pluriel: les ressorts de l'action. Paris: Nathan.
- Martuccelli, D. (2010) La société singulariste. Paris: Armand Colin.
- Putnam, R. D. (1995) Bowling alone: America's declining social capital. Journal of Democracy, 1, 65–78.
- Rényi Á. (2008) Érzelmes kutatás. Replika, 62, 127–154.

- Revel, J. (2004) „A történelmet le kell hűteni.” Jacques Revel Budapesten. Múlt-kor, 2004. március. 9. <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=865>.
- Rosanvallon, P. (2011) La société des égaux. Paris: Seuil.
- Rosanvallon, P. (2014) Refaire l'égalité. <http://www.telenantes.com/decouverte/les-conferences-de-luniversite-de-nantes/article/pierre-rosanvallon-refaire-legalite>.
- Schnapper, D. (2002) La démocratie providentielle. Essai sur l'égalité contemporaine. Paris: Gallimard.
- Sen, A. (2011) A fejlődés mint képességfejlesztés. In: Scheiring G. – Boda Zs. (szerk.): Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok – szöveggyűjtemény. Budapest: Védegylet–Új Mandátum Könyvkiadó. <http://www.vedegylet.hu/tekglob/sen.doc>.
- Takács E. (2012) Individuumszociológiák. Replika, 79, 7–21.
- Takács E. (2014a) A szenvedő test legitimitása, avagy a morális ökonómia térhódítása és koncepciója. In: Pabis E. (szerk.): Az erőszak reprezentációi. Budapest: Kijarat Kiadó, 67–85.
- Takács E. (2014b) Szenvető testek – humanitárius cselekedetek. 2000, szeptember, 46–51.
- Takács E. (2015): Szingularitás és szolidaritás. Az egyenlőség és az együttműködés lehetőségei az individualizálódott társadalmakban (kézirat).
- Tóth I. Gy. (2009) Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom érték-szerkezetében. „A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei” című kutatás zárójelentése. Budapest: Társi.
- Tóth I. Gy. (2010) A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2010. Budapest: TÁRKI, 254–287.
- Utasi Á. (2004) A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. Századvég, 24, 3–25. <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/24/utasi.htm>.
- Utasi Á. (2013) Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere, Szeged.

A források színháza

Amikor elért hozzá Jerzy Grotowski halálának híre, a TDR (*The Drama Review*) szerkesztője, Richard Schechner emlékező írásában egyrészt azt állította róla, hogy a XX. századi színházat megteremtő négy nagy rendező egyike volt Sztanyiszlavszkij, Mejerhold és Brecht társaságában; másrészt azt, hogy noha létrehozta a wrocławai Laboratórium Színházat, ahol közel két évtizedig dolgozott, tanított, rendezett, valójában soha nem lépett be a színház világába (Schechner 1999: 5–8). Ugyanis – amint ezt Grotowski határozottan ki is fejtette egyetemi hallgatóságának 1988-ban – számára a dráma, az előadó-művészet önmagában nem jelentett semmit, csak mint a *munkájának* hordozója volt érdekes (Amankulor 1991: 156). Erről a munkáról sokan sok mindent gondoltak és írtak akkor is, azóta is – ki-ki a saját érdeklődése, tájékozódása és tapasztalatai alapján igyekszik meghatározni, mi volt, milyen volt és milyen célra irányult Grotowski és a kezdettől vagy csak alkalmanként vele dolgozók *munkája*. Ami belőle ténylegesen leírható, az a másokkal végzett munka folyamata, amelynek formái változtak, de alapelvei végig azonosnak tűnnek abban a három-négy szakaszban, amelyet el szokás különíteni Grotowski életművében: Szegény színház (1959–1970), Parateátrális események (1970–1975), Aktív kultúra (Források színháza, 1976–1980); majd Objektív dráma projekt (1983–1998).

A *Források színháza* alapvetően egy hosszabb kutatási szakaszból és két, 1980 nyarán a Wrocławhoz közeli erdőségben megszervezett „eseményből” állt. A *kutatás* egy többéves „expedíció” volt: Grotowski beutazta a világot Indiától Haitiig, rituális gyakorlatokat és olyan embereket keresve, akiknek testi-lelki tudása, kompetenciája az egyes rítusok és kultúrák kialakulásánál régebbi „forrásokat” mozgósít. Abban bízott, hogy ezt a tudást felhasználva kinevelheti projektjei résztvevőiből a tapasztalás és a megértés útjában álló narcisztikus spontaneitást és a rossz performatív kliséket. A megismert, valamilyen különleges tudással, készséggel rendelkező emberek közül mintegy harmincat meghívott a közös munkára a Wrocław melletti erdőbe.

Az *események* mibenléte sem könnyen körülírható. Ugyanis nem voltak sem események abban az értelemben, ahogyan azok voltak korábban a találkozást, az interakciót, az egymásra találást megvalósító *stázok* (képzések,

1 ELTE TÁTK.

gyakorlatok), sem pedig képzések vagy közös műhelymunkára épülő tevékenységek. Minimális irányítás mellett egy héten át kisebb-nagyobb csoportokban, de egyedül végzett, akár megszakítás nélkül 20–24 órán át tartó testi és spirituális tanulási folyamatok voltak. A meghívott résztvevők majdnem mind színházzal foglalkozó, a színjátszáshoz kötődő emberek voltak Európából és Észak-Amerikából.

Miután az egyik résztvevő, Ron Grimes kiváló leírást és értelmezést adott jószerivel azon frissiben a *Források színházáról* (Grimes 1981), itt csak egy fontos, nála nem szereplő mozzanat bemutatására van szükség. Nem azért, mert megfélemezett róla, hanem mert a két „esemény” sem egyformán zajlott, s Grimes az elsőben vett részt. Ráadásul, mint írja:

Senki, még Grotowski sem tudja leírni mindazt, ami a Források színháza idején történt. Úgy is volt kialakítva, hogy senki sem láthatott minden cselekvést. Noha Grotowski „irányította” a mintegy 12 fős, soknemzetiségű csapatát, amelyhez rendszerint csak kisszámú meghívott résztvevő csatlakozott. Az én csoportomban mintegy 15 ember volt, s közülük mindig csak néhányan voltak ott egy-egy tevékenységnél. Rendszerint Grotowski csapatából valaki vezetett minket – lehetünk csak ketten, de tizenöten is. Egy idő után – tanácsok, kiválogatás és döntés alapján – mindegyikünk elkezdett néhány megismertetett módszerre összpontosítva dolgozni. Ezért azután minden leírás részleges – lévén személyes döntés és nézőpont függvénye –, és legfeljebb csak szemléltetheti azt, amiről beszámol (Grimes 1981: 68).

A második „esemény” azzal kezdődött, hogy a Wrocławba megérkező legfeljebb harminc résztvevő a Laboratórium Színházban gyülekezett, ahol Grotowski elmondta, mi lesz a *munka* lényege, és hogyan kell dolgozni, jelen lenni az elkövetkező héten. Legfontosabbnak a tudatos, intenzív figyelem egy sajátos formáját nevezte, az utánzó tanulást megelőző intelligens passzivitást, amely a források technikáinak elsajátításához szükséges. Meg kell tanulni a külsőt bensővé és a bensőt külsővé tenni, de nem valamiféle introvertált belső monológgal, hanem a külső és a belső, a tárgy és az alany közti – antropomorfizáló vagy esztetizáló – távolság felszámolásával. Szakítani kell az antropomorfizálás érzelmességével – „ha megérintesz egy fát, akkor nem a természetet öleled magadhoz, hanem a bőröd találkozik a fa kérgével” – csakúgy, mint a monotóniát rosszul tűrő civilizált ember kényszeres variálásával, hamis spontaneitáskultuszba torkolló improvizálásával.

Az utánzó tanulást három hivatkozással világította meg Grotowski. Utalt Marcel Maussnak a test technikáiról szóló tanulmányára (Mauss 2000: 425–446); arra, ahogyan a madarak utánözva-próbálkozva megtanulnak röpködni, s végül egy személyes tapasztalatára, amelyet a második világháború idején szerzett Lengyelországban. Mindent odahagyva, falujuk lakóinak át kellett menekülniük a front túloldalára, a szomszéd faluba, miközben a németek folyamatosan lőttek rájuk. A két falut egy aláaknázott, hatalmas mező választotta el egymástól, de volt a falubeliek

közt egy öreg, aki tudta, hol vannak az aknák. A menekülőknél libasorban kellett haladniuk mögötte, minden lépését figyelve és utánozva – úgy, hogy sohasem tudhatták, a megfigyelt mozdulat éppen a helynek vagy az időnek (az adott pillanatban eldördülő lövéseknek) szólt-e. Azaz utánozni, amit csinál, de nem keresni benne – mert nincs – semmiféle expresszivitást, hanem igyekezni megérteni, miről van szó, melyik megfigyelt lépést kell azonnal és melyiket akkor követni, amikor elérkeznek oda, ahol az öreg éppen azt a mozdulatot tette. Az ilyen figyelem különös, disszociált tudatot igényel, olyasfajta nem fókuszált éberséget, egyszerre centrális és perifériális látást, mint amilyen egy lassan, egyenletesen svenkelő kameráé. A könnyű utánozhatóság vélelme a kapkodó, centrális nézés terméke, s így megtapad a felszínen; pontról pontra kell utánozni, de egyben a megfigyelt cselekvés lényegéhez közelítve.

Így tanulva, a mindennapi viselkedés sémáit áttörve és a források technikáját gyakorolva lehet eljutni a különböző kulturális kontextusok kialakulását megelőző közös emberi forráshoz és tapasztalathoz.

Ezt követték a gyakorlati utasítások: a táborban dohányozni szabad (Grotowski gyakorlatilag láncdohányos volt), de az alkohol, a drog és a szex tilos. Ezen a héten csend van. Nincs beszéd, ha mégis van valamilyen fontos közlendőd valakivel, azt súgd a fülébe. Mindenki VAN, jelenvaló és aktív; semmiben sem kötelező részt venni, de ha a többiek olyasmit gyakorolnak, amihez nincs kedved, erőd vagy merszed, akkor fordíts nekik hátat, mert különben „néző” leszel, aki mutatvánnyá fokozza le a többiek munkáját. Mindenki egyedül van, de ez a magány (*solitude*) nem elszigetelt, és nem az önépítés, hanem a megértés tere.

Hivatkozások

- Amankulor, J. N. (1991) Jerzy Grotowski's „Divination Consultation”: Objective Drama Seminar at U.C. Irvine. TDR, 1. 155–164.
- Grimes, R. (1981) The Theatre of Sources. TDR, 3. 67–74.
- Mauss, M. (2000) A test technikái [1936]. In: uő: Szociológia és antropológia. Budapest: Osiris.
- Schechner, R. (1999) Jerzy Grotowski 1933–1999. „I Do Not Put on a Play in Order to Teach Others What I Already Know”. TDR, 2. 5–8.

